

Szent István Egyetem – Gödöllő
Gazdálkodás és Szervezéstudományok Doktori Iskola

DOKTORI (PHD) ÉRTEKEZÉS

Az élelmiszerfogyasztásra ható tényezők vizsgálata az
ASEAN országokban

Témavezető: Dr. Villányi László
CSc, egyetemi tanár

Készítette: Nemes-Sipos Sándor

Gödöllő
2010.

A doktori iskola megnevezése: Gazdálkodás és Szervezéstudományok Doktori Iskola

A doktori iskola tudományága: Gazdálkodás és szervezéstudományok

A doktori iskola vezetője: Dr. habil Szűcs István
Egyetemi tanár, intézetigazgató, MTA Doktora
SZIE Gazdaságelemzési Módszertani Intézet

Témavezető: Dr. Villányi László
Egyetemi tanár, Dékán, CSc
Regionális Gazdaságtani és Vidékfejlesztési Intézet

.....
Az iskolavezető jóváhagyása

.....
A témavezető jóváhagyása

TARTALOMJEGYZÉK

1. BEVEZETÉS	5
2. SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS	9
3. ANYAG ÉS MÓDSZER	15
3.1. A kutatás megközelítése	15
3.2. Alkalmazott statisztikai módszerek	17
4. EREDMÉNYEK	21
4.1. Délkelet-Ázsia helyzete napjainkban. A térség átalakulásának társadalmi kihatásai	25
4.1.1. A Délkelet-Ázsia jelenség	25
4.1.2. A régió demográfiai helyzete és urbanizációs trendjei	27
4.1.3. A térségbeli országok gazdasági teljesítményéről	30
4.2. A mezőgazdaság helyzetének változása Délkelet-Ázsiában	35
4.2.1. A globális fejlődés és az agrárökonómia terepe	35
4.2.2. A globális környezet átalakulása és Délkelet-Ázsia mezőgazdasága	38
4.2.3. Kitekintés a mezőgazdaság múltjára	40
4.2.4. A társadalmi-gazdasági fejlődés hatása a mezőgazdaság helyzetére	45
4.2.5. A vidék és agrárium változása	48
4.2.6. Az állattenyésztés és a hús szerepe a táplálkozásban	50
4.3. Az élelmezés és táplálkozás modernizációja	55
4.3.1. Az élelmiszerellátás és a táplálkozás vizsgálatának társadalmi közege	55
4.3.2. Az élelmiszerfogyasztás és a táplálkozási kultúra alakulása globális szinten	61
4.3.3. Az élelmiszerfogyasztás alakulása a régióban	68
4.3.4. A táplálkozási kultúrára ható tényezők	70
4.3.4.1. Az élelmezési- és a munkaerő piac trendjei	70
4.3.4.2. A városiasodás és az értékesítés közvetlen hatásai	72
4.3.5. A mezőgazdaság és az élelmiszergazdaság átalakulása – a táplálkozás tekintetében	75
4.3.6. A táplálkozási szokások radikális módosulása Délkelet-Ázsiában	79

4.4. Esettanulmány: A thai társadalom és a táplálkozási kultúra változásainak összefüggései	81
4.5. A délkelet-ázsiai táplálkozási kultúra változása és a magyar külpiaci célok kapcsolódásai	88
4.5.1. Az agrárgazdaság a XXI. század első évtizedeiben	89
4.5.2. A magyar élelmiszergazdaság külkereskedelmi helyzete	92
4.5.3. Az ASEAN-térség helyzete és megítélése a magyar agrárkereskedelem oldaláról	95
4.5.4. Összefoglaló következtetések a magyar-ASEAN agrárkereskedelmi kapcsolatokról	100
4.6. Új, újszerű tudományos eredmények	101
5. KÖVETKEZTETÉSEK, JAVASLATOK	105
6. ÖSSZEFOGLALÁS	109
7. SUMMARY	111
8. MELLÉKLETEK	
8.1. melléklet: Irodalomjegyzék	113
8.2. melléklet: Kiegészítő statisztikai táblázatok	120
8.3. melléklet: A klaszterelmezés menete	125
8.4. melléklet: Táblázatok jegyzéke	129
8.5. melléklet: Ábrák és diagramok jegyzéke	131

Eating is an agricultural act. Eating ends the annual drama of the food economy that begins with planting and birth. Most eaters, however, are no longer aware that this is true. They think of food as an agricultural product, perhaps, but they do not think of themselves as participants in agriculture.¹

1. BEVEZETÉS

Moldova Györggyel élve: akit Délkelet-Ázsia füstje megcsapott, az már nem menekülhet a térség hatása alól. Elsősorban az emberek, az ottani kultúra fogja meg az embert, de elkerülhetetlenül felkelti érdeklődését a politika, a gazdaság, és általában is a társadalmi fejlődés folyamatának gyorsasága.

Tetszik-e nekünk európaiaknak, vagy sem, a XXI. század nem tűnik a mi földrészünk évszázadának. A XX. század utolsó másfél évtizedében a globális politikai és hatalmi erőközpontot Észak-Amerika (pontosabban az USA) jelentette, és érzékelhető volt, hogy ha lesz erő, amely ezt az egypólusú világrendet képes lesz megingatni, akkor az csak Ázsiából érkezik. Az 1980-90-es években élt a feltételezés, hogy Japán lesz képes versenyt futni Amerikával, legalábbis a gazdasági területen. Az 1990-es években viszont a szigetország meggyengült. Pozícióvesztése azonban nem jelentette Ázsia térvesztését is, hiszen helyébe egy másik ázsiai hatalom, Kína lépett. A pangás évtizedeit követően Teng Hsziao-ping új gazdaságpolitikája nem egyszerűen kirángatta Kínát a túl-ideológizáltsága folytán fejlődésképtelenségre kárhóztató állapotokból, hanem megalapozta a társadalom egészének reformját is. Noha a hangsúly a gazdaság talpra állításán volt, a végbement változások kihatottak (és folyamatosan hatnak) a politikai rendszerre, a társadalmi viszonyok egészére.

Miközben a „világ” (és köztük a kutatók) figyelme Kínára összpontosul, vannak olyan területek, amelyek a megérdemelnél mérsékeltbb figyelemben részesülnek. Ezek egyike Délkelet-Ázsia, amely korántsem mellékszereplője napjaink és a közeljövő globális, és különösen ázsiai-csendes-óceáni folyamatainak. Ez önmagában is felkelthette (volna) érdeklődésemet, de már „előéletem” is arra készítetett, hogy doktori tanulmányaim során e régióhoz közelítsek. Ugyanis abban a kivételes szerencsében volt részem, hogy ösztöndíjjal hosszabb időt tölthettem Délkelet-Ázsiában, és annak is talán legizgalmasabb országában, Indonéziában. Nem egyszerűen a fővárosi életen, hanem a közép-jávai mindennapokon keresztül tapasztalhattam meg milyen is ez az ország. Majd a térségbeli államok némelyikének felkeresésén keresztül pillanthattam bele az „igazi” Délkelet-Ázsiába.

Ennek következtében a lehető legtermészetesebbnek tűnt, hogy doktori disszertációm témájaként a szélesebb térséghez, esetleg Indonéziához, és persze doktori tanulmányaimhoz, a mezőgazdasághoz-élelmiszeriparhoz kötődő problémakört választok. A téma látszólag az utcán hevert: adott volt egy gyorsan fejlődő, folyamatosan átalakuló, potenciálisan kiváló gazdasági partnerként megjelenő régió, annak országai, míg a másik oldalon ott volt hazánk, amelynek – a mezőgazdasági termékeket illetően is – fizetőképes piacokra volt, van, és lesz szüksége. Magától értetődőnek mutatkozott, hogy megvizsgáljam a délkelet-ázsiai mezőgazdaság átalakulásával is összefüggésben a magyar kereskedelmi lehetőségek alakulását, kivitelünk piaci lehetőségeit.

¹ Wendell Berry: The Pleasures of Eating, in: Deane Curtin – Lisa Heldke (eds.): Cooking, Eating, Thinking. Bloomington, Indiana University Press, 1992, 374. old.

A kutatást két irányban indítottam: egyrészt igyekeztem mind mélyebben megismerni Délkelet-Ázsia általános gazdasági, és azzal összekapcsolva társadalmi viszonyait, az ottani mezőgazdaság, az élelmiszeripar és az élelmiszerkereskedelem helyzetét, míg a másikon foglalkoztam a magyar agrárium kereskedelmi képességeivel. Az előbbi téren – saját megítélésem szerint – mind előrébb haladtam, a másodikon mérsékelt eredményeket értem el. Miután céлом nem általában a magyar mezőgazdaság vizsgálata volt, konkrét ismeretekre volt szükségem azt illetően, hogy a termelésen is túllépve az értékesítés, a piaci szállítási készségek és képességek oldaláról milyen a helyzet. Ezért is vettem fel a kapcsolatot azokkal a hivatalos szervekkel és vállalatokkal, amelyek a leginkább érdekeltnek lehettek kutatásaimban, annak majdani eredményei hasznosításában. Látogatásaim, megbeszéléseim eredményei meglehetősen elkedvetlenítőek. Miközben mindenütt a lehető legbarátságosabban, minden „elvi” támogatást megadva fogadtak és kezeltek, a közölt információk alapján egyértelművé vált, hogy

1. a magyar hivatalos szervek rendkívül érdekeltek a távol-keleti kapcsolatokban és kereskedelemben egészen addig, amíg a kérdést „elméleti” síkon kell és lehet kezelni;
2. azonnal lelohadt az érdeklődés, ha konkrétabb kereskedelmi kérdésekről esik szó, mégpedig azért, mert
 - a. a terület messze esik és kevésbé ismert (bár ezeken a tényezőkön még lehetne változtatni);
 - b. kevés az olyan magyar vállalkozás, amely megengedhetné magának a távolabbi térségben a vállalkozás beindításával járó humán és gazdasági energiák biztosítását (bár még ezen a problémán is lehetne valamelyest enyhíteni);
 - c. egyszerűen nincs áru, amellyel nemzetgazdasági szinten meg tudnánk jelenni Délkelet-Ázsiában. Magyarán, hiányzik az az árualap, amellyel az eseti – kis volumenű és kisértékű – rapszodikus eladásainkat tartós, folyamatos, netalán piaci viszonyokat befolyásolni képes értékesítéssé lehetne fejleszteni.
3. a Délkelet-Ázsiába mégis eljutó magyar vállaltok a kiscég-kategóriába tartoznak, s mint ilyenek, örülnek a már kialakult kapcsolatoknak, a számukra jövedelmező eladásoknak, de egyikük sem vélte úgy, hogy a közeljövőben módjuk lenne a helyzet alapvető megváltoztatására. S a problémát ismét nem a délkelet-ázsiai partnerekben, az ottani viszonyokban, netalán bizonytalanságokban látták, hanem a magyar kapacitások jelentette szűk keresztmetszetben.²

A megkeresett partnerek mindegyike örömmel vette a térség megkutatását, de érdemi információkkal sem magáról a régióról, sem saját elképzeléseikről nem rendelkezett, a magyar és személyes törekvéseiket, cselekvési készségüket illetően bátorítani nem tudott. Az így megmutatkozó helyzet nem hatott igazán ösztönző erővel.

² Természetesen magam is megértem, hogy a „bejártott” európai, netalán észak-amerikai hagyományos piacokon könnyebb, és egyben olcsóbb is a kereskedelem, nem rakódik az értékesítésre annyi kiegészítő költség, mint amennyi a – részben – új, feltárandó, és meghódítandó délkelet-ázsiai területeken jelentkezik. Érthető, hogy a tőkeszegény magánvállalkozások szűkös forrásaikat a pillanatnyi nyereségesség függvényében hasznosítják. E problémával foglalkozom dolgozatom végén, a térséggel kapcsolatos magyar külgazdasági kapcsolatokat feldolgozó fejezetben.

A hazai háttér és környezet tanulmányozásával párhuzamosan haladtam előre a térség megkutatásában is. A mezőgazdaság és az élelmiszergazdaság vizsgálata számos meglepetést tartogatott számomra, amelyek radikálisan módosították kutatásaim irányát. Új világ tárult fel előttem azon társadalmi és gazdasági folyamatok révén, amelyek teljesen átírni látszanak Délkelet-Ázsia mezőgazdaságának helyét és szerepét, és nem utolsó sorban az ételmezési és táplálkozási szokásokat, az élelmiszereknek a mindennapi életben betöltött szerepét. Az agrárium fejlődésének önmagában történő vizsgálata mellett mindennek a társadalmi mozgásokban betöltött szerepe, illetve a folyamatok egymásra hatásának elemzése került kutatásaim középpontjába. Más szavakkal, az előzetes kutatási (anyaggyűjtési és feldolgozási) tapasztalatok arra készítettek, hogy miután átfogóbb módon megvizsgáltam Délkelet-Ázsia gazdaságpolitikai és mezőgazdasági környezetét, interdiszciplináris megközelítést alkalmazva, beilleszem a mezőgazdaság és élelmiszergazdaság egészét a komplexebb társadalmi változások rendszerébe, majd az így megszereshető ismeretek alapján vonjak le következtetéseket az agrárium – élelmiszerfogyasztás – társadalmi szerkezetének hármas rendszerű jövőjére, majdani folyamataira vonatkozóan. Vállalkoztam erre már csak azért is, mert megítélésem szerint az Ázsiában és Délkelet-Ázsiában megfigyelhető folyamatok korántsem csak regionális hatásúak, így tanulmányozásuk hasznos lehet még számunkra is. A vizsgálatok igazolták, hogy a délkelet-ázsiai fejlődési trendek számos olyan elemet tartalmaznak, amelyek érvényesül(het)nek más, az elmaradottságból vagy alulfejlettségből kiemelkedő régióban is. Olyan, általános következtetések levonására alkalmas változások történnek, amelyek – prognosztizálhatóan – bekövetkeznek, vagy már részben bekövetkeztek, elkezdődtek, de még nem zajlottak le teljesen az úgynevezett fejlődő világ más térségeiben vagy éppen Kínában sem.³

Mindeközben úgy vélem, noha a délkelet-ázsiai országok mindegyike a maga útját követi, noha köztük sok az eltérés, beleértve a mezőgazdaság és az ételmezés alakulását is, mégis akadnak azonosságok, a trendek bizonyos tekintetben általánosíthatók.

A vizsgálatok során aligha támaszkodhattam kizárólag a közgazdaságtanra és annak egyes alrendszeire (világgazdaságtan, agrárgazdaságtan, stb.). Annak érdekében, hogy valóban átfogó képet nyújtsak a kiválasztott témában, segítségül kellett hívnom a társadalomtudományok olyan ágazatait is, mint a politológia, szociológia, vagy éppen urbanisztika, ételmezéstudomány, és nem utolsó sorban a statisztika. Az interdiszciplináris megközelítés révén is igyekeztem mind az elméleti munkákban foglaltakat hasznosítani, mind gyakorlati értékekkel is bíró értekezést készíteni.

Meggyőződésem, kutatási eredményeim közreadásával is igazolom, hogy megéri számunkra, európaiak és magyarok számára tanulmányoznunk a Délkelet-Ázsiában végbemenő folyamatokat. Nem csúfolódva, hanem a realitásokat szem előtt tartva kérdezem önmagunktól, hogy hol is van az az idő, amikor mi akartuk Ázsiát és annak „elmaradottabb” országait a gazdasági boldogulás módszereire megtanítani? Ma inkább nekünk van mit tanulnunk. Írom mindezt azt a nézetet képviselve, hogy tanulni nem szégyen.

³ Noha igyekszem elhatárolódni a Kínával kapcsolatos témák értékelésétől – hiszen nem érzem magam megfelelően felvértezettnek ahhoz, hogy kínai kérdésekben állást foglaljak – délkelet-ázsiai vizsgálódásom alapján mégis merem azt feltételezni, hogy a dolgozatomban összegzett megállapítások, az agrárium és a társadalom átalakulása kapcsán a térséggel összefüggésben leírtak sok tekintetben egybevetethetők a Kínában végbemenő folyamatokkal is. Így az itteni tapasztalatok (pl. a társadalomnak a globális kultúrához és folyamatokhoz való igazodása, a globalizálódás anyagi és szellemi „melléktermékeinek” beépülése a helyi kultúrákba, vagy éppen azokból való kirekesztődésük) várhatóan megerősítést nyernek Kínában is, illetve magyarázatot adhatnak bizonyos ottani fejleményekre is.

Noha a magyar - délkelet-ázsiai kapcsolatok kutatásánál – a jelzett – akadályokba ütköztem, mégis hálás vagyok a térséggel foglalkozó magyar kormányzati szervek (GKM, FVM, Külügyminisztérium) munkatársainak, magyar vállalkozások képviselőinek, hiszen a tőlük kapott információk, segédanyagok feltétlenül hasznosak voltak mind a térség, mind annak egyes problémái megértésében. Ugyancsak komoly támogatásban részesültem több szakkönyvtár részéről a feldolgozott, nem mindig könnyen elérhető irodalomnak rendelkezésemre bocsátásában. Különösen hálás vagyok az Agrárgazdasági Kutató Intézetnek és munkatársainak, amely, és akik számomra felbecsülhetetlen értékű statisztikai adatokkal és információkkal segítették munkámat.

Nem utolsó sorban, megkülönböztetett köszönettel tartozom témavezetőmnek Dr. Villányi László egyetemi tanárnak, a Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar Dékánjának, aki rendelkezésemre állt a kutatómunka során felmerült kérdéseim, szakmai problémáim megválaszolására. Mindezzel együtt, természetesen módon, az értekezésben fellelhető hibákért, mulasztásokért vagy tévedésekért a felelősség kizárólag engem terhel.

2. SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

Noha maga a táplálkozástudomány mintegy évszázados múltra tekinthet vissza, a táplálkozásnak az általános társadalmi folyamatokkal való összekapcsolása nem, hogy viszonylag friss, hanem szinte nemlétezőnek tekinthető. Miközben – folyamatosan kibontakozva – évtizedek óta tudományos igényvel folyik az emberi fiziológiából eredő táplálékszükséglet, illetve az elfogyasztandó élelmiszerek tápanyagösszetételének vizsgálata, mérsékeltebb figyelem fordult a táplálkozási szokások, a táplálkozási kultúra a mai társadalmi hatásokra való kihatásának vizsgálatára felé.

A táplálkozás antropológiai vizsgálata nem ismeretlen, sőt, szinte minden, az ősi társadalmakkal foglalkozó vizsgálódásban kiemelt szerephez jut az adott korok, adott közösségek élelmiszerfogyasztási szokásainak, a táplálkozás alakulására ható tényezők elemzése. Általánosan elismert, hogy a humán közösségek formálódásában a létfenntartás eme alapvető elemének meghatározó szerepe volt, hiszen a táplálékért a természettel és más élőlényekkel folytatott küzdelem kimenetele döntötte el egy közösség, illetve az emberi faj életképességét és felsőbbrendűségét. (Itt közbevetőleg érdemes megjegyezni, hogy Richard Wrangham gondolatai jelentős stimuláns jelentettek kutatásaim tekintetében. Wrangham antropológiai vizsgálata, az emberi táplálkozás és a fiziológiai változások közti kötődések egyértelmű igazolása nemcsak a táplálkozás társadalmi meghatározottságának, hanem a „szimpla” élettani jelentőségén túl, az ember fizikai és szellemi adottságainak fejlődésére való kihatásának is.) Miután a humán közösségek megerősödtek, a társadalmi és gazdasági fejlődés az emberiséget magasabb szintre emelte, a mindenkori kutatók számára a táplálkozás-élelmiszerkérdés másodlagossá vált, illetve eltérő jellegű fontossággal töltődött fel. Nem vitatva, hogy adott diszciplínákon belül (pl. a politikával és/vagy gazdasággal, esetleg a történelemmel, a kereskedelemmel, vagy éppen az orvostudományokkal foglalkozó számára) ezek a kérdések többnyire magas szinten kerültek megválaszolásra, a táplálkozástudományi megfontolások háttérbe szorultak. Kivételet talán a néprajz, és az említett antropológia jelent. Ennek is következtében a kutatásaim során közvetlenül felhasználható irodalom – és különösen az itthoni állomány tekintetében – korlátozottnak bizonyult. Megjegyzem, ez rám inkább serkentőleg hatott, semmint, hogy kutatásaimban visszafogott volna. Ugyanis egyéb „oldalterületeken” bőséges szakmunka állt rendelkezésemre.

Kutatásaim elején elengedhetetlenül szükségem volt a globális és délkelet-ázsiai mezőgazdaság fejlődésére és korszakos változásaira vonatkozó információkra. Mindenekelőtt azért, hogy felmérjem az agrárium nemzetközi és regionális helyzetében bekövetkező módosulásokat, megalapozzam ismereteimet, amelyekre építve az élelmiszerfogyasztás kérdése önmagában vizsgálható vált. Itt számos, nem feltétlenül napjainkig kiterjedő, de a folyamatokat mégis érzékeltető leíráshoz, statisztikai táblázathoz jutottam hozzá, mindenekelőtt a területtel foglalkozó nemzetközi szervezetek (FAO, OECD, UNCTAD, ASEAN) publikációi révén. Ezekből egyértelművé vált a mezőgazdaság társadalmi-gazdasági „háttérbe szorulása”. Ugyanakkor e dokumentumok – többnyire közvetett utalásokkal – tájékoztattak azokról az átalakulásokról is (így pl. a térség általános fejlődéséről; a foglalkoztatási struktúrák kiigazodásáról; az agráriumban közvetlenül és közvetetten érintettek mennyiségi változásairól; az ipari, és korántsem másodlagosan a szolgáltatásban foglalkoztatottak részarányáról; a városiasodási folyamatról; a város-vidék viszonyrendszer alakulásáról; stb.), amelyek megvilágították a napjainkra létrejött társadalmi-gazdasági hátteret. Sajnálatos, bár korántsem meglepő módon, nem igen találtam hosszabb lélegzetű munkákat a társadalmi változások és az élelmiszer-táplálkozás összefüggéseinek közvetlen vizsgálatára vonatkozóan. A kutatási irány újszerűségével is magyarázhatóan, inkább hosszabb tanulmányok foglalkoztak – kutatásaim tekintetében is hasznosíthatóan – az élelmiszerfogyasztás mennyiségi, minőségi és kulturális(!) összetevőivel. A hosszabb terjedelmű „kivételek” közé Watson és Caldwell tanulmánykötete sorolható. Ebben a szerkesztők válogatásukkal, átfogóan közelítik meg az élelmiszerpolitizálás (food policy) kérdését, és túllépnek az általam is már jelzett,

korábbi szemléleten, amely főként kvantitatív oldalról, és legfeljebb az elsődleges fiziológiai jellemzők (alultápláltság, vitaminhiány, stb.) vagy az újabb keletű gondok (napjainkban fejüket felütő betegségek, mint a kergemarhakór, ázsiai influenza, illetve génkezelt agrártermékek) szemszögéből vizsgálta a kérdéskört.

A kötet jelentős teret szentel általában a társadalmi viszonyok, ezen belül a szociális rendszerek és a táplálkozás, továbbá a globalizáció és az élelmiszerpolitika összefüggéseinek. A tanulmányok szerzői rávilágítanak arra, hogy napjainkra radikálisan újszerű kapcsolatok jöttek létre az élelmiszerláncolaton belül. A hagyományos struktúrák – amint ezt magam is alátámasztom – a társadalmi változásokat egyrészt követve, majd pedig a fejlődési folyamatokat részben befolyásolva, alakulnak át. Módosul az élelmiszerek előállítóinak, elsődleges feldolgozóinak és fogyasztóinak szerepe. Amint minden korábbinál markánsabban érvényesülnek olyan elemek is, mint a termék-higiéncia, az új táplálkozási kultúra, vagy éppen a „divat”. Az külön figyelmet érdemel, hogy globalizálódott világunkban ezek a kapcsolatok nem szűkülnek le egy adott földrajzi régióra (egész térségre vagy egy, esetleg több országra), hanem rendkívül széles kiterjedésűek, és e kapcsolatok révén az érintett szereplők magatartása, tevékenysége között igen erős az áthatás. Az itt közölt elméletek megerősítik az általam is kimutatott tényt, hogy a táplálkozási lánc – és most kevésbé a fejlett, mint inkább a hajdan elmaradottabb országok helyzetére kell gondolnunk – nemzetközivé válik. Ez az „internacionalizálódás” nem egyszerűen szabványosítja a folyamatokat (és persze a termékeket), hanem szétrobantja, néha bizony komolyan veszélybe sodorja a – nemzedékekre, évszázadokra visszamenően megmerevedett – hagyományos szokásokat, értékrendeket, kultúrákat.

A vizsgálódásom középpontjába helyezett kérdések terén az egyik leghasznosabb munkának John Feffer könyvterjedelmű írását találtam (The Impact of Globalization On Korean Agriculture). Feltétlenül hasznomra volt, hogy Feffer is egy elmaradottságból feltörekvő (az ASEAN-övezetnél előrébb tartó, de ahhoz hasonló fejlődési utat bejáró) ország példáján keresztül elemezte közelmúltunk és napjaink társadalmi és táplálkozási gyakorlatunk párhuzamos átalakulását. Noha a két megkutatott terület (Feffernél Korea, nálam Délkelet-Ázsia) számos tekintetben különböznek, sőt, étkezési-táplálkozási kultúrájukban is markáns eltérések mutatkoznak, az elmúlt 100-150 év hasonló – elsődlegesen külső – hatások eredményeként, azok nyomására vezetett el oda, hogy a modernizálódó társadalomban ellenállhatatlanul nyernek teret a „nyugati” (mindenekelőtt amerikai) értékek, szokások. Mindkét körzetben igazolást nyer, hogy miközben természetes az ütközés a hagyományok és az új hatások között, a tradicionális társadalom „ellenállóképessége” fokozatosan csökken. Délkelet-Ázsia példáján keresztül is kimutatható, hogy a társadalmi átalakulással – korántsem pontos meghatározásként, a modernizációval – bekövetkező szociális átrétegződés itt is, csakúgy mint Európában, de részben hazánkban is, elsőként azt a szociális közeget „termeli ki”, majd erősíti folyamatosan, amely kevésbé kötődik a „nemzeti” hagyományokhoz, az onnan átöröklött értékekhez. Mint például vidéken, főként a mezőgazdaságból élők tömegével szemben a városi körülményekhez alkalmazkodókat, akik nem feltétlenül tudják, de nem is akarják a sok tekintetben kényelmetlenné vált, esetleg (pl. a fiatalok által mind erőteljesebben) lenézett, „korszerűtlen” táplálkozást fenntartani.⁴ Mind Korea, mind Délkelet-Ázsia fejlődésében megtapasztalható a gyors modernizáció, de számomra érdekesnek itt nem egyszerűen a gyors, a külső partnerekre (segélynyújtókra, beruházókra) támaszkodó iparosodás, a mezőgazdaság térszűkítése, a terciér szektor bővülése, és ezzel a társadalmi újratagozódás ténye érdekes, hanem az a kulturális kisugárzás, amely mindezzel együtt jár. Amely kisugárzás nem pusztán a globalizációként, hanem annak „legamerikanizáltabb” változataként bontakozott ki. Amely korántsem számolta fel az egyébként Kelet-Ázsiában mindenütt igen erős nacionalizmust, de – és

⁴ A „nem akarja, nem tudja” megfogalmazással azt jelzem, hogy néha a mindennapi lét gyakorlata (a modern foglalkoztatottság feltételei, a lakhatási adottságok, az egyéni időbeosztás, stb.) alapján mind kényelmetlenebbé, nehezebben megvalósíthatóvá válik a hagyományok követése, vagy egyszerűen megszűnnek az utóbbihoz elengedhetetlen feltételek.

ebben a táplálkozás-élelmiszerfogyasztás az élen jár – az egyéni (kevésbé a közösségi) gondolkodást, a kulturális szemléletet radikálisan kiigazította. (Itt érdemes felfigyelni arra, hogy Magyarországon vagy Középkelet-Európában is érzékeljük a globalizációnak ezt a kisugárzását is, de az amerikai hatás valamelyest enyhébb, mint Ázsiában.)

Feffer – és a magam – tapasztalatai megerősítik Sobalnak a táplálkozás és a társadalmi változásokkal kapcsolatban felállított téziseit a változásokat előidéző faktorokkal és a folyamatokkal összefüggésben. A szakirodalomban nem igen akadt munka, amely akár közvetve is cáfolta volna, hogy az elmúlt időszakban valóban komplex egységbe forrt, mintegy zárt rendszerként érvényesül – korántsem kizárólagos tényezőként, de meghatározóan – a globalizáció, a modernizáció, az urbanizáció, majd ezekhez még hozzáadhatjuk a migrációt is (Sobal, 1999). Miközben azonban Sobal e négy elemet, amelyet egyébként ő ötödikként még kiegészít a fogyasztóvá válás folyamatával, közel egyenlően fontosnak tart, viszont – a délkelet-ázsiai viszonyok és tapasztalatok alapján – csak kiigazítások után tudom ezt elfogadni. Egyrészt a globalizációt e térségben szinte a modernizáció szinonimájaként lehetne használni. (Természetesen nem összemosva a két definíció tartalmát.) Ugyanis e két folyamat szinte teljesen – időben, természetét, hatását tekintve – egymást átfedően ment végbe, illetve zajlik még ma is. És aligha tévedek nagyot, ha azt állítom, hogy a korábban jelentősen lemaradt területek (a hajdani periféria részeinek) felemelkedésekor – már amennyiben ez bekövetkezik – a világrendszerekbe való beépülés és a modernizáció egymáshoz szorosan kapcsolódva zajlik majd le. Ezt még kiegészíthetem azzal, ismét csak kutatásaim fényében, hogy ezek a folyamatok majd nemcsak a globális politikai és gazdasági rendszerbe való beépülést hozzák magukkal, de a táplálkozási viszonyok ráhangolódását is a „nemzetközi szabványokra”.

A dolgozatban különleges helyet kellett biztosítanom a város-vidék kapcsolati rendszer áttekintésének is, hiszen végül is a táplálkozási szokások fellazulását, majd felváltását az a lakosság-tömeg hajtja végre, amely kiszakad a vidéki-agrárkörnyezetből. A témakörben tekintélyes az irodalom, de kifejezetten a megkutatott térségre vonatkozóan érdemel kiemelést Evens és Korff munkája. Bármennyire sokrétű is elemzésük, bármennyire megalapozottak vizsgálataik – és ezekkel jelentős mértékben elősegítették a regionális urbanizációs folyamatok megértését – az élelmezési-táplálkozási kérdések alapvetően érdeklődési körükön kívül estek. Kifogástalanul vizsgálták viszont az urbanizációs folyamat társadalmi kihatásait, és ezzel (is) megalapozták azon értékítéletemet, hogy a változások motorja kezdetekben az urbanizálódott, a korszerűbb társadalmi-gazdasági feltételekhez elsőként kapcsolódó városi réteg volt, de az igazi súlyt, a beáramló tömeg adta. Egyrészt, mert méreteinél fogva ez segítette a mennyiségi növekedést minőségi változássá alakulni, másrészt az így érintettek közvetítették legnagyobb hatással az új értékeket a vidéki-mezőgazdasági, tradicionálisabb közösségek felé. Előbbiekre vonatkozóan ad nagyszerű helyzetértékelést Rigg (1998), de hozzá csatlakoztathatók Wicaksono, G. W. Jones, és mások is. Az urbanizációs folyamatot elemzők legfőbb hiányossága – és korántsem csak kutatásaim tekintetében – hogy noha felismerik, mégis viszonylag kevesebbet foglalkoznak a vidéki háttér adta társadalmi-gazdasági környezettel, a városiasodás vidéki-agrár jellegű determináltságának kérdéseivel. Például Fu-chen és Yue-man jól közelednek a funkcionális városok kérdéséhez, de eltekintenek attól, hogy a városiasodás, és önmagában az új, modern települések funkcióját nemcsak a társadalom terjeszkedő „modernizációja”, hanem a teljes háttér szabja meg, amelybe – és ne felejtjük, Délkelet-Ázsiában a vidéki térség még túlsúlyban van – a nem urbanizálódott térségek is betagozódnak. Ráadásul a városiasodás nem valamiféle tervezett folyamatként, szervezeten valósul meg (Wicaksono, 2006) (mondhatnám a társadalmi folyamatok jellegéből következően ez majd hogynem természetes), és ebből következően a vidéki hagyományok, szokások felbomlása lassabban is halad, nagyobb még a visszahúzó erő. Éppen a délkelet-ázsiai és koreai (vagy éppen európai) példákat összehasonlítva egyszerű kimutatni, szinte törvényszerűségként meghatározni, hogy minél kevésbé fejlett egy társadalom, annak politikai és gazdasági környezete, nemcsak a városiasodás megy végbe

lassabban, de – ennek tükröződéseként, ellenképeként a kevésbé fejlett társadalmi rétegek szellemi-magatartásbeli, és így táplálkozási kultúrájának módosulása is.

A társadalmak modernizációs folyamatait követve logikusnak mutatkozik egy olyan következtetés levonása, hogy minél összetartóbb (kohézív) egy társadalom, minél erősebb a belső nemzeti (szociális és kulturális) egység, a táplálkozás terén annál könnyebben száll szemben a külső ráhatásokkal. (Itt egyébként a méretek korántsem másodlagosak, hiszen egy „kisállam”, mint mondjuk Laosz vagy Brunei másként képes határokat emelni a külső hatások elé, mint egy Kína, vagy éppen Korea.) A mindennapi valóság viszont számomra azt tükrözi, hogy a nemzeti kohézió, a belső kulturális erő kevésbé „teszi ellenállóvá” az érintett országokat, közösségeket a ráhatással szemben, mint a társadalmi alulfejlettség. Feffer, vagy éppen Boomgard és Henley erre kevésbé figyelnek oda, pedig fontos következtetésként vonom le, hogy a sajátos, önazonosító értékek kevésbé képeznek gátat a „modernizáció” terjeszkedésével szemben, mint a laza társadalmi szövet, a modernizációból való kirekesztettség. Mind Kínában, mind Koreában a táplálkozásban jóval gyorsabban végbemennek a radikális átalakulások, mint például a „sokszínűbb”, tagoltabb Indonéziában, vagy éppen a fejlődés alacsonyabb szintjén álló Kambodzsában. Amiből kikövetkeztethető egy olyan megállapítás, hogy valóban rendkívül szoros korreláció figyelhető meg a modernizáció és a táplálkozáskultúra alakulása között: minél erőteljesebb a ma modernizációként értelmezett hatás, annál kiterjedtebb az adott térség étkezési, élelmezési igazodása. (Meg kell jegyezni, hogy ez az állítás a hatásoknak még csak egyik irányát, a táplálkozási kultúrára való ráhatást jelzi, és nem utal a kölcsönösségre, tehát az ellentétes irányú hatásra, azaz a táplálkozás társadalmi átalakulásokra való visszahatására. Ennek a „hiánynak” elsődleges oka, hogy – mint utaltam erre – szinte nincs olyan tudományos munka, amely a kérdéskörnek illetően aspektusait mélységében vizsgálná.)

Viszonylag széles, és egyre bővülő a tudományos irodalomnak azon része, amely az élelmiszerek társadalmi-gazdasági értékének, továbbá a táplálékok belső (egészségügyi, higiéniai, humán fogyaszthatósági, stb.) minőségének oldaláról elemzi napjaink helyzetét. Köztük akadnak átfogóbb (Bellin-Sesay – Zingel, Paillotin, stb.) munkák, amint kifejezetten a fejlődő világra vagy Délkelet-Ázsiára vonatkozó (Winarno - Allain) művek is. Kutatásom tekintetében ezek legfőbb erőssége az, hogy miközben általános megközelítésük szerint rámutatnak a napjainkban jelentkező legfőbb élelmiszermínőségi problémákra, jelzik a „modernizációs” megfontolásokat, a minőség-tudatosság érvényesülését és erősödését. Az ilyen munkák hasznát mindenekelőtt abban vettem, hogy alátámasztották kutatási koncepcióm azon elemét, mely szerint napjainkban – és az elkövetkezőkben is – nem pusztán jobban odafigyelünk az élelmiszerek minőségére, hanem a táplálkozással szembeni elvárásaink, „kultúránk” visszahat társadalmi szereplésünkre, elvárásainkra, és következésképpen a szociális (és gazdasági, politikai, stb.) folyamatok irányultságára is.

Témám sokrétűsége folytán igen tekintélyes mennyiségű anyagot kellett feldolgoznom. Mindegyikükre aligha térhetek ki. Fontosnak tartom azonban megemlíteni, hogy az élelmiszerekre, élelmezésre, általában az emberi táplálkozásra, és ezen belül a megkutatott Délkelet-Ázsia jellegzetességeire vonatkozóan is kiemelkedően jó kiindulási pontot jelentett Kiple és munkatársainak⁵ hatalmas, enciklopédikus munkája.

Végül említést kell tennem a hazai irodalommal kapcsolatban is. A térség társadalmi, gazdasági és élelmiszergazdasági vizsgálatát, elemzését több kutató is eredményesen, részletekbe menően elvégezte. Gondolok itt elsősorban Kiss Judit, Laczkó András, és nem utolsó sorban Neszmélyi György rendkívül hasznos munkáira.

⁵ Kiple, Kenneth F. – Ornelas, Kriemhild Coneé (szerk.) (2000): The Cambridge World History of Food. Cambridge University Press, Cambridge

Végül említést kell tennem a hazai irodalommal kapcsolatban is. Noha hazánkban tekintélyes múltra tekinthet vissza a táplálkozástudomány és annak legfőbb hazai szervezete, a Magyar Táplálkozástudományi Társaság, az általam felkarolt témában nagyobb szabású munkával nem találkoztam. Azt természetesnek vettem, hogy a délkelet-ázsiai térség a hazai szakemberek látókörén kívül esik, de bíztam abban, hogy a táplálkozás társadalmi összefüggései témájában hasznosítható munkákra lelek. Nem kizárva, hogy erőfeszítéseim ellenére fontos anyagok is elkerülték figyelmemet, csak rövidebb lélegzetű, és elsődlegesen a népszerűsítő-tudományos kategóriához sorolható írásokra bukkantam. Komolyabb kutatási eredményekre támaszkodott a Szabó Márton és Törőcsik Mária, s noha megközelítésük az általános hazai fogyasztói magatartásra, s ezen belül részlegesen az élelmiszerfogyasztás elemzésére is irányul, de munkáik legfeljebb érintőlegesen kapcsolódnak a társadalmi struktúra változásaihoz, és még kevésbé figyelnek oda az általános társadalmi fejlődés és a táplálkozás összefüggéseire. Érdekes módon talán még Kubányi cikkei illeszthetők be leginkább vizsgálódásaimba, és rövid anyagaiban találtam is hasznosítható gondolatokat.

3. ANYAG ÉS MÓDSZER

3.1. A kutatás megközelítése

Témám, mint megtapasztaltam, nem tartozik a legegyszerűbben feldolgozhatók közé. Nem igazán beszélhetek kitaposott ösvényekről, amelyet követni lehetett volna, vagy tiszta forrásokról, amelyekből egyértelműen meríthettem volna. Ezzel együtt örömmel vállaltam a számomra mind izgalmasabbá váló kutatás gondjait. Gondot jelentett ugyanis az, hogy a legfeljebb közvetetten hasznosítható anyagok, a beszerezhető irodalom tömegének feldolgozása tekintélyes energiát és időt követelt, s általuk legfeljebb csepegtetve jutottam közvetlenül hasznosítható információkhoz, viszont ennek révén a tanulás és ismeretszerzés tárházára leltem. Képzettségem, közgazdasági szakokleveles mezőgazdasági gépészmérnök, és személyes kötődésem, délkelet-ázsiai élettapasztalataim megalapozták az értekezéshez kapcsolódó kutatást, és egyben hatalmas ösztönzést is jelentettek, miközben „elsőkézből szerzett információkat” eredményeztek.

Hosszabb délkelet-ázsiai tartózkodásom feltétlenül hozzájárult ahhoz, hogy tudományosan felkészültebben világosan értékeljem a térségbeli folyamatokat, azt a felgyorsult modernizációt, amely mind markánsabban feszíti szét a régió államainak társadalmi kereteit, hoz magával új (rész)struktúrákat, hogy fokozatosan megteremtse a korszerűnek mondott, a hagyományos délkelet-ázsiai szociális rendszerekbe nem illeszthető, inkább a nyugati (európai, amerikai) társadalomfilozófiai gondolkodásba behelyezhető állapotokat. Megtapasztaltam a modernizációs fejlődésnek egyértelműen kedvező, az átlagpolgár számára is hasznos eredményeit, amint negatívumait is. Kutatásaim tekintetében különösen fontos – és előnyös – volt, hogy hosszabb ideig vidéken tartózkodtam, tehát tapasztalatokat nem pusztán az urbanizált területekről (vagy éppen a fővárosokból) szerezhettem be, hanem megtapasztalhattam a vidék átalakulásának folyamatát. Ez a táplálkozástudomány tekintetében ott vált gyümölcsözővé, hogy nyomon követhettem a hagyományos táplálkozási láncolat – tartózkodásom idején még csak részleges, de egyértelműen a kibontakozás irányát mutató – felcserélődését a „modern”, piaci alapú, a térségben sok tekintetben idegen, de ellenállhatatlanul előretörő élelmiszertermelési, feldolgozási, majd értékesítési gyakorlattal. Megfigyelhettem a közvetlenül érintettek, az egyszerű emberek, a modernizálódó városiak, vagy éppen a gazdasági túlélésre törekvő gazdálkodók viselkedését.⁶ Közép-jávai tartózkodásom alatt napi szinten találkoztam a mezőgazdaság radikális átalakulásának jegyeivel, amint – néha „saját bőrömmön” is – éreztem a megváltozott vidéki/agráriánus szemlélet és magatartás kedvező, esetenként kedvezőtlen elemeit.

Kutatásaimat több irányban indítottam el:

a., Amint dolgozatom szerkezete is jelzi, szükségét éreztem a délkelet-ázsiai politikai-gazdasági és történelmi háttér feltárásának. Ezért a szakirodalom tanulmányozásán túl, kapcsolatba léptem a Külügyminisztérium és a(z akkori) Gazdasági és Közlekedési Minisztérium (GKM), valamint a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium (FVM) illetékes osztályainak munkatársaival. Tőlük nemcsak az időszerű helyzetre (pl. hazánk és a délkelet-ázsiai térség kapcsolataira, kereskedelmi forgalmára, stb.) vonatkozó anyagokhoz jutottam, de személyes interjúk, beszélgetések révén a régió helyzetének megértésében is segítettek.

⁶ Kinntartózkodásom idején még a doktori fokozat elnyerése igen messzi célnak tűnt, így ott és akkor még nem tudatosultak bennem sem a problémák, sem azok összetevői. A kutatás és vizsgálódás azonban számos olyan tényt és mozzanatot idézett vissza emlékeimben, amelyek segítettek eligazodni a folyamatokban, megérteni a történéseket. Így egészül ki az objektív tényezők összekapcsolása a szubjektív értékítéletekkel. Ezzel együtt, munkámban ritkán támaszkodom azokra az egyéni meglátásokra, amelyekkel kapcsolatban nem éreztem úgy, hogy azokat objektív módon is alá tudom támasztani.

b., Ugyancsak felkerestem az agrárium problémáival foglalkozó hazai szerveket. Elsősorban az Agrárgazdasági Kutató Intézetet említtem, ahol a vezetőikkel, munkatársakkal folytatott konzultációim különösen hasznosnak bizonyultak. Az itt kapott adatokra jelentős mértékben támaszkodtam. Interjúút készítettem a gazdasági-kereskedelmi szférában érintett Agrármarketing Centrumban, illetve a szarvasi székhelyű Halászati és Öntözési Kutatóintézet (HAKI) főigazgatójával is. A hazai szervezetek mellett megkerestem és interjúkat készítettem az Indonéz Köztársaság Budapesti Nagykövetség és az Indonesian Trade Promotion Center (ITPC) szakembereivel. Az előző, illetve e pontban jelzett megbeszéléseim, és a révükön szerzett ismeretek különösen fontosnak bizonyultak a zárófejezet megírásakor.

c., Még élő kapcsolataimat felhasználva igyekeztem a vizsgált térségből friss anyagokat és információkat szerezni. Sajnálatos, hogy az általam felvállalt téma még Délkelet-Ázsiában sem igen megkutatott, így inkább a mezőgazdaság, az élelmiszeripar és az általános társadalmi kapcsolatok alakulására, semmint közvetlenül a táplálkozásra vonatkozóan sikerült forrásaimat gazdagítani.

d., Mindent egybevetve, a fentiek ellenére munkám javarészét a szakirodalom feldolgozása, illetve a statisztikai adatbázisok felkutatása és elemzése tette ki.

Kutatásaimat legegyszerűbben interdiszciplináris vizsgálatként tudom leírni. A felvállalt témával lényegében olyan tudományos szakágak területére kellett kimerészkednem, mint a nemzetközi politika és a külgazdasági kapcsolatok világa, a történelemtudományok és az antropológia, természetesen nem beszélve az alapokat jelentő agrártudományokról, vagy a még általam kiforratlannak tekintett táplálkozástudományt. Modellszámításomnál elkerülhetetlen volt a statisztika és a matematika igénybe vétele. Úgy gondolom, hogy az egyes tudományágak elméleteinek egymáshoz ütköztetése, majd közelítése hasznosan segítette elő a bonyolult témakör sokoldalú és komplex feldolgozását, elemzését, valamint értékelését.

Az egyes diszciplínák közül természetes módon a társadalmi viszonyok alakulásával foglalkozók hasznosításával kellett a kutatásokat kezdeni, hiszen a politikai-történelmi adottságok feltárásával alakíthattam ki képet a délkelet-ázsiai (és általános) modernizációról, a helyi elmaradott társadalmak fejlődési folyamatairól, beilleszkedéséről a globális rendszerekbe, és korántsem utolsó sorban a belső (nemzeti) társadalmi-gazdasági struktúrák modernizálásáról, vagy részben külső feltételek által determinált modernizációjáról. A nemzetközi kapcsolatok (politológia) elméletének érvényesítése segítette megértenem, hogy a térségbeli fejlődési folyamatok – noha itt tíz önálló országról, elkülönült és igencsak sajátos társadalomról van szó – nem érthetők meg a regionális megközelítés hiányában. Kétségtelen, Indonézia (vagy esetleg Vietnam és Thaiföld) méreteinél fogva önállóan is vizsgálható volna, de a régióban oly szoros az érintett államok kötődése, egymásra hatása, hogy így csak részleges ismeretek és nem feltétlenül megalapozott következtetések születhetnének. A kötődés nem is annyira politikai és gazdasági, mint azt első pillantásra feltételezni lehetne, hanem a társadalmi helyzetben mutatkozó hasonlóságokból és a külső kapcsolatoknak való „kiszolgáltatottságból” fakad. E vizsgálódások ébresztettek rá, hogy az ASEAN szerveződést érdemes a megjelenő politikai és gazdasági adottságoknál komolyabban venni.

A háttér megismerését, megértését követően lehetett két, viszonylag új tudományág eszközeit felhasználni: egyrészt az urbanisztika-településfejlődés, másrészt a táplálkozástudomány vezetett el a délkelet-ázsiai modernizáció konkrét megnyilvánulási formáinak feltárásához, illetve utóbbi folyamatos alkalmazása a társadalmi viszonyok új jelenségeinek vizsgálatához, értékeléséhez. Mindkét diszciplína segítségemre volt a társadalmi szerkezetek módosulásait elősegítő folyamatok, mindenekelőtt a város-vidék viszonyrendszer feltárásában, a korunkban végbemenő változások hátterének megvilágításában. Ezek segítettek tudományos alapossággal beazonosítani azokat a trendeket, amelyek alapvető változásokat eredményeztek az egyéni és közösségi élelmezésben,

illetve táplálkozási kultúrában (is). E tudományágak – a közgazdaságtudományi elemek érvényesítése mellett – vezettek rá a térségbeli országok mezőgazdasági igazodásának okainak és következményeinek megértésére.

Ugyancsak a politika és a közgazdaságtan alkalmazásával vállalkozhattam a zárófejezetben a magyar-délkelet-ázsiai viszony áttekintésére, elemzésére, és a magyar külpiaci politika számára is hasznosítható következtetések levonására. Lényegében kutatásaim összefoglalásaként is megfogalmazhatom azt a gondolatot, hogy Magyarország hosszútávú érdeke tudományos oldalon megköveteli a táplálkozástudomány, és egyben az ételmezési kultúra „komolyabban vételét”, másrészt – politikai, gazdasági és kereskedelmi összefüggésekben – Délkelet-Ázsia maitól eltérő, nem a rövid távú megkötöttségekre, hanem a tartós érdekekre alapozódó kezelését.

A disszertáció végső megállapításainak és következtetéseinek alátámasztásához az a modellszámítás vezetett, amely a statisztikai matematika eszközével igazolta – a más források által megelőlegezett – feltevéseimet.

3.2. A kutatás módszertanáról és az alkalmazott statisztikai módszerről

Vizsgálataim során szekunderkutatást végeztem, mivel elsősorban meglévő információkat hasznosítottam: hozzáférhető adatokat gyűjtöttem össze, rendszereztem és önálló véleményezés után vontam le következtetéseket. Ennek megfelelően elméletalkotásom inkább induktív megközelítésű. Ebben a modellben az empirikus adatok elemzéséből fejlődik az elmélet. (Szűcs, 2008)

A kutatásban releváns szerepet kapott a szakirodalom áttekintése, a korábban elvégzett kutatások és azok eredményeinek megismerése. A különböző forrásmunkák lényegi mondanivalójának ismertetésére az irodalom-feldolgozás fejezetben került sor. A legfontosabb megállapítások mellett kritikai észrevételeimnek is ott próbáltam meg helyet adni.

Résztéma-kutatásaimból különböző tudományos közlemények születtek, folyamatosan a kutatás teljes időtartama alatt. A publikációk egy része a disszertációba integrálásra került.

A térségi vizsgálatoknál az elemek számossága és azok nagyfokú heterogenitása ellenére éltem az egzakt matematikai statisztikai módszerek alkalmazása lehetőségével. Tekintve, hogy a disszertáció terjedelmi korlátai inkább a kutatók számára lényegesebb következtetések, magyarázatok bemutatását igényli, mintsem a statisztikai elemzések menetének ismertetését, utóbbi részletes kifejtésétől itt eltekintek.

A matematikai statisztika eszközét a klaszteranalízisnél, illetve a korreláció és regresszió számításnál (a szorosan idetartozó trendszámításnál) vettem igénybe. Az utóbbi elemzések a mennyiségi ismérvek közötti ok-okozati kapcsolatokat és annak szorosságát vizsgálják. Közismert, hogy a szoros kapcsolatnak két kritériuma van. Az egyik követelmény, hogy az ok időben előzze meg az okozatot. A másik kritérium, hogy a két változó között empirikus összefüggés legyen. (Sajtos – Mitev, 2007) A regresszió analízist akkor használjuk, amikor függvényszerű kapcsolatot keresünk egy vagy több magyarázó változó (független változó) és egy függő változó között. A változók közötti összefüggés szorosságát a kapcsolat erősségét korreláció-, míg az összefüggés jellegét regressziószámítással határozzuk meg. Az összefüggésben lévő tendenciát, a kapcsolat természetét valamilyen függvénnyel írjuk le. Ezen számításokat az Excel függvényeinek, diagramjainak és adatelemzési eljárásainak segítségével végeztem

A korreláció megmutatja, hogy az egyik tényezőnek a másik tényezőre gyakorolt hatása valóban annak a hatása és nem véletlenre vezethető vissza. A kapcsolat szorosságának mérésére a korrelációs együttható (r) értékének meghatározása használható fel.

A korrelációs együttható alapján két valószínűségi változó kapcsolatának szorossága lehet:

- gyenge ha $0 < r < 0,2$;
- közepes ha $0,2 \leq r < 0,7$;
- szoros ha $0,7 \leq r < 1$.

Regresszió-számításom alapmodellje a kétváltozós lineáris regresszió. Ez azt jelenti, hogy egy függő változó alakulását vizsgáljuk egy független változó függvényében, a változók közötti összefüggést pedig lineárisnak feltételezzük.

Ezen eljárásokat Thaiföld élelmiszerfogyasztásának vizsgálata során, a 23. táblázat elkészítésére és az abban foglaltak elemzésére használtam.

Foglalkoztam trendszámítással is, amelyben az időt tekintetem a független változónak. Érvényesítettem a trendszámítás azon, leggyakrabban alkalmazott formáját, melynek célja a trend analitikus meghatározása, ahol az idősor tartós irányzatát egy jól illeszkedő (lineáris, exponenciális) függvénytypussal fejeztem ki.

A lineáris trend módszertanaként az alábbiakat érvényesítettem:

A legkisebb négyzetek módszerével kiszámoltam a megadott adatokhoz legjobban illeszkedő egyenes egyenletét. Ekkor a lineáris függvény általános alakja:

$$\hat{y} = b_0 + b_1x$$

ahol:

\hat{y} : a trend értéke

x : az időváltozó egymástól egyenlő távolságra lévő értékei

b_0, b_1 : a függvény ismeretlen paraméterei

A trendszámítás során lineáris trend függvénytypust alkalmaztam Thaiföld élelmiszerfogyasztásának elemzésekor, a gabonafogyasztás időbeni alakulásának értelmezésére (1.–6. diagram).

Az exponenciális trendnél azon növekedés leírását alkalmaztam, amikor a vizsgált idősor értékeinek relatív változásakor a változás üteme megközelítőleg állandó volt. Az exponenciálisfüggvény egyenlete:

$$\hat{y} = ab^x$$

ahol:

\hat{y} : a trend értéke

x : n+1, n+2, ... n+k (ahol n a megfigyelt időszakok száma)

a : x=0 időszakhoz tartozó trendérték

b : az időbeni változás átlagos üteme

Exponenciális trend függvénytypus került alkalmazására Thaiföld jövedelmi viszonyainak értékelésekor, illetve a 7. diagram elkészítésekor.

Tudjuk, hogy a klaszterezés hasonló elemek csoportosítását, homogén osztályba sorolását jelenti meghatározott változók alapján. Ezt általában oly módon kell végrehajtani, hogy a képzett egységek hasonlítsanak csoporttársaikhoz, ugyanakkor markánsan térjenek el a más csoportba tartozó elemektől. (Sajtos – Mitev, 2007)

Számításaim során a K-közép módszert alkalmaztam, amely egy nem hierarchikus eljárás, ahol a hierarchikus eljárásokkal (pl. Ward-féle varianciamódszer) szemben nem tekint minden elemet külön klaszternek. A létrehozni kívánt klaszterek számát előzetesen meghatároztam. A klaszterek a középpontok segítségével voltak jellemezhetők, és azt is mutatták, hogy milyen távol estek egymástól az egyes klaszterközpontok. Amikor minden elem besorolásra került, az egyes klaszterek középpontja újraszámolódott és ezek alapján megisméltésre került a csoportképzés. A folyamatot (iterálást) addig ismételttem, amíg olyan stabilközpontot nem találtam, amely után már nem volt szükség egyetlen elem átsorolására sem.

A K-közép módszer nem páronként hasonlítja össze az egyes elemeket, hanem a köztük, valamint az ideiglenes klaszterközpont közti távolság függvénye. Egy megfigyelési egység abba a klaszterbe kerül, amelyik klaszterközpontjához a legközelebb esik (euklideszi távolság alapján). Itt a klaszteranalízist az SPSS Statistics program segítségével végeztem és az ASEAN országok élelmiszerfogyasztási jellemzők alapján történő csoportosítására használtam a 4. fejezet bevezetése során. Az analízis pontosabb menetét a 8.3. melléklet tartalmazza.

4. EREDMÉNYEK

Noha napjainkra éppen, hogy túljutottunk egy globális gazdasági válságon, hosszabb távra kitekintve – feltételezhető, hogy – az elkövetkező évtizedekben az elmúlt időszak társadalmi-gazdasági trendjeinek folytatódása várható: lassuló ütemben, de folytatódik a világ népességének növekedése, és bár korántsem minden területen és mindenkire kihatóan, de globális szinten kedvezőbbé válnak a társadalmi-gazdasági viszonyok, növekszik azok száma, akik a korábbiaknál kedvezőbb helyzetbe kerülnek, illetve mérséklődik a szegénység. Nemcsak a fejlett ipari államokban, hanem a hajdani elmaradottabb területeken is markánsan emelkedik a vásárlóerő, amely mind a tartós, mind a napi szükségleteket kielégítő fogyasztási cikkek vásárlásában is megmutatkozik. A változások egyik jellemzője, hogy a szegénységből kiemelkedő országok és társadalmi rétegek körén belül az élelmiszerre fordított jövedelmek értéke és aránya – különösen a gazdasági stabilizáció első szakaszaiban – gyorsabban növekszik, mint a már korábban kedvezőbb helyzetbe jutottaknál.

Az élelmiszerek iránti kereslet egyértelműen fokozódik majd. Felmérések szerint az ún. fejlődő világ, ahol az élelmiszerek iránti kereslet a leggyorsabban emelkedik, nem lesz képes a kereslet növekedésével arányosan gabona-szükségletét kielégíteni. A hús iránti kereslet az egyes ágazatokban, mindenekelőtt a kulturális és vallási okokkal magyarázható eltérésekkel, még sebesebben bővül. Az élelmiszerfogyasztás szerkezete ugyancsak átalakulóban van. A jövedelmi viszonyok javulásával párhuzamosan olyan alapvető élelmiszerek, mint a gabonaneműek és a gumósok fogyasztása csökken, a hústermékek részesedése viszont emelkedik. Az utóbbiak körén belül folytatódik a feldolgozott termékek térnyerése. Ennek másik összetevője, hogy fokozódik az érdeklődés, de egyben az igény is az egészségesebb táplálkozási formák és termékek iránt is.

Az átalakulás nem hagyja érintetlenül az élelmiszerek termelési és értékesítési rendszerét sem, amelyben – követve az általános tendenciákat – új, korszerű eszközök és módszerek kerülnek alkalmazásra. Komplex rendszert képezve, radikálisan átalakul a feldolgozóipar, új feltételekhez alkalmazkodnak az értékesítési csatornák, és előbbieknél is hatására, majd azokra vissza is hatva jelennek meg új táplálkozási és étkezési szokások. Ennek természetes visszahatása, hogy a tradicionális termelői-értékesítési struktúrák helyzete módosul, az esetek többségében – és a városokban minden kétséget kizáróan – meggyengül. Mindennek súlyos társadalmi-politikai, gazdasági, és további összefüggéseiben egészségügyi, környezetvédelmi kisugárzása van.

Az egészségügyi hatások érvényesülését mindennapi életünkben is közvetlenül megtapasztaljuk. Azt vesszük észre, hogy a tradicionális táplálkozástól eltérő, módosult összetételű étrendet alakítunk ki, amelynek következtében – a mindennapi életformánk és életstílusunk átalakulásával is párhuzamosan - megváltozik saját egészségügyi és élettani környezetünk, de gondolkodásunk, az egészséges életmóddal kapcsolódó magatartásunk is igazodik az új feltételekhez. Elfogadjuk, sőt, igényeljük a mind szigorúbb egészségügyi szabályozást⁷, amely meg is jelenik mind a nemzeti, de még inkább a nemzetközi szabályozásokban. S mindez közvetlenül visszahat a nemzetközi (de részben hazai) kereskedelemre is.

Az élelmiszerek és mezőgazdasági termékek nemzetközi kereskedelme a GATT/WTO tárgyalások egyik legkényesebb témája, amelyben évtizedek óta csak részleges sikereket tudtak a felek elérni a vám- és nem vám jellegű akadályok leépítésében. A megfigyelhető trendek alapján az elkövetkező években itt aligha várható a „globális szabadpiac” megvalósulása, de azért mind markánsabban érvényesül a kereskedelem felszabadítása, amely – keretek között, de – engedi érvényesülni a

⁷ Az emberi természetből következően már ismert, hogy az emberek jelentős része egészen addig ellenzi a szabályozást, amíg „durva” eszközökkel nem bizonyítják be számukra azok jelentőségét. Ilyenkor viszont a legszigorúbb elvárások jelentkeznek. Igen plasztikus példaként jelentkezik a közelmúltbeli kínai „melamin-ügy”. (Nemes-Sipos, 2008)

komparatív előnyöket ezen a területen is. Ennek alapján, nemzetközi szinten az agrártermékek árainak mérséklődésével számolhatnánk. A kereslet-kínálati viszonyok alakulása, valamint a gazdasági fejlődéssel együtt járóan megnövekvő vásárlóerő következtében viszont bővül a kereslet, míg kevésbé gyors ütemben nő a kínálat. Előrejelzések szerint az agrártermékek árszintje nem csökken, hanem inkább emelkedik, amely mind a termelők, mint a forgalmazók részére kedvező jelenség. Az áremelkedés különösen gyors lehet a feldolgozott, a mind magasabb hozzáadott értéket képviselő, mind magasabb minőségi követelményeket kielégítő árucikkek esetében. Amint a kínálaton belül nagyon gyorsan szélesedik a korábbiaknál magasabb, és folyamatosan emelkedő minőségi követelményeket kielégítő termékek köre, a választék.

A fentiekben leírt folyamatok érvényesülnek közvetlen vizsgálódásaim területén, Délkelet-Ázsiában, az ún ASEAN-régióban is⁸. A fejlett, globálisan élenjáró államokhoz felzárkózni törekvő, ezt részben már megvalósító, vagy legalábbis ezt a példát közvetlenül maguk előtt látó államok⁹ jelentős társadalmi-politikai és gazdasági változásokon mentek keresztül az elmúlt évtizedekben. A gazdasági szerkezetváltozások eredményeként visszahúzódott a mezőgazdaság és helyét az ipar, és a szolgáltatások foglalták el. Ennek ellenére hiba volna „leírni” az agrár szférát, amely mind a mai napig meghatározó szerepet tölt be a térségbeli államok gazdaságában. A fejlettebb, iparosodottabb helyi országokban jelentősége mérsékeltebb, illetve erőteljesebben csökkenő. A legkevésbé fejlett térségbeli országokban az általános trendekkel ellentétben még fokozódhat is az ágazat fontossága és súlya. Ez annyiban érthető, hogy a mindössze a közelmúltban politikailag stabilizálódott államokban a mezőgazdaság jelenti az egyik, ha nem a legfontosabb pontot, amelyről a gazdaság általános megszilárdítása és fejlesztése elindítható¹⁰.

A globális folyamatokat tekintve itt is megfigyelhető a gyors gazdasági növekedés, a nemzetgazdaságok és az egyes társadalmi rétegek, a mindennapi fogyasztók jövedelmének emelkedése. Rohamtempóban megy végbe a városiasodás. A társadalmi-gazdasági fejlődés pedig folyamatosan szétfeszíti a korábbi struktúrákat, és új viszonyokat teremt mind a társadalmon, mind a gazdaságon belül. A világgazdasági hatások érvényesülésének is köszönhető a korábban egyértelműen domináns mezőgazdaság súlyának és szerepének mérséklődése, és minden, ehhez a szférához (is) közvetve és közvetlenül köthető tényezőnek módosulása. Mindezek ellenére az élelmiszerbiztonság és -ellátás kérdése továbbra is kardinális fontosságú maradt. Miközben két helyi állam, Thaiföld és Vietnam a világ legfontosabb rizstermelői és exportőrei közé kerültek, a régió többi államában a kereslet hazai forrásokból nem elégíthető ki. A folyamatokat leíró trendek, az azokkal összeköthető adatok azonban arról győztek meg, hogy noha az elkövetkező években még a most importra szorulóknak számára az ellátás önmagában komoly gazdasági-biztonsági kérdésként jelentkezik, hosszabb távon nem annyira a teljes önellátás megvalósítása lesz a kérdés, mint inkább

⁸ Délkelet-Ázsia az eurázsiai földrész majdnem 4,5 millió négyzetkilométernyi területet lefedő, megközelítően 600 millió lakost számláló térsége. Politikai megközelítésben a régió 11 országra terjeszthető ki, amelyek mindegyike – a jelöltstátusszal rendelkező Kelet-Timort kivéve – a Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetsége, az ASEAN tagja. Sejteti a térség „értékét”, hogy az érintett országok GDP-je – vásárlóerő paritáson számítva – megközelíti a 3.000 milliárd dollárt. A régióon belül előtűnnek az egyéni fejlődési jellegzetességek, de összességében az átalakulás általában követi a globális trendeket.

Megjegyzendő, hogy az értekezés nem tér ki Délkelet-Ázsia kapcsán sem Kínára, sem Ausztráliára vagy más területekre, pl. Koreára, noha – túl az évezredek politikai, gazdasági, kulturális kötődéseken – ezen államok területének legalább egy része beilleszthető ebbe a földrajzi fogalomba.

⁹ Szingapúrt ma már nemcsak földünk egyik leggazdagabb, hanem legfejlettebb államai között is számon tartják. Malajzia és Thaiföld joggal igényli az új kistigris jelzöt, amint a Fülöp-szigetek és Indonézia is erőteljesen halad előre a modernizáció terén. A többiek közül a „verseny” igen távolról kezdő Vietnam felzárkózási esélyei kiválóak. Ezzel nem egyfajta töretlen és/vagy problémamentes fejlődésre történik utalás, hanem „csak” az eredményeket minősítem.

¹⁰ Az igen kevés számú egyéb területek körén belül kiemelhető még a szolgáltatások, pl. Kambodzsában a turizmus erősítése. Tekintve azonban a lakosság társadalmi-gazdasági viszonyait, az egyes országok – egymásétól sokban eltérő – viszonyait, a mezőgazdaság mondható még hosszabb távon is a legmeghatározóbb gazdasági ágazatnak. Ez a megállapítás egyértelműen érvényes Mianmarra, Kambodzsára, Laoszra, illetve a majdan csatlakozó Kelet-Timorra. Kevésbé helytálló a minden tekintetben kiemelkedő Vietnamba. Ennek vizsgálatára, azonban nem vállalkozom.

a piaci versenyben megmutatkozó komparatív előnyök kihasználása, akár a mezőgazdasági termelés diverzifikálása és/vagy a regionális – termelői – munkamegosztás révén is. Amint Szingapúr és Brunei, e két gazdaságilag-pénzügyileg kiemelkedő helyzetben lévő ország példája mutatja, a térségben az alapvető problémát nem az élelmiszerek beszerzése (tehát a kínálati oldalon jelentkező gyengeségek), hanem a beszerzéshez szükséges források elégtelensége jelentheti. Amennyiben az érintett államok képesek más – akár mezőgazdasági – területen is előteremteni az (élelmiszer-) importhoz (is) szükséges forrásokat, az ellátás folyamatosan biztosítható. Nehezebben megválaszolhatóan tűnik az a felvetés, hogy erre az itteni államok képesek lesznek-e. A mai folyamatok alapján a válasz igenlő lehet.

A változások nemcsak a társadalom és a gazdaság egészét, de annak szereplői életét is érintették. Miközben a mezőgazdaság visszaszorulásával, és egyben az ipar és a szolgáltatások gyors fejlődésével markánsan módosul a társadalmi kép, a vállalkozók és a munkavállalók száma, összetétele, társadalmi státusza, szerepe, stb., napi szinten érzékelhetően bontakozik ki az urbanizáció, és teremt új feltételrendszert mind össznemzeti, mind lokális szinteken. A városiasodás számtalan kedvező, és nem csekély számú kedvezőtlen jelenséggel jár együtt, amelyek kiigazítására lehet törekedni, de teljes semlegesítésükre aligha.

Érvényesek a leírtak a foglalkoztatási gyakorlattól kezdődően a táplálkozási-étkezési szokásokig terjedően. Délkelet-Ázsiában is megtapasztalhatjuk például, hogy markánsan megváltoztak a hagyományosan alapvető élelmiszerek és az új táplálkozási szokások révén előtérbe került termékek közötti arányok, itt is érzékeljük a hagyományos gabonaneműek visszaszorulását, a hús- és tejtermék-fogyasztás előretörését. Noha egyes szakértők (RESPF Projekt 2004) hajlamosak a(z egy főre jutó) nemzeti jövedelem alapján osztályozni az ASEAN-tagok élelmiszerfogyasztásának minőségi paramétereit, kutatási eredményeim alapján azt állítom, hogy ma már nem a térség államai között, hanem államain belül határozhatjuk meg azokat a társadalmi rétegeket, amelyek korszerűbb életmódot és táplálkozást folytatnak, illetve amelyeket még kevésbé érintett meg a globalizálódás és „modernizálódás” szele. Mianmar meglehetősen nehezen felmérhető ország ebben a tekintetben, de a többi ASEAN-tagról állíthatom, hogy mindegyikben létezik már egy olyan, szélesebb vagy keskenyebb sávú társadalmi réteg (nem beszélve a külföldiekről, turistákról), amelyek megengedhetik maguknak a magasabb értékű és árú cikkek fogyasztását, sőt, el is várják azok rendelkezésre állását.

Az előbb említett REPSF kutatói szerint a magasan feldolgozott és magas hozzáadott értéket képviselő termékek piacát Szingapúr és Brunei jelenti, míg a csomagolt és fagyasztott termékekét Thaiföld és Malajzia. A Fülöp-szigetek, Indonézia és Vietnam piacait a no-name termékek, mérsékelt számú csomagolt termék és fagyasztott áru, míg a többit a névtelen termékek tömege jellemzi (l. REPSF, 2004). Ezen kutatási eredményeket igazolta vissza az SPSS Statistic programmal elvégzett klaszterelemzésem is. Az országokat a jövedelmi viszonyok és az élelmiszerfogyasztásra legjellemzőbb adathalmazok alapján csoportosítottam. A kiinduló adatokat a 8.2. melléklet 7. táblázata, míg a számítás menetét a 8.3. melléklet tartalmazza részletesen. Itt csupán azt tartom fontosnak megemlíteni, hogy valóban a fentieknek megfelelően alakultak a leghasonlóbb országok csoportjai: Szingapúr és Brunei, Thaiföld és Malajzia, majd a többiek különültek el markánsan. A maradék hat országból kétfő csoportot képzett a szoftver Fülöp-szigetek, Indonézia és Vietnám különül el a Laosz, Kambodzsa és Mianmar csoportjától.

Ugyanakkor magam, mind kutatásaim, mind személyes tapasztalataim révén vitatom e megállapításokat, és azt állítom – amint ennek hangot is adtam –, hogy ma kevésbé szabad az egyes országokra összpontosítva általánosítanunk, mert a társadalmi rétegek szerinti elemzés, és az így levont következtetések a valósághoz közelebbi képeket nyújthatnak.

Az új „társadalmi” igényekhez nemcsak a termelésben, de az értékesítésben, és korántsem utolsó sorban a szolgáltatásban érdekelt szereplők is igyekeznek alkalmazkodni. Az elmúlt évtizedekben kibontakozott, napjainkra már markáns jegyeket viselő, abszolút nem elhanyagolható gazdasági súlyt jelentő „modern” környezet sajátosságainak elemzése nemcsak a múlt, de napjaink és a közeljövő folyamatait is sejtetni engedik. Márpedig mindezek vizsgálata, a kutatási eredmények figyelembe vétele szükségszerű minden olyan ország, minden olyan szereplő számára, aki „valamit keresni szeretne” Délkelet-Ázsiában.

Magyarország az egyik ilyen szereplő. Pontosabban lehetne. Hazánknak számos adottsággal rendelkezik ahhoz, hogy ne pusztán aktívan bekapcsolódjon a globális élelmiszertermelési folyamatokba, hanem a fejlődés ütemét felvegye, minőségi követelményeit teljesítse. Azonban nekünk is fel kell készülnünk a folyamatosan erősödő versenyre – részben éppen délkelet-ázsiai partnereink részéről –, de megfelelő igazodás esetén „van keresni valónk”. És nem utolsó sorban Délkelet-Ázsiában is. Van, lenne piaca a korszerű, a táplálkozási és egészségügyi elvárásoknak megfelelő termékeknek. Van, lenne fizetőképes kereslet. Ehhez „csupán” az kell, hogy a megfelelő fejlesztési pályára állított magyar mezőgazdaság és élelmiszeripar (is) felfedezze magának ezt a térséget, megismerje a helyi adottságokat és rugalmas alkalmazkodással képes legyen „eladni” önmagát.

1. ábra Délkelet-Ázsia térképe

4.1. Délkelet-Ázsia helyzete napjainkban. A térség átalakulásának társadalmi kihatásai

4.1.1. A Délkelet-Ázsia-jelenség

A térség történelmét mára klasszikussá nemesedett kötetek egész sorában dolgozták fel,¹¹ és ezek rávilágítanak arra, hogy a történelmi múlt, a térség egyes országainak különböző európai államok által történt meghódítása mind a mai napig tartó hatásokkal járt. Ez érthető, hiszen tekintélyes eltérések mutatkoztak az európai gyarmatosítók által követett kolonizációs politikákban, a függőségi területeken alkalmazott politikai, gazdasági, vagy éppen közigazgatási rendszerekben, a meghódított területek kezelésében. Mindennek az lett a következménye, hogy amikor a gyarmatosítás kora – az 1950-1960-as évtizedekben – véget ért, a régió államai nemcsak kulturális és nyelvi kötődésüket, de politikai és gazdasági fejlettségüket, társadalmi szerkezetüket, a követett szokásokat tekintve is jelentős mértékben különböztek egymástól. Ráadásul ekkor az ideológiailag motivált ellentétek a térség államait a két szélsőséges szövetségi rendszerhez való kapcsolódásaik révén is egymással szembefordították. Így határozottan két elkülönült alrégió jött létre.

A „szerencsésebb”, a fejlett államokhoz kötődő, az indokina háborúból kimaradó – sőt, abból inkább gazdaságilag-politikailag hasznot húzó – országcsoporthoz, félretéve belső ellentéteit, 1967-ben létrehozta a Délkelet-ázsiai Nemzetek Szervezetét (Association of Southeast Asian Nations, ASEAN), és hitet tett a közös problémák együttes megoldása, a gazdasági kooperáció mellett¹². A szervezet megalakulását követő 10-15 évben az érintett államok éltek a világgazdaság számukra biztosított lehetőségeivel és gyorsan fejlődtek. Más területekhez képest jelentősebb mérvű tőke érkezett a régióba, amelyet a helyi államok korántsem mindig átgondolt, de hosszú távon mégis sikeresnek bizonyult, a liberalizációra építő gazdaságpolitika révén hasznosítottak. Ebben az időszakban a gazdaságok stabilizálódtak, iparosodtak, pénzügyileg javítottak helyzetükön, csökkent a külső eladósodás mértéke, emelkedtek a hazai megtakarítások. Jelentős változások következtek be a hazai gazdaságban, ehhez kapcsolódóan az exportszerkezetben, összességében előidézve a helyi társadalmi struktúrák átalakulását, a népesedési, szociális – és egyebek mellett – fogyasztási trendek és szokások változását, minőségi javulását.

Az 1990-es évtized politikailag módosult helyzetben találta az ASEAN-t. Az indokina konfliktus lezáródása, a globális versengés megszűnte nyugalmat ígért a térségnek. E „nyugalom” közepette került napirendre az indokina államoknak, mindenekelőtt Vietnammak a regionális rendszerbe történő beillesztésének kérdése. A gazdasági területen az ASEAN-országok gyors fejlődése folytatódott, igaz, ez még kevésbé mutatkozott meg az intra-ASEAN összefogásban. Az 1990-es évtized végén súlyos pénzügyi válság rázta meg Délkelet-Ázsia fiatalabb tigriseit¹³, de – a megfigyelők meglepetésére – ezt azok elég hamar kiheverték, és az ezredfordulón már újra, mint gyorsan fejlődő, megbízható piac és partner jelentkeztek. A pénzügyi válság annyiban hasznosnak bizonyult, hogy jelezte az ASEAN tagjai számára sebezhetőségüket, a globális piaci feltételeknek való kiszolgáltatottságukat, és ez – ma még elsődlegesen a politikai retorika, de „holnap” már szükségszerűen a gazdasági ésszerűség szintjén is – az összefogás felgyorsítása irányában mozdította el a szervezetet (Ravenhill, 2007). Napirendre került az ASEAN Szabadkereskedelmi

¹¹ A legkiválóbbak között is az első helyre kívánkozik D.G.E. Hall (1995) műve, amely mindmáig a legátfogóbb képet adja a térség múltjáról, kulturális-társadalmi és politikai történelméről. A múlt évezrednek szinte a lezárásáig jut el Osborne. Jelentős mértékben e két műre, illetve az ezeket kiegészítő országismertető munkákra alapozom az e fejezetben kifejtett nézeteimet. Ugyanakkor értékelésben már itt sem „csak” a nagyszerű történészek gondolatait szeretném tolmácsolni, hanem – központi témáinkhoz is igazodva – törekszem egyéni meglátásaimat is összefoglalni.

¹² A Bangkoki Nyilatkozat, mint az ASEAN-t alapító okirat inkább politikai, mint gazdasági célok elérését tűzte a tagok elé. A célokhoz vezető úton való előrelépést azonban a gazdasági összefogás révén lehetett leginkább „megalajozni”. Ezért is nem kelthet meglepetést, hogy a későbbiekben az együttműködés – látszólag – eltolódott a gazdasági, kereskedelmi kollaboráció irányába.

¹³ A valamivel „korosabb tigrist”, Szingapúrt, viszonylag mérsékeltebben érintette a régió végigszárguló bank-, deviza- és tőzsdé válság.

Övezet (AFTA) létrehozásának gondolata, majd a későbbiekben – már évezredünk második évtizedére megvalósítandó tervként – az ASEAN Gazdasági Unió terve is.

A politikai és gazdasági stabilitás alapját az teremtette meg, hogy a térség államai (az 1980-90-es évektől kezdődően – fokozatosan – Indokina is) szervesen beilleszkedtek a világgazdaságba, alkalmazkodtak annak folyamataihoz. Mint arra történt utalás, a gazdaságokban komoly szerkezetváltás zajlott le. A helyi gazdaságok fejlődésének központi ágazatait kezdetben a fejlett ipari államokból kitelepített könnyűipari, fogyasztási termékgyártó ágazatok, másrészt a korszerű technológiákhoz kötődő alap- és kiszolgáló ágazatok jelentették. Ezek összességében a nemzetgazdaságok kisebb részét látszottak befolyásolni, hatásuk mégis döntő lett (Madani, 2001). Összességében a nemzetközi kereskedelemmel szorosabban összekapcsolódó ágazatok váltak a hazai fejlődés motorjaivá, részben a mezőgazdaság – relatív – kárára. A folyamatok révén a délkelet-ázsiai országoknak már az 1990-es évtizedre sikerült túllépniük a nyersanyaggazdagságra és agráriumra azon belül, kizárólag az agrárexportra támaszkodó, a fejlődést visszatartó állapotokon, és képesnek bizonyultak új termelői és fogyasztási piacokat teremteni, valamint a nemzetközi kereslet kiszolgálására is építeni. Már csak azért is, mert a megtelepített ágazatok az agrárágazatoknál versenyképesebbé, a külpiaci és egyéb (pl. természeti) tényezőktől kevésbé érzékenyekké váltak, több profitot hoztak, erőteljesebben előidéztek a gazdaságok fejlődését, a szerkezetváltást, az urbanizációt, és végső soron a fogyasztási kultúra átalakulását, ezen belül az étkezési szokások módosulását is.

A társadalmi-gazdasági struktúraváltás mellett a változások előidézésében szerephez jutottak az új erőként jelentkező társadalmi (politikai és gazdasági) csoportosulások. Egyrészt, a nyugati gondolatokon szocializálódott és/vagy nyugati iskolákban tanult elitek, másrészt, a nemzeti közigazgatást alkotó, ugyancsak a hagyományostól eltérő követelményeknek megfelelni kívánó, és mindenképpen felfelé törekvő bürokrácia. S nem utolsó sorban a gazdaságnak akár látható, akár informális szektorába beilleszkedő, főként a vidéki körzetekből kiszakadt tömegek.

Mindezen faktorok markánsan hatottak és hatnak ma is a délkelet-ázsiai országok belső fejlődésére. Az ok, amiért az elitképződés egy bekezdés erejéig külön kiemelésre kerül az az, hogy ez a közeg volt az, amely elsődlegesen átvette, befogadta és tovább vitte azokat a szellemi-gondolati elemeket, amelyek napjaink fejleményeit is jellemzik. Az általánosítás indokolt függetlenül attól, hogy – a történelmi múlt tükröződéseként – országoként különböző formákban és keretekben alakult ki a radikális változásokat levezénylő réteg¹⁴, amint képződés folyamata is országoként eltérő időben vette kezdetét és eltérő hatást gyakorolt. Az 1970-80-as évtizedre stabilizálódott az a korábbi (még függőségi) időszakban „európaizálódott”, illetve majd az önálló államiság keretein belül külső hatás alá került elit politikai-gazdasági vezetés, a mind nagyobb számú és befolyású technokrata réteg, amely képes és hajlandó volt egész életét, életmódját új feltételekhez igazítani, és mint hatalmi vagy legalábbis komoly, befolyásos tényező, a folyamatoknak teret engedni. Amely folyamatok sikeres lefolyásához még a közigazgatásba bekapcsolódó, folyamatosan emelkedő számú közalkalmazott, továbbá a hagyományostól eltérő létfeltételek közé került vállalkozói, és ipari munkavállalói réteg is biztosította a hátteret. Napjainkra már egyértelművé lett, hogy az 1960-as évekre a délkelet-ázsiai országok felkészültek arra, hogy együttesen, illetve külön-külön is lépéseket tegyenek az ún. fejlett világhoz való felzárkózásra¹⁵.

¹⁴ Közismert, hogy Mianmarban, Szingapúrban és Malajziában erőteljesen érvényesült a brit ráhatás, amint a Fülöp-szigeteken az amerikai, Indokínában pedig a francia szellemiség. Érdekes módon, Indonéziában a hollandok mérsékeltebb nyomokat hagytak maguk után, de kutatási szempontból még ez sem volt figyelmen kívül hagyható. Fontos látnunk, hogy az így örökölt vagy átvett szellemiség önmagában még nem jelentett biztosítékot arra, hogy a hatalomra került elitek tapasztalataikat kedvező előjellel és hatékonyan kamatoztatják. Ennek igazolására a legragikusabb példát a kambodzsaiak szolgáltatják, ahol a Sorbonne-on végzetek csoportja valósította meg korunk egyik legvéresebb népiértését.

¹⁵ Két megjegyzést kell itt tenni: elsőként, a felzárkózás lehetősége természetesen ma még korántsem adatik meg minden térségbeli országnak. Még évtizedekbe telhet, mire Kambodzsa, Laosz, vagy éppen Mianmar eséllyel

4.1.2. A régió demográfiai helyzete és urbanizációs trendjei

Délkelet-Ázsia a kontinens harmadik legnépesebb, mind határozottabban fejlődő térségét jelenti. A lakosság az elkövetkező évtizedekben eléri a 650-700 millió főt. Amint az 1. és 2. táblázatok egyértelműen igazolják, további növekedés várható a gyorsan lassuló népszaporulat mellett.

1. táblázat

Délkelet-Ázsia demográfiai helyzete (1.)

Az ASEAN országok népességének alakulása 1980-2006 között ('000 fő)

Ország	1980	1990	1995	2000	2005	2006
Brunei	186,0	253,4	296,0	338,4	370,0	383,1
Kambodzsa	6,590	8,600	10,200	12,579	13,681	13,996
Indonézia	147,490	179,379	194,755	206,265	219,205	222,051
Laosz	3,185	4,077	4,575	5,218	5,9844	6,135
Malajzia	13,745	18,102	20,416	23,275	26,128	26,686
Mianmar	33,610	40,786	44,744	50,125	56,003	57,289
Fülöp-szigetek.	48,098	60,703	68,349	76,348	85,237	86,910
Szingapúr	2,414	3,047	3,526	4,018	4,342	4,484
Thaiföld	44,825	54,549	59,400	62,408	64,763	65,233
Vietnam	52,462	66,017	71,996	77,635	83,120	84,222
ASEAN	352,605	435,513	478,257	518,209	558,812	567,390

Forrás: ASEAN Statistical Yearbook 2005 Table I.1

ASEAN Statistical Yearbook 2006 Table I.1

2. táblázat

Délkelet-Ázsia demográfiai helyzete (2.)

A népszaporulat alakulása az ASEAN országokban (%)

Ország	1980-1990	1990-1995	1995-2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Brunei	3,2	3,2	2,7	1,8	2,7	2,7	2,7	2,7	3,5
Kambodzsa	2,7	3,5	4,3	1,9	1,9	2,0	2,0	2,1	2,5
Indonézia	2,0	1,7	1,2	1,2	1,2	1,3	1,3	1,3	1,3
Laosz	2,5	2,3	2,7	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5
Malajzia	2,8	2,4	2,7	2,5	2,5	2,5	2,2	2,5	2,1
Mianmar	2,0	1,9	2,3	2,0	2,3	2,3	2,3	2,3	2,3
Fülöp-szigetek	2,4	2,4	2,2	2,1	2,0	2,0	2,0	1,9	2,0
Szingapúr	2,4	3,0	2,6	2,8	1,0	0,3	1,3	1,3	3,3
Thaiföld	2,0	1,7	1,0	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	0,7
Vietnam	2,3	1,7	1,5	1,4	1,3	1,5	1,4	1,4	1,3
ASEAN	2,1	1,9	1,6	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5

Forrás: ASEAN Statistical Yearbook 2005 Table I.2

ASEAN Statistical Yearbook 2006 Table I.2

közeledhet a mai szinten már fejlettnek tekinthető államokhoz. Vietnammak, történelmi, gazdasági, és nem utolsósorban kulturális adottságai alapján erre több esélye van. Másodsorban, az együttes fellépésre utaláskor az ASEAN szervezetét kell szem előtt tartani, amely - belső ellentmondásai és gyengeségei ellenére - keretet teremt az együttes cselekvésre és fellépésre.

Mint tudományosan igazolt, igen erőteljes a kötődés a társadalmi-gazdasági fejlettség és a népszaporulati ráták között. S annak ellenére, hogy Délkelet-Ázsia népességileg meghatározó államaiban még ma is jelentős a születésszabályozásra közvetlenül és közvetve befolyást gyakorló vallás szerepe, a trend egyenes vonalúan a népszaporulati ütem csökkenését igazolja. Különösen érdekes a trendek vizsgálata a régió meghatározó államaiban. Azt láthatjuk, hogy Indonéziában a népszaporulat mélyen a természetes reprodukciós szint alá süllyedt. Hasonló a helyzet Thaiföldön és Vietnamban is. A nagyobb népességgel bíró országok közül egyedül a Fülöp-szigeteken – a régió mélyen vallásos, katolikus országában – tapasztalható magasabb növekedési ütem, de a csökkenés itt is nyilvánvaló. A kapott adatok azt az üzenetet közvetítik, hogy a népesedés oldaláról (most eltekintve olyan negatív tényezőktől, mint a térséget is fenyegető előregedés) a társadalmi-gazdasági fejlődés kibontakozását a demográfia oldaláról jelentősebb veszély nem veszélyezteti. A másik üzenet, hogy az övezet államai közötti arányok hosszabb időn belül érdemben nem változnak. Azaz, továbbra is Indonézia lesz – demográfiai oldalról – Délkelet-Ázsia meghatározó állama, és fennmarad a közel kiegyenlített arány a többi „nagy”, Vietnam, a Fülöp-szigetek és Thaiföld között. Mindez annyiban érdekes, hogy amelyik nagylélekszámú ország képes lesz gazdaságilag felgyorsítani, majd fenntartani fejlődését, az képes lesz szerepét is erősíteni. Márpedig azt látnunk kell, hogy az ASEAN-on belüli összefogás mögött folyik egyfajta hatalmi versengés. Ennek pozitív következménye pedig a teljesítményre való erőteljesebb odafigyelés lesz.

Ugyancsak érdekes, hogy a kisebb ASEAN-tagországoknál a népességi adatok magasabb növekedési arányokat mutatnak. Szingapúrnál, amelynél korábban is inkább a bevándorlás, mint a belső természetes szaporulat idézte elő a lakosság számának növekedését, mérséklődött a növekedési ütem. Azaz, a korlátozott területű városállam visszafogja a migrációt, és alapvetően saját belső, természetes szaporulatának biztosít helyet. A kambodzsai, laoszi, brunei-i magas népszaporulat az előző két ország esetében történelmi-politikai tényekkel alátámaszthatóan érthető, míg a szultanátusnál a vallás (az iszlám) hatása nem iktatható ki. Ezzel együtt a fejlődés iránya itt is a népesség-csökkenést jelzi. Összességében és hosszabb távon, ezeknek az országoknak helyzete mérsékelten befolyásolja a régió egészének fejlődését.

3. táblázat

A délkelet-ázsiai városi lakosság aránya az össznépességen belül, és a városi lakosság számának növekedési üteme, 1980-2005 között (%)

Ország	Városi lakosság aránya az össznépességen belül								Városi lakosság éves növekedési üteme	
	1980	1990	2000	2001	2002	2003	2004	2005	1980-1990	1990-2000
Brunei	–	–	72,0	–	75,5	76,0	74,0	73,5	–	–
Kambodzsa	12,4	12,6	23,5	17,5	18,0	19,0	19,0	17,7	2,86	10,22
Indonézia	22,2	30,6	40,2	42,1	44,5	46,0	45,0	48,1	5,30	4,14
Laosz	13,4	18,1	23,5	19,7	20,2	21,0	21,0	21,6	5,63	5,21
Malajzia	42,0	50,7	62,0	58,1	63,3	64,0	60,0	63,6	4,72	3,83
Mianmar	24,0	24,6	27,7	28,1	28,9	29,0	30,0	30,6	2,21	3,07
Fülöp-szigetek	37,5	48,8	58,6	59,4	60,2	61,0	62,0	62,7	5,07	4,81
Szingapúr	100	100	100	100	100	100	100	100	2,36	2,80
Thaiföld	17,0	18,7	21,6	28,6	31,6	32,0	31,0	32,5	2,81	2,50
Vietnam	19,2	19,7	19,7	24,5	25,2	26,0	26,0	27,0	2,59	1,64
ASEAN	24,3	30,1	37,1	39,5	41,3	42,2	41,8	43,7	4,29	3,94

Megjegyzés: - = nincs adat

Forrás: ASEAN Statistical Yearbook 2005 Table I.5.
ASEAN Statistical Yearbook 2006 Table I.5.

A társadalmi-gazdasági fejlődés folyamatának kibontakozását hűen tükrözik az urbanizációs adatok. Délkelet-Ázsia példáján keresztül is határozottan alátámasztható az a megállapítás, hogy a modernizáció elkerülhetetlenül magával hozza a város-vidék arányok felborulását, az urbanizáció erőteljes térnyerését. Azzal együtt, hogy – és ezt a térség ugyancsak igazolja – a még kevésbé szilárd megbízható társadalmi-gazdasági alapokra épülő társadalmakban válságok idején a városi lakosság még hajlamosabb, de egyben könnyebben is tér vissza a hagyományos környezetbe, mint azon országok népessége, amelyben a társadalmi munkamegosztás, az ahhoz illeszkedő életforma jobban megrögződött, beleivódott az emberek tudatába. A délkelet-ázsiai térségben is megtapasztalt ilyen rugalmasság segít levezetni, enyhíteni a válságokkal együtt járó feszültségeket, de – a másik oldalon – nehezíti a szilárd városi háttérű társadalmi réteg kialakulását.

A 3. táblázat adatai tükrözik azt, hogy a térség legfejlettebb államai – és most eltekintek a városállam jellegű, csekély területtel rendelkező Szingapúrtól – erőteljesen, a nemzetközi átlaghoz közeledően urbanizáltak. Malajzia, a Fülöp-szigetek adatai egyértelműen illusztrálják ezt. Amint az is felismerhető, hogy a fejlődésnek indult Vietnamban, de még inkább Indonéziában – ahol is mind a méreteknél, mind a kiindulási pontok alacsony voltából következően a fejlődés lassabb lesz – jelentős elmozdulások történtek a városiasodás felé. Állításunkra az urbanizációs ütemek adatai szolgáltatják a legmeggyőzőbb bizonyítékokat.

Tekintve, hogy az urbanizáció közvetlenül kihat, és önmagában markáns módon tükrözi is a táplálkozással összefüggő helyzetet, számomra a kisebb és elmaradottabb országok városiasodásának kérdése sem másodlagos. S még az olyan országoknál, mint Kambodzsa és Laosz is azt látjuk, hogy a trend egyenes vonalú, sőt, a regionális átlagot magasan meghaladó eredményeket kapunk. Ebből számomra az következik, hogy az érintett államokban is hasonló folyamatokkal tudunk számolni, mint amelyek a térség fejlettebb országaiban már eddig lezajlottak. (Ugyanakkor, az urbanizáció tekintetében sem Brunei, sem Mianmar helyzetét nem tekintem jellemzőnek. A szultánátusban a helyzetet meghatározza az ország sajátos, rendkívül egyoldalú, szénhidrogén-termeléssel és –értékesítéssel összeköthető függősége. Mianmarban viszont a társadalmi viszonyok torz voltánál csak a statisztikai adatszolgáltatás mutatkozik rosszabbnak, így nehéz az onnan származó adatokat megbízhatónak tekinteni.)

Fontos elem, hogy Délkelet-Ázsiában a városiasodás nem a vidéki lakosság létszámának csökkenése, hanem az azt meghaladó ütemű urbanizáció mellett bontakozik ki. A közreadott adatokat kiegészítjük még azzal, hogy a magasabb ütemű városiasodás nem a lakott települések belső népszaporulatának, hanem elsődlegesen a vidékről való migrációnak tudható be, hiszen a lakott településeken belül – itt is, mint azt másutt is megtapasztaltuk – a népességnövekedés erőteljesebben visszaesett, mint a tradicionális értékekhez erőteljesebben ragaszkodó vidéki körzetekben. A gyors urbanizáció igazolja, hogy folyamatosan szélesedik a magukat a vidékről kiszakító, a városokhoz, és ezen keresztül az ottani, a hagyományostól elütő életformához, gondolkodáshoz, majd ezen belül kulturális értékekhez kötődő emberek tömege. Mindez egyik legfontosabb meghatározója a táplálkozási kultúra és gyakorlat formálódásának.

Az urbanizációs trend és a foglalkoztatás kérdése nemcsak összekapcsolható, de azt kell mondani, hogy korunkban egymást közvetlenül alátámasztó faktor is. Miközben aligha lehet megjósolni, hogy az előttünk álló technikai-technológiai forradalom (pl. a távmunka sajátos formáinak bevezetése) miként módosítja a foglalkoztatási és életviteli helyzetet, ma még az tekinthető szabálynak, hogy a foglalkoztatás – a szinte mindenütt megtapasztalható rövid hatókörű mobilitással egyetemben is – meghatározza az egyénnek, de többnyire családjának lakhatását is. Amint aligha találunk nagy számban példát arra, hogy a városban lakók folytassanak klasszikus mezőgazdasági tevékenységet (kiemelve a tradicionális növénytermesztési és állattenyésztési munkákat), igen korlátozott sugarú az a vidéki körzet, amelyből a főként városi településeken belül

folytatható (ipari, szolgáltató vagy éppen közigazgatási) tevékenységbe napi szinten be lehet kapcsolódni. Más szavakkal, feltételezzük, hogy a városiasodás és a foglalkoztatás adatai és folyamatai egyazon fejlődési irányba mutatnak, és részben alátámasztják a fejlődés irányát, részben kikövetkeztethetők az általános gazdasági adatokból is.

4.1.3. A térségbeli országok gazdasági teljesítményéről

Amint azt a délkelet-ázsiai országok legalapvetőbb gazdasági adatai mutatják (1. 4. táblázatot), a térség államai, és különösen meghatározó szereplői az elmúlt évtizedekben kiemelkedő gazdasági teljesítményt nyújtottak. Nem egyszerűen a világszerte meghaladó ütemben fejlődtek, de némelyikük a még az élenjáró, gyorsan iparosodó országok körén belül is kiemelkedett. Szingapúr esete annyira egyértelmű, hogy talán itt nincs is szükség bemutatására. A világnak nem egyszerűen leggazdagabb, de legfejlettebb, a csúcstechnológiai követelmények teljesítésére kész, valamint a globális pénzügyi központjai közé emelkedett városállam számomra annyiban is fontos, hogy (a gazdasági mellett) politikai és kulturális regionális kisugárzása is tekintélyes. Sok tekintetben példaként szolgál az ASEAN más tagjai számára, és ezzel mintegy húzóhatást fejt ki.

4. táblázat

A délkelet-ázsiai országok GDP-jének alakulása 1980-2005 között (év/%)

	1980-1990	1990-1995	1996-2000	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Brunei	0,8	3,2	0,9	3,6	-4,0	2,6	2,8	3,0	2,8	3,2	2,9	3,0
Kambodzsa	8,6	6,9	7,9	4,3	5,0	12,6	7,0	5,5	5,2	7,1	7,7	9,8
Indonézia	5,5	7,2	-1,0	4,7	-	0,8	4,9	3,8	4,3	4,8	5,1	5,6
Laosz	5,6	6,4	6,0	6,9	4,0	7,3	5,8	5,8	5,7	5,9	5,5	8,2
Malajzia	6,0	9,5	3,5	7,3	-7,4	6,1	8,9	0,3	4,4	5,5	7,2	5,2
Mianmar	1,3	5,7	9,0	5,7	5,8	10,9	13,7	11,3	12,0	13,8	5,0	4,5
Fülöp-szigetek	1,7	2,2	3,1	5,2	-0,6	3,4	4,4	4,5	4,4	3,7	6,2	5,0
Szingapúr	7,4	8,8	5,9	8,6	-0,8	6,8	9,6	-2,0	4,0	2,9	8,7	6,4
Thaiföld	7,9	8,5	-0,9	-1,4	-	4,4	4,8	2,2	5,3	7,0	6,2	4,5
Vietnam	5,9	8,2	6,4	8,2	5,8	4,7	6,8	6,9	7,0	7,4	7,7	8,5
ASEAN	5,3	7,0	1,5	4,1	-7,1	3,6	5,9	3,4	5,0	5,6	6,1	5,5
ASEAN 5*	5,4	7,0	0,7	3,8	-8,9	3,1	5,5	2,8	4,5	5,1	6,0	5,2
BCLMV *	4,9	7,3	6,9	7,2	5,3	6,8	8,5	7,8	8,0	8,8	6,8	7,5

Megjegyzések:

* Az ASEAN 5 alapító tagja: Indonézia, Malajzia, Fülöp-szigetek, Szingapúr és Thaiföld.

** Brunei, Kambodzsa, Laosz, Mianmar, Vietnam

Forrás: ASEAN Statistical Yearbook 2006 Table IV.2

A régió csendben, de folyamatosan erősödő állama Malajzia, amely a legmagasabb növekedési ütemet mutatja fel az 5. táblázat adatai szerint. Az államszövetségben az egyes körzetek között vannak ugyan különbségek, de az ország egészében a modernizáció egyik mintájául szolgálhat a gazdaság, de az annak megerősödéséhez elengedhetetlen háttér (így pl. az oktatásügy) erősítése révén. Ellentmondásosabb a másik kis tigris, Thaiföld helyzete annyiban, hogy noha ezt az adatok nem jelzik, a legutóbbi időszak belpolitikai és belgazdasági válságai visszavetették a térségbeli vezetői pozíciókra törekvő országot. Thaiföld azonban számunkra azért is érdekes, mert maga szolgált példát arra, hogy a modernizáció nem szorítja ki szükségszerűen a mezőgazdaságot a

nemzetgazdaság központi ágazatainak sorából: Thaiföld, mint a világ meghatározó rizs- és baromfi-exportőre bizonyítja, hogy a gazdaság – műszaki-tudományos oldalról is történő – fejlesztése összeegyeztethető az agrárium fenntartásával, sőt erősítésével is. Az indokinai államok – térségbeli átlagot meghaladó – gyors fejlődése érhető, hiszen alacsony szintről indulva, a korábbiaknál feltétlenül kedvezőbb helyzetbe kerülve most tudták belső társadalmi-gazdasági viszonyaikat normalizálni. Hogy a gyors növekedési ütemet mennyiben és meddig sikerül fenntartani, az külön kérdés, de azt láthattuk, hogy az 1997-1998-as pénzügyi válság ezeket az országokat nem rengette meg, és a növekedés folyamatos. Sőt, fejlődési ütemük még a válságosabb időben is jóval felülmúlta a fejlettebb partnereket, annak ellenére, hogy a GDP-jét tekintve ebben az alcsoportban a feltétlenül kiemelkedő Brunei teljesítménye hullámzó volt, míg a Mianmarra vonatkozó adatok komoly bizonytalanságot keltenek a számításoknál.

5. táblázat

Az ASEAN-tagországok GDP-jének alakulása, 1996-2005 között (US\$/fő)

Ország	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Brunei	–	–	–	–	18,471	16,829	17,134	18,705	21,856	25,751
Kambodzsa	317	320	265	295	291	288	299	314	358	404
Indonézia	–	–	–	–	802	790	969	1,141	1,193	1,279
Laosz	396	360	259	285	332	326	329	364	423	480
Malajzia	4,814	4,704	3,271	3,491	3,881	3,689	3,897	4,150	4,625	5,006
Mianmar	109	100	144	189	210	162	175	179	166	199
Fülöp-szg.	1,184	1,157	896	1,018	980	924	964	976	1,042	1,556
Szingapúr	25,107	25,144	20,929	20,900	23,031	20,969	21,210	22,076	25,207	26,564
Thaiföld	3,035	2,572	1,845	1,985	1,970	1,837	1,999	2,239	2,537	2,721
Vietnam	337	361	361	374	403	415	437	487	554	635
ASEAN	–	–	–	–	1,154	1,097	1,209	1,332	1,455	1,582

Forrás: ASEAN Statistical Yearbook 2005 IV.3.

ASEAN Statistical Yearbook 2006 IV.3.

Az előrejelzések szerint e szigetállam élenjáró helyzete nagyon hosszú távon fennmarad. A gazdaság-, és különösen tudománypolitikáját, oktatáspolitikáját rendkívül tudatosan formáló, a célkitűzésekhez megfelelő háttérrel (pl. pénzügyi forrásokat, adminisztratív környezetet) rendelő, a célokat következetesen megvalósító Szingapúr a XXI. században is kiemelkedik Délkelet-Ázsián belül. Amennyiben nem akad el a politikai és gazdasági átalakulás folyamata, akkor Vietnam a régiónak nemcsak – Indonéziát követő – második gazdaságává válhat, de Szingapúr mögött a térség leginkább világpiac-orientált, a legkorszerűbb ipari-technológiai ágazatokra összpontosítani képes szereplőjévé is lehet¹⁶. A táblázat legfontosabb üzenete számomra persze az, hogy szakértők a térség minden országa esetében folyamatos, nem lebecsülendő, esetenként kifejezetten magas növekedési ütemet prognosztizálnak. Ami nem feltétlenül kecsegtet új ázsiai (japán, dél-koreai, stb.) csodákkal, de biztosítottan látatja az elmúlt időszakban végbement folyamatok továbbvitelét. (Itt nem a visszaesések kizárásának eshetőségéről van szó, hiszen az bekövetkezett 1997-1998-ban is. Sokkalta inkább azok leküzdésének lehetőségéről, a fejlődés tartós trendjéről.)

¹⁶ A térségben a vietnamiak jelentik – a helyi kínaiakat követően – azt a népcsoportot, amely társadalmi-kulturális sajátosságai révén a leginkább alkalmas és kész a kor diktálta követelményeket nemcsak megismerni és elfogadni, de majd azok adaptációját követően azokhoz alkalmazkodni, azokon versenyképesen túl is lépni. Bár merészségnek mutatkozhat, a térségben szerzett tapasztalatok alapján azt a véleményt osztom, hogy Délkelet-Ázsiában a kínaiak (lásd Szingapúrt) mellett a vietnamiak rendelkeznek markáns innovatív képességekkel. A thaiok, a malájok (mindenekelőtt az indonéziai szigetvilágban), a filippínók és az indokinai kis népek megfelelő feltételek között kiválóan alkalmasak a technikák-technológiák átvételére, korszerű termelési viszonyok kialakítására, de kevésbé képesek újdonságok előállítására. A vegyes összetételű és Szingapúr „árnyékában” élő, onnan – néha – jelentős hatások által „sokkolt” Malajzia kiemelkedése képzelhető még el. Ez nem etnikai alapon, hanem történelmi-kulturális jellemzők alapján levont következtetésem.

6. táblázat

Az egy főre jutó GDP az ASEAN tagállamaiban 2005-ben, 2015-ben, valamint a 2000-2005-ös évek növekedési átlaga

Ország	GDP/fő \$-ban*		GDP/fő a szingapúri adat arányában*		Átlagos növekedési ütem/év
	2005	2015	2005	2015	2000-2005
Laosz	1.952	3.749	7,3	9,8	4,4
Kambodzsa	2.321	4.513	8,7	11,8	4,5
Vietnam	2.739	6.889	10,2	18,0	6,3
Indonézia	3.437	5.025	12,8	13,1	2,6
Fülöp-szkg.	4.401	5.742	16,4	15,0	1,8
Thaiföld	7.649	13.825	28,6	36,1	4,0
Malajzia	9.699	12.439	36,2	32,5	1,7
Szingapúr	26.764	38.327	100,0	100,0	2,4

Megjegyzés:

* 2000. évi árakon számítva

Forrás: A Labor and Social Trends in ASEAN 2007 szerzőinek saját, világbanki (World Bank, World Development Indicators, 2006) adatok alapján végzett számításai.

A folyamatos gazdasági növekedés következtében a délkelet-ázsiai térség egészére vonatkozóan számolni lehet a társadalmi és egyéni stabilizálódás, az életszínvonal emelkedésével, a szélesebb gazdasági játéktér kialakulásával. Figyelmet azonban itt és most mindenekelőtt a vidék állapota, társadalmi viszonyai, és ahhoz kapcsolódóan a mezőgazdaság helyzete érdemel. Ezt az indokolja, hogy kutatásom során kiinduló pontként az szolgált, hogy a térség államainak mindegyike a függetlenség elnyerését megelőzően fejletlen, meghatározóan az agrártermelésre kényszerített, esetenként nyersanyag-kitermelő gazdaságként funkcionált. Ebből fakadóan a társadalmi-gazdasági viszonyokat évtizedeken keresztül az határozta meg, hogy az agrárium általános helyzete, illetve azon belül az agrárnépesség mozgása miként alakul. Tulajdonképpen arra, hogy az elmúlt fél évszázadban végbement átalakulás, a gazdasági szerkezetváltás, az iparosodás, a növekedés és fejlődés olyan „mellékszálai”, mint az egészség- és az oktatásügy, a közigazgatás vagy éppen a politikai rendszer fejlődése, a foglalkoztatás és munkanélküliség, az urbanizáció stb. miként alakult, arra a mezőgazdasági változások tükrében kapunk szemléletes választ. Így jutunk közelebb annak feltérképezéséhez is, hogy milyen szociális-kulturális átalakulások következtek be az emberek mindennapi életében, és részben tudatában is.

7. táblázat

Az ASEAN-tagországok GDP-jének szerkezete, ágazati bontásban, 2000, 2005 (%)

Ország	2000			2005		
	Mezőgazdaság	Ipar	Szolgáltatások	Mezőgazdaság	Ipar	Szolgáltatások
Brunei	1,0	63,7	35,3	0,9	71,6	27,5
Kambodzsa	37,9	23,0	39,1	33,1	30,5	36,5
Indonézia	15,6	45,9	38,5	14,5	44,0	41,5
Laosz	52,1	22,7	25,2	45,0	29,5	25,5
Malajzia	8,4	44,2	47,4	7,7	42,0	50,3
Mianmar	42,9	17,3	39,7	–	–	–
Fülöp-szigetek	19,9	34,7	45,4	18,9	33,1	47,9
Szingapúr	0,1	35,0	64,9	0,1	32,9	67,0
Thaiföld	10,3	44,4	45,3	8,9	47,0	44,1
Vietnam	23,3	35,4	41,3	19,6	40,2	40,3

Forrás: ASEAN Statistical Yearbook 2006 Table IV.5.

A gazdasági fejlődés, az azt megalapozó gazdasági modernizálódás korunkban még elszakíthatatlan a magasabb (piaci) értéket előállítani képes iparosítási és szolgáltatási ágazatok térnyerésétől. Mindkét ágazat térnyerése, óhatatlanul, a mezőgazdaság relatív térszűkítését, esetenként valóságos háttérbe szorítását is hozza magával. Ennek megnyilvánulása, hogy az új értékek előállításában az agrárium mutatói abszolút és/vagy relatív mértékben romlanak. Délkelet-Ázsia adatai azt igazolják, hogy a térségben igen markáns változások következtek be. A rendelkezésre álló ágazati arányokból (7. táblázat) kiolvasható, hogy az ASEAN5 esetében a szerkezetváltás eljutott azokhoz a pontokhoz, amelyeken túl már drasztikus változásokra nem számíthatunk. Az agrárium szerepe mindenütt csökkent, noha még mindig magasabb, mint a fejlett ipari államokban. Tekintve az itteni országok társadalmi adottságait, a még mindig tekintélyes létszámú agrárnépességet, azok megélhetése tekintetében a mezőgazdaság szerepét, az elkövetkezők sem várható a fejlett ipari államok szintjének megközelítése. Azaz a korábbiaknál lassabb ütemű visszahúzóddással kell, de egyben tudunk is számolni. Az egyes országok helyzete, természetesen, itt is változó. Így, például, Indonéziában feltétlenül bekövetkezik a mezőgazdaság további térszűkítése, de a szigetvilág adottságai alapján ennek is megvan a maga korlátja. A földrajzi-természeti feltételek alapján hasonló megállapítás tehető a Fülöp-szigetek esetében is.

Az indokínai országok esetében még tág tere van az agrárium visszahúzóddásának. Vietnamban elsődlegesen az iparosítás, és másodlagosan a szolgáltatások gyors fejlődése, míg Kambodzsában és Laoszban a szolgáltatások (pl. a turizmus) térhódítása idézheti elő a gazdasági struktúra, és ahhoz is kapcsolódóan a foglalkoztatottsági szerkezet átalakulását.

Válságos időszakokban az agrárium Délkelet-Ázsiában (is) még mindig az urbanizációs körülmények közé került, de ott még nem meggyökeresedett, lazább kötődéssel bíró társadalmi csoportok menekülési útvonalát jelentheti. Tekintve napjaink világgazdasági gondjait, aligha zárható ki, hogy ez a tényező ismét érvényesüljön. Azonban azt is látnunk kell, és a statisztikákból kimutatható folyamatok azt jelzik, hogy a válság leküzdését követően mind a mezőgazdaság relatív háttérbe szorítása, mind az urbanizációs migráció folytatódik majd.

A korábban fejletté vált (ipari) államok tapasztalatai alapján is törvényszerűnek tekinthetem, hogy az a társadalmi réteg, amely közvetlenül megtapasztalta a társadalmi-kulturális „modernizációt”, igen nehezen tér vissza a tradicionális környezetbe. Adott válságos időszakokban – egyéb megoldás híján és jelentős nyomás alatt még vissza-visszatér a hagyományos társadalmi-gazdasági adottságok közé, de az első adandó alkalmat megragadja, hogy visszaszerezze azt a pozíciót, amelyet korábban elért. Ezt indokolja számára a korszerűbb szociális környezettel együttjáró magasabb életszínvonal,

a kedvezőbb társadalmi-gazdasági feltételek, így a közoktatás, a közegészségügy magasabb szintjének elérése, vagy éppen egy esetleges új (és a korábbiaknál rendszerint jövedelmezőbb és fizikailag könnyebb) foglalkoztatási lehetőség. Az elmúlt évtizedekben a térségben is mélyrehatóan kiigazodott a foglalkoztatási szerkezet. Amint az egyes gazdasági szektorok mozogtak, szükségszerűen hozták magukkal a változásokat. A 8. táblázat egyértelműen tükrözi, hogy a térségbeli, fél évszázaddal ezelőtt még szinte kizárólagosan agrárországokban a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma radikálisan visszaszorult. Önmagában ez a tény, de még inkább a folyamatok töretlen iránya jelzi, hogy itt visszafordíthatatlan folyamatról van szó. Amely, mint jeleztem, még nem állt le, és még a legkedvezőbb adottságokkal rendelkező tagállamokban is halad előre.

Vizsgálódásaimban azonban nem önmagában a foglalkoztatási struktúra bír szereppel, hanem az is, hogy annak átalakulása milyen társadalmi mozgásokat hoz magával. A statisztikákat vizsgálva¹⁷ látható, hogy a délkelet-ázsiai térségben magas, pontosabban az európai átlagokhoz mérten magasabb a foglalkoztatottság aránya. Miközben a fejlett ipari államok többségében a 70 %-os foglalkoztatottság távoli célkitűzésnek mutatkozik¹⁸, addig Délkelet-Ázsia egyes országaiban a foglalkoztatottság mértéke meghaladja a 80 %-ot, és még a világon mindenütt „alulfoglalkoztatottabb” nők körében is magas a munkába állók aránya. Igaz, e tényező csak az egyik oldalon tekinthető kedvezőnek: jelzi, hogy magas az értéket előállító, a fejlődésnél mozgósítható munkaerő aránya. Viszont negatívnak mondható, hogy a foglalkoztatottság ilyen arányában még jelentősen közrejátszik az, hogy sokan – éppen a mezőgazdaságban – az önellátó termelésben találják csak meg megélhetésük biztosításának eszközét, illetve különösen a nők körében egyszerű, fizikai munkáról van szó.

8. táblázat

A munkaerő ágazati foglalkoztatása egyes délkelet-ázsiai országokban (%)

Foglalkozás	Indonézia (2004)	Malajzia (2005)	Fülöp-szvk (2005)	Szingapúr (2005)	Thaiföld (2005)
1, Szellemi foglalkozásúak	3,1	17,3	7,1	29,6	7,9
2, Irányításban vezetők	0,2	7,2	11,9	12,0	7,1
3, Közigazgatás	4,8	9,7	4,6	12,4	3,5
4, Kereskedelem és szolgáltatás	17,9	14,3	18,3	13,2	24,1
5, Mezőgazdaság, állattenyésztés	51,4	13,4	19,7	2,6	36,0
6, Termelés és szállítmányozás	22,6	26,3	38,0	27,3	8,3
7, Egyéb	0,0	11,8	0,4	2,9	13,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: ASEAN Statistical Yearbook 2006 Table III.9.

Miután a fejlődés, a társadalom és gazdaság alakulásának igen komoly mutatója a foglalkoztatási struktúra alakulása, feltétlenül érdemes figyelni arra, hogy a foglalkoztatottak körén belül – miközben az agrár-foglalkoztatottak súlya csökken – megemelkedik a szellemi munkások aránya. Amíg a mezőgazdaságból kiáramló egy csoportja részben az iparban talál munkát, egy korántsem kisebb arányuk kerül olyan területekre, mint a közigazgatás, a szellemi tevékenység, illetve a szolgáltatás. Amint a fenti adatok (8. táblázat) igazolják, a foglalkoztatottak 30-45 %-a kötődik az utóbb említett munkaterületekhez. Számomra e számok nemcsak azért fontosak, mert megerősítik az agrárium foglalkoztatási képességének csökkenését, hanem mert jelzik azt, hogy pontosan azok a

¹⁷ Az elkövetkezőkben az ASEAN Statistical Yearbook 2006 3. (munkaügyi kérdésekkel foglalkozó) fejezetének adataira támaszkodom.

¹⁸ A KSH 2007-es adatai szerint hazánkban a foglalkoztatás 57 százalékos. Tény, hazánk az európai foglalkoztatási listán is hátul kullog. Önmagában azonban a különbség sokatmondó.

társadalmi rétegek erősödnek meg, amelyek a leginkább érintettek, és egyben elkötelezettek az új társadalmi-gazdasági feltételek irányában. Pontosan a szellemi foglalkozásúak (az értelmiségiek, a bürokrácia tagjai, vagy éppen a szolgáltatást nyújtók) azok, akik az urbanizáció élharcosai, akik a korszerű és a hagyományosnál magasabb szintű szociális-gazdasági szolgáltatásokat nyújtó közegben a leginkább otthon érzik magukat, és felvállalják a modernizáció továbbvitelét.

A mezőgazdaságban foglalkoztatottak, és általában az agrárium és a táplálkozás kérdését, mint kutatásom központi témáját értekezés további fejezeteiben dolgozom fel!

4.2. A mezőgazdaság helyzetének változása Délkelet-Ázsiában

4.2.1. A globális fejlődés és az agrárökonómia terepe

Az, hogy a társadalmi és gazdasági haladás hajdanán a mezőgazdaságból indult ki, továbbá, hogy a mezőgazdaság által nyújtott élelmiszerek és egyéb ipari termékek előállításuk életünk lételemei közé tartozik, közhelyek. Amint az is, hogy az elmúlt évtizedekben – az évszázadokkal korábban megkezdődött iparosodással, majd még markánsabb következményekkel a legutóbbi tudományostechnikai forradalom által – az agrárium helyzete radikálisan megváltozott. Hiba volna azt mondani, hogy leértékelődött, hiszen a mezőgazdaság maga továbbra is „lecsérélhetetlen”, pótolhatatlan. Helyesebb volna, ha nem a mezőgazdaság visszaszorulásáról, jelentőségének csökkentéséről, hanem módosult helyzetéről beszélünk. Arról, hogy a gazdasági fejlődés más területek fel- vagy kiemelkedését hozta magával, de eközben maga a mezőgazdaság is radikális átalakulásokat ment keresztül, és – ebben a tekintetben is – mintegy visszatükrözte a tágabb gazdasági környezetben végbement változásokat. Más szavakkal, az egyik oldalon a mezőgazdasággal szemben alapvetően ugyanazon igények jelentkeznek ma, mint jelentkeztek bármikor a múltban, mindenekelőtt a táplálkozási-fogyasztási igények lehető legteljesebb kielégítése. A másikon viszont az igények, és e kérdést felvethetjük mind az ipar, mind a táplálkozás oldaláról, minőségileg összetettebbek, bonyolultabbak lettek. S miután a komplex társadalmi környezet folyamatosan változik, magának az agráriumnak az igazodása is folyamatos. Módosult az a környezet, amelyen belül a mezőgazdasági feltételek és trendek érvényesülnek, és megváltozott egy sor olyan tényező, ami ehhez kapcsolódott. (Beleértve ebbe a kutatásaim tekintetében fontos ellátást és táplálkozást is.) Kutatások támasztják alá, hogy nagyon szoros a kötődés az iparosodás kibontakozása és a mezőgazdaság térvesztése között (FAO, 2006) Másrészt, viszont aligha vitatható, hogy az agrárium stabilitásának hiányában aligha indítható be bármilyen fejlődési folyamat. Hiszen – egyebek mellett – a vidék és a mezőgazdaság jelentette mindenkor azt a hátteret, amelyre bármely ország egyéb irányú fejlődése épülhetett, illetve amely, kritikus időkben még ma is a társadalmi feszültségek levezetésének egyik terepéül szolgálhat. (És ekkor még nem is tettünk utalást arra, hogy olyan – viszonylagosan újnak mutató – területeken, mint az energiaellátás vagy a környezetvédelem, hatalmas elvárások mutatkoznak a mezőgazdasággal szemben. Ennek vizsgálatát azonban itt mellőzöm.)

A változásoknak a tudományos szférában való térnyerését jelezte az agrárökonómia jelentőségének mind nagyobb elismerése. Miközben e diszciplína a mezőgazdaságnak elsődlegesen makroökonómiai témákra fordít figyelmet, igen tág teret hagy – éppen a tudományág összetettsége révén – a természet- és társadalomtudományi vizsgálódásoknak, és ezen keresztül a kölcsönös függések feltárásának is. Ráadásul az agrárökonómia további alágazatoknak is helyet biztosít, és ezek között helyezkedik el – egyebek mellett – az élelmiszergazdaság is. Utóbbi a mezőgazdasági eredetű termékek nemzetgazdasági szerepét vizsgálja, komplex háttér mellett. Az elemzésekbe bevonja e termékek gazdasági sajátosságait, természeti, ökológiai, stb. jellemzőit, és kitér az élelmiszergazdasági folyamatok összetevőire is. A modern tudomány összetettségét, de egyben mélységét is mutatja, hogy maga az élelmiszergazdaság is további (al)diszciplínákat foglal magába.

Ezek egyike a dolgozatban célként és eszközként felhasznált táplálkozástudomány, amely egy sor, korántsem közvetlenül a mezőgazdasághoz kapcsolódó, hanem a társadalom- és gazdaságtudományok más válfajaihoz is kötődő tudományággal kölcsönhatásban az emberi létfenntartás elengedhetetlen „kellékét” az élelmiszerfogyasztást, a táplálkozástudományt és – kultúrát veszi górcső alá.

Az agrárökonómia nem egyszerűen új diszciplínát segített életre, de kihatott a kutatási módszertanra is. Nem volt új elemnek tekinthető a matematika eszköztárának bevetése a közgazdaságtanban, de napjainkra minden korábbinál erőteljesebben érvényesül az igény, hogy a lehető legegzaktabb számításokat egybevevessük a közvetlen tapasztalás révén nyert ismeretekkel. Itt nem szükségszerűen az „objektív” és „szubjektív” elemek egybevetéséről van szó, hanem a közvetett és közvetlen megtapasztalás és megismerés egybekapcsolásáról. Másrészt – mint erre napjainkban külön is utalások történnek – ezt kívánja az agrárökonómia kutatási kultúrájának erősítése is. Amint ez Mészáros Sándor (2005) kifejtette, „... a magas szintű ökonómiai kutatás nem nélkülözheti a matematikai módszereket”. Ugyanott Mészáros még fellép a matematikai módszereknek az agrárgazdasági kutatásokba történő integrálása érdekében. Mint megjegyzi, „nem tartható, hogy a kutatások elsősorban a verbális-empirikus megközelítésűek (Mészáros-Szabó, 2005). Ezt a nézetet igyekszünk magunk is alátámasztani matematikai számításainkkal. Ugyanakkor nem feledhetjük, hogy viszont azokon a területeken, amelyekben nincs elegendő információ a konkrét számítások – megalapozott – elvégzéséhez, ott a közvetett, alapvetően nem-numerikus adatok, illetve a közvetlen tapasztalati úton szerzett ismeretek kell, hogy kiegészítsék a modellezéssel kapott információkat. illetve modelleket.

Még Mészárosnál maradva, nem érdektelen, hogy ő maga is figyelmeztet arra, hogy veszélyt hordozhat magában az „agrárközgazdászok túlzott specializációja 'modellcsőllátása'”, amely véleményt magam itt nem értékelek, de jelzem, hogy éppen az élelmiszeripar és a táplálkozás területén nyer bizonyítást, hogy ma az agrárkutatások területén – nem nélkülözve a mély szakmai ismereteket – az interdiszciplináris szemlélet nélkülözhetetlen. Ez feltétlenül indokolja, hogy kutatásomat ne engedjem másodlagosnak ítélni, de azt is, hogy vizsgálódásaimban ne engedjek a csábításnak, hogy kizárólag a délkelet-ázsiai táplálkozás helyzetével foglalkozzam.

Ugyanakkor az sem feledhető, és ez az agrárökonómia terén is érvényes, hogy ahol az egzakt számításokhoz elengedhetetlen alapadatok is legfeljebb szórványosan állnak rendelkezésre, ott éppen a „kereszkutatások” engednek az egyes területekre koncentráló vizsgálódásokkal szemben megbízhatóbb következtetésekre jutni. Másrészt, itt azért a közvetlenebb adatgyűjtésnek és értékelésnek is megnövekszik a jelentősége.

Az agrárökonómia persze nemcsak a kutatási módszertannál jelenik meg utat mutató támaszként. Önmagában is a kiindulópontunkat az képezi, hogy a mezőgazdaság és az élelmiszeripar jelenlegi helyzetét és közeljövőbeli pozícióját az határozza meg, hogy az élelmezés – bármely oldalról is közeledjünk e témához – korunk kihívásai között is az élen áll¹⁹. Az élelmezés azonban ma már korántsem egyszerűen az ellátás (és az éhínség) gondjával azonosítható. Amint nem elegendő – mint erre többször is történik itt utalás – pusztán mezőgazdasági megközelítésben foglalkozni e témával. A problémakör olyan területekhez kapcsolódik, mint az energia, de elszakíthatatlan a környezetvédelemtől (vagy éppen a vízforrások rendelkezésre állásától is), stb. A globális kérdések, alapvetően válságok megoldása ráadásul szervesen kapcsolódik egymáshoz, egymásra áthatnak. Próbálkozhatunk köztük sorrendet felállítani, de az biztos, hogy pontatlan lesz, hiszen helytől és időtől függően – és erre majd a vizsgált térségben is találunk sajátos magyarázatokat – a gondok jelentkezése, amint megoldása is eltérő lesz. Azzal együtt, hogy globális szinten egyik terület

¹⁹ Dinya László szerint: „A tíz nagy globális kihívás csúcán ott találjuk az energiaproblémát. Az elsőt követi a víz, az ÉLELMISZER, a környezet, a szegénység, a terror és a háborúk, az egészség, az oktatás, a demokrácia és végül a demográfia, azaz a népességrobbanás.” (Dinya, 2008)

elhanyagolása sem megengedett, mert az egyik megoldatlansága a másik kudarcát is magával hozza.

A mezőgazdaság annyiban (is) újszerűen jelenik meg a globális problémák között, hogy miközben a feladatok egy része (az éhínség felszámolása, a globálisan jelentkező szükségletek kielégítése, az áruk terítése, stb.) tradicionálisnak tekinthető, a másikon a mennyiség és minőség követelménye minden korábbinál sajátosabban érvényesül, ráadásul az utóbbi mind markánsabb hatása mellett. Munkámban erre is rámutatok.

A mezőgazdaságot és az élelmiszeripart illetően ki kell emelni, hogy az elkövetkező évek jelentős eltolódásokat eredményeznek, amelyek vizsgálódásaim tekintetében is figyelmet érdemelnek. Jelentkezik elsőként is az, hogy – és erre az OECD és a FAO előrejelzése is utal – a 2006 és 2015 közötti időszakban a világ mezőgazdasági, de különösen az élelmiszertermelését alapvetően a kereslet fogja meghatározni. (Ezt értjük a közismert demand-driven fogalom alatt.) Ez feltétlenül kedvezőbb helyzetet teremt a termelők számára, még ha jövedelmezőségi és árbevételi csodákra nem is számíthatnak. Mindenesetre, és itt megint részben a délkelet-ázsiai tapasztalatokra, de legfőképpen az ottani trendekre kell utalnom, a világ jelentős részén az agrártermékek iránt emelkedik az igény, és aki ezt képes lesz kielégíteni, az nyerhet. S ha ehhez hozzátesszük, hogy a mennyiségi kereslet a folyamatosan emelkedő minőségi követelményekkel párhuzamosan, egy irányban alakul, akkor még annak előrejelzéséhez sem kell nagy bátorság, hogy az tudja gazdasági érdekeit érvényesíteni, aki a mennyiségi termelést a minőség emelésével lesz képes összekapcsolni.

A nemzetközi szakértők abban is egyetérteni látszanak, hogy az elkövetkező évtizedekben az agrártermékek világpiaci súlypontja a fejlődő és a feltörekvő országok irányába fog eltolódni (Kiss, 2007). Ezek közül lesznek olyanok, amelyek lényegében csak, vagy alapvetően a mennyiség felől közeledhetnek az élelmezés problémájához. Ilyen lehet Afrika. A többségük viszont már képes lesz hátrébb sorolni a mennyiségi követelményeket és – a fejlett ipari államokhoz hasonlóan – mind az egészségügyi, mind az élvezeti értékek oldaláról fokozza a minőséggel szembeni elvárásokat.

A jövő azé, aki a jelentkező feltételeket, nevén nevezve, a piaci keresletet, másoknál korábban és teljesebben képes lesz kielégíteni. S ebben a tekintetben megkérdőjelezhetetlen az az állítás, hogy az elkövetkezendő években a magyar mezőgazdaság fejlesztésének „egyik legjelentősebb korlátja a piac lesz” (Uo.). Erre a kérdésre a dolgozat utolsó fejezetében térek vissza.

4.2.2. A globális környezet átalakulása és Délkelet-Ázsia mezőgazdasága

Az agrárökonómia komplex tudományág. Célja alapvetően a ma gondjainak orvoslása, és ehhez a jövőben végbemenő folyamatok feltárása. Mindehhez azonban a múltat (is) kutatva jut el. Vizsgálja azt, mi is történt, hogy feltárhassa a megoldásokat, a helyzet valóságát. Ezt tartom szem előtt, amikor a délkelet-ázsiai térség helyzetét vizsgálom.

A mezőgazdasághoz közelítve továbbra is – globális és helyi szinten egyaránt – alapvető fontosságú megállapítanunk, hogy annak – általában – képesnek kell lennie Földünk megnövekedett népességének élelmezési igényeit kielégíteni. Egyrészt mennyiségileg, másrészt a módosult, korábbiaknál jóval magasabb minőségi szinten. A mai felmérések szerint Földünk élelmezését különösebb veszély nem fenyegeti. Élelmiszerhiány, és ennek következtében éhínség jelentkezhet egyes övezetekben, de ez nem a globális élelmiszer-szűkösségeknek, mint inkább az elosztás és a vásárlóerő-hiány következményének tudható be. A termelés továbbra is emelkedik, ráadásul a népesség szaporulatánál magasabb ütemben (Lahidji et al, 1998), de ezen belül jelentős eltolódások következnek be a hagyományos táplálékul szolgáló gabonaneműektől a magasabb értéket képviselő, nem utolsó sorban az állati eredetű termékek irányába. A termelési struktúra feltétlenül tovább változik, a globális igényekkel, az új ipari és kereskedelmi kereslettel összhangban. Noha a változások mindig a társadalmi-gazdasági trendeket tükröztetve zajlanak le, azokat nem lehet minden tekintetben kedvezőnek nevezni. Így például, a természeti környezet romlása feltétlenül komoly kihívást jelent (miközben a mezőgazdasági termelés oldaláról még jelentős kapacitás-kihasználási igény is megmutatkozik).²⁰

Általában is radikális változások következnek be a fogyasztás szerkezetében, a táplálkozási szokásokban, az ahhoz kapcsolódó megfontolásokban. A gazdasági fejlődés világméretben éreztette hatását, és ennek következtében szinte mindenütt érzékelhető a fogyasztási szokások átalakulása. Egyrészt új fogyasztói rétegek jelennek meg (pl. az önellátást feladók révén, vagy a jövedelmeknek növekedése okán), másrészt új igények teremődnek részben éppen a megnövekedett pénzügyi forrásoknak köszönhetően, és nem utolsó sorban olyan új termelési formák és eszközök keletkeztek és jelennek meg a gazdaságban napjainkban is, amelyek újabb és újabb radikális változásokat eredményeznek a termelésben, a feldolgozásban, az értékesítésben, majd a legvégső felhasználásban, a táplálkozásban is.

A tudományos haladás (a termelés műszaki gépesítettsége, de még inkább a mezőgazdasági kutatások és különösen a biotechnológia fejlődése) korábban elképzelhetetlen távlatokat nyitott már eddig is (az ún. zöld forradalom keretében²¹), de egyértelmű, hogy a valóban nagy változások még előttünk állnak. A fejlődés bizonyára egyenetlen lesz, de ahol nekilendül, ott komplex egységében változtatja meg az átfogó társadalmi környezetben belül a mezőgazdaság és élelmiszerforgalmazás rendszerének egészét is.

A változásokat leglátványosabban a termelés oldalán érzékelhetjük, hiszen itt és így mutatkozik meg az, hogy lesz-e elég élelmiszer, sikerül-e mindenütt felszámolni az éhínséget és

²⁰ Amint magam a szakirodalom alapján kikövetkeztethetem, a mezőgazdasági területek kiterjesztésének valóban vannak korlátjai. (Gondolok itt például, többek között, az általam is vizsgált urbanizációra.) Másrészt viszont, a termelés fejlesztése a korszerű technológiáknak, kiegészítő anyagoknak, és talán mindenekelőtt a már megismert, de még inkább a ma még nem is látható, csak feltételezhető géntechnikai forradalomnak köszönhetően, bizakodásra ad okot.

²¹ Visszatekintve, némiképpen fellengzősnek tekinthető az 1960-1970-es évek mezőgazdasági átalakulásának „zöld forradalomként” (green revolution) való aposztrofálása. Hiszen bármennyire is átalakította az agráriumot a terjeszkedő gépesítés, az új, nemesített vetőmagok és növény- és állatfajták, a műtrágya folyamatosan szélesedő alkalmazása, mindez mérsékelt haladásnak tűnhet a napjainkban végbemenő, és várhatóan minden korábbinál radikálisabb minőségi változásokat hozó technológiai folyamatokhoz képest. Ezzel nem az akkori változások jelentőségét becsülöm le, hanem a belátható közeljövő – várható – fejlődésével próbálom azt egybevetni. Egyébként a zöld forradalom eredményeinek és a biotechnológia előremutató hatásának tömör, de kifejező összefoglalását adja Paillotin (1998).

alultápláltságot. Másrészt viszont – részben kevésbé érzékelhetően, illetve a színpalak mögött –, de ugyancsak további mélyreható módosulásokkal számolhatunk a mezőgazdasághoz kötődő, annak folyamatait befolyásoló politikák terén is. Ennek talán elsődleges jele, hogy noha nyögvenyelősen halad a WTO dohai fordulója, de mégis haladunk annak lezárása, és ezen belül az agrárpolitikák további reformja felé.²²

A globális trendekkel összhangban felerősödnek az agráriumhoz kötődő egyéb hatások is. A környezetvédelemért és a környezetkárosodás ellen folyó küzdelem, az egészségügyi és élelmiszerbiztonsági rendelkezések szigorodása újabb – korántsem káros, de feltétlenül komoly pénzügyi vonzatú, és ennek következtében a termelő országok, és vállalkozások körében óhatatlanul szelektáló – korlátokat emel a mezőgazdaságban és élelmiszergazdaságban.

Az elmúlt évtizedek fejlődése az emberi élelmiszerfogyasztás markáns átalakulását hozta magával. Az egyik oldalon – a globális szinten előállított élelmiszer mennyiség megemelkedésének következtében – megteremtődött a nagyarányú éhínségek hatékony kezelésének eszközrendszere, másrészt, mind a felvett táplálék mennyiség, mind a bevitt tápérték tekintetében mérséklődött az alultápláltság, s számomra is figyelmet érdemlő módon, nagyon jelentősen átalakultak azok az étkezési szokások, amelyek a fejlettebb területeken kialakultak. Adatok igazolják, hogy radikálisan lecsökkent a nagyon alacsony élelmiszerfogyasztású területek és népesség súlya, és ezzel párhuzamosan kiszélesedett a közép-magas fogyasztású tömegek aránya (Haen et al, 1998). A folyamat nem egyszerűen az egy főre jutó élelmiszer mennyiségi, hanem egyben minőségi növekedését is jelenti. Tehát nemcsak az elfogyasztott bruttó táplálék mennyiség emelkedett, de annak minőségi összetétele, így tápértéke, kalóriatartalma is jelentősen – és pozitív irányban – módosult. A világ jelentős részén – így Délkelet-Ázsiában is – a táplálék- és kalória-bevitel folyamatosan közeledik a fejlett ipari államokban mért szintekhez. E trendnek is köszönhetően az elkövetkezőkben a kérdés már nem az lesz, hogy a felzárkózó területek beérik-e a „fejlettek”-re, hanem, hogy elérve az emberi táplálkozás és élelmiszerfogyasztás optimális határait, milyen mennyiségi és minőségi szinten állapodik meg a fogyasztás. Továbbá, hogy a „modernizáció” e téren megmutatózó kedvezőtlen hatásait miként lesz majd képes (itt is, mint a fejlettebb világban) az emberek (a fogyasztók) tömege kivédeni vagy ellensúlyozni.

Visszakanyarodva a termelés kérdéseire, előre jelezhető, hogy átalakul mind a növénytermesztés szerkezete, mind a növénytermesztés és állattenyésztés egymáshoz viszonyított súlya. Legalábbis ami az élelmezéshez kötődő termelést illeti. Az egyik oldalon folytatódik a gabonaneműek termelésének felfutása, különösen azon térségekben, ahol a kívánatos táplálkozási szinttől való elmaradás jellemző még, és e növekedés az alapvető humán igényeknek való megfelelést célozza. Itt az egy főre jutó termelés mellett a fogyasztás is emelkedik. Ahol viszont a mennyiségről a minőségi táplálkozásra való áttérés kérdése jut szerephez, ott a gabonafélék visszaszorulása és az egyéb, főként hús- és tejtermékek részesedésének emelkedése válik jellemzővé²³.

Tekintve, hogy a fent jelezett folyamat évtizedes távlatokban vezet a mélyreható változásokhoz, nem hagyható figyelmen kívül, hogy az elmaradott státuszt maguk mögött hagyó, de a fejlett ipari államok szintjét még el nem érő országokban a fogyasztás (általános) emelkedése és az élelmezési „szerkezetváltás” egyidejűleg megy végbe. Ennek során még egy ideig – a helyi sajátosságoktól függően – emelkedik az élelmiszerek szinte minden fajtája iránti kereslet, miközben már kezdetét

²² A terjedelm nem engedi meg, hogy a WTO-n belül folyó – vizsgálataimat inkább közvetetten, mint közvetve érintő – agrárkereskedelmi tárgyalásokat mélységben elemezzem. Bátorság is volna hónapokkal, ha esetleg nem még évekkel a tárgyalások lezárása előtt megelőlegezni a tárgyalások sikerességét. Azt azonban látni vélem, hogy a sokéves viták és alkudozások mostanra olyan helyzetbe jutottak, amikor feltűnni látszik az alagút vége. Erre engednek következtetni a viszonylag optimista nyilatkozatok is.

²³ Ezzel ellentétes irányú mozgás figyelhető meg a gabonaneműek állattartásban való felhasználása terén, de ez nem tartozik jelenlegi kutatási területemhez (Haen et al, 1998).

veszi a hagyományos táplálkozási kultúráktól való elmozdulás. A jövedelmek emelkedésével párhuzamosan valósul meg a mérsékelt költséges, és egyben kevésbé tápláló (gabona- és gumós alapú) élelmiszerek felváltása a kalóriákban és proteinben gazdagabb élelmiszerekével. S ezzel együtt tapasztalható meg, az előbbiekkal szoros összefüggésben, az állati eredetű élelmiszerek fogyasztásának felfutása.

Miután az általános társadalmi-gazdasági fejlődés globális szinten – eltérő feltételrendszereken belül is – hasonló folyamatokat indukál, és számos tekintetben hasonló formákat is ölt, érthető a jelzett, mezőgazdasággal összekapcsolt tendenciáknak világméretű bekövetkezése is. Bővebb magyarázatot érdemel – és adom majd meg Délkelet-Ázsia példáján – a táplálkozási szokások módosulása. Az évszázados (évezredes) hagyományokkal bíró táplálkozási kultúrák sem maradnak érintetlenek a fejlődés által. Az (esetenkénti, mindenkor csak helyi szinten vizsgálható) anyagi jólét, az új társadalmi viszonyok (a foglalkoztatás átalakulása, az urbanizáció, általában is a hagyományostól eltérő társadalmi környezet) átalakítják a társadalmi közösségek és az egyén életét, szokásait, beleértve táplálkozását is. És ez természetes módon tükröződik vissza az egyéni magatartásban, a szociális viselkedésben, de az étkezésben is. Viszont e téren a hagyományok és szokások sokkalta erősebbek, mint azt gyakran gondolnánk. A táplálkozás mikéntje majdnem ugyanolyan erőteljesen (vagy talán pontosan úgy) épül be egy társadalmi csoport életébe, mint a zene, a tánc, vagy a szociális-kulturális elemek bármelyike. Ezért változása, átalakulása sem valósul meg egyik napról a másikra. És talán éppen ezért is szembeötlő az a radikális módosulás, amely korunkban itt is érzékelhető.

4.2.3. Kitekintés a mezőgazdaság múltjára

Amint ez bemutatásra került, a délkelet-ázsiai államok váratlanul gyors gazdasági növekedése, általános fejlődése, az ezekkel járó társadalmi-gazdasági feltételek folyamatosan szétfeszítik a korábbi struktúrákat, és új viszonyokat teremtenek mind a társadalmon, mind a gazdaságon belül. A gazdasági szerkezetváltás részeként a korábban domináns mezőgazdaság súlya és szerepe itt is mérséklődik (noha a legkevésbé fejlett helyi országokban az ágazat jelentősége és súlya ideiglenesen még fokozódhat is). Ennek azonban nem mond ellent az állítás, hogy eközben azért a többi ágazat mellett a mezőgazdaság is tekintélyes fejlődést mutat fel. Ami viszont nem jelent problémamentesen növekedést. Túl a természeti tényezők adta bizonytalanságokon, az agrárium fejlődését – országonként eltérő feltételrendszerekben – befolyásolta az ott követett gazdaságpolitika, annak mezőgazdaság-barát vagy éppen arra kevésbé érzékenyen figyelő volta. Általánosan pozitív ítélet e tekintetben nem adható. Sőt, az mutatható ki, hogy Délkelet-Ázsiában is a függetlenség elnyerését követően vegyes tartalmú és kihatású, kezdetben kapkodó, a szegénység és tapasztalatlanság, továbbá a külvilági, többnyire kedvezőtlen környezet által együttesen meghatározott politikák születtek. Mindenütt determinánsnak mutatkozott az, hogy ki mit kapott gyarmati örökségül, és miként és mikor tudott beilleszkedni a térségbeli politikai és gazdasági folyamatokba.

Mindössze két ország, Brunei és Szingapúr esetében mutatkozott, mutatkozik a mezőgazdaság nemcsak gazdasági, de társadalmi oldalról is megkerülhetőnek. Az előbbi kevésbé szorul rá, az utóbbi pedig nem képes az agrárium, mint termelő ágazat kiemelt kezelésére.²⁴ A többi országban,

²⁴ A városállam esetében egyértelmű, hogy területi korlátjai révén nem vállalkozhat érdemi agrártevékenységre. A brunei szultánátus esete eltérő, hiszen az 1920-as évekig, a szénhidrogén-telepek felfedezéséig a mezőgazdaság volt a gazdaság domináns ágazata. Azóta viszont a kőolaj kitermelése és feldolgozása révén Brunei a világ egyik leggazdagabb, bár társadalmilag legelmaradottabb államává lett. A kis lélekszámú országnak nem okoz gondot az import, de ezzel együtt a kormányzat az elmúlt években lépéseket tett a mezőgazdaság fejlesztésére, az önellátás - egyes ágazatokban való – megközelítésére. Ennek eredménye, hogy pl. a baromfi és a tojás-ellátás terén sikerült a hazai keresletet kielégíteni (Mohamed, 2006.127).

mintegy a fejlettségi szint tükröződéseként is, a mezőgazdaság hol tíz százalék alatti (mint Malajziában és Thaiföldön), hol akár ötven százalék fölötti részesedéssel (Mianmar, Laosz) is bír a nemzeti jövedelem előállításában és a foglalkoztatásban.

A mezőgazdaság helyzetének értékelésekor viszonylag éles határt lehet még húzni az indokinai és a többi ASEAN-tag közé, bár éppen Vietnam szolgáltat példát arra, hogy a határvonal egyre inkább elmosódik. A három indokinai államban az elhúzódó háborúk, az azokkal összekapcsolható hadigazdálkodás, majd erős központosítottság eleve akadályozta a fejlődést. Jelentős változásoknak kellett bekövetkezni ahhoz, hogy ezek az államok egyrészt nyugodtabb fejlesztéspolitikát próbáljanak meg követni, másrészt – és ez legalább olyan fontos, mint az előző faktor – felismerjék a korábban követett gazdaságpolitikák kudarcait, illetve képesek legyenek nyitni a külvilág felé. Ennek jele, hogy mindhárom indokinai ország csatlakozott a WTO-hoz, belépett az ASEAN-ba, amely események elősegítették a változások kibontakozását.

A változások az egyik oldalon feltétlenül kedvezőek, hiszen a (szub)régió politikai nyugalma a külföldi tőke növekvő érdeklődésével, külföldi segélyek beáramlásával, az infrastruktúra kiterjesztésével, korábban elzárt területeknek a gazdasági vérkeringésbe való bekapcsolódásával, a mezőgazdaság fejlesztésével, és többnyire ipar letelepítésével járt együtt. Igaz, ez a természeti környezet jelentős rombolását is magával hozta, de az elmúlt időszakban – külső nyomásra – növekedett a környezet-tudatosság és mérséklődött a természet pusztítása. A mezőgazdasági termelés, és ezen belül is mindenekelőtt a földművelés erősítésével vette kezdetét a gazdaság átalakítása. Az első menetben ez a művelés alá vont területek nagyfokú kiterjesztését, másrészt a korábban alkalmazottaknál korszerűbb eszközök és módszerek igénybevételét jelentette. A termelés földrajzi kiszélesítése a legfontosabb élelmiszerek (rizs, zöldségek) önellátásának elérése irányába mutatott olyan országokban is, mint Laosz és Kambodzsa. Vietnamban is tekintélyes mértékben emelkedett a megművelt területek mérete, azzal a különbséggel, hogy itt nem kizárólag az ételmezési szükségleteket, hanem az ipari haszonnövények iránti keresletet, illetve a külpiac általános érdeklődését is figyelembe vették. (Megjegyzem, hogy az ipari növények iránti figyelem Laoszban és Kambodzsában is megnövekedett, de e két országban a termelés felfuttatása még mérsékeltebbnek ítéltető, mint Vietnamban.) Indokina e meghatározó országában az elmúlt másfél-két évtizedben az agrárium alapvetően átalakult. A jelentősen liberalizált politikai gyakorlatnak is köszönhetően módosult a parasztok földhöz való viszonya, a tulajdon- és használati jog megítélése, illetve felgyorsult az élelmiszernövények előállítása (4-4,5 százalékos bővülést érve el évente). Az ipari növények esetében a növekedés még gyorsabb volt (McCarty, 2006), és mindez lehetővé tette a hazai igények kielégítése mellett a rizs, a kávé, a kaucsuk, stb. kivitelének felfuttatását. Hasonló átalakulás következett be az állattartásban és a halászatban, aminek következtében az ország a térség egyik legfőbb exportőre lett olyan termékeket illetően, mint a baromfi vagy a rák. A kedvező folyamatok sajnálatos eleme, hogy nem sikerült kiküszöbölni a természeti környezet károsítását²⁵.

A három ország fejlődésének legfontosabb eleme – itt és most – az, hogy a szubregióban megindult, majd kiszélesedett a gazdaság mellett a társadalmi környezet átalakítása is, amely markáns módon visszahatott az agráriumra, és befolyásolja a vidék helyzetét. A gyors gazdasági növekedés magával hozta itt is – még ha az ASEAN többi tagjához mérten elmaradottnak és elkésettnek is tekinthető – iparosítást, azzal is összefüggésben az infrastrukturális beruházásokat, a korábban a fejlődési áramlatokon kívül rekedt területek beillesztését a nemzetgazdasági folyamatokba, az erők

²⁵ Mind általában az indokinai környezeti pusztításoknak, mind konkrétan a helyi erdőségek helyzetének, hasznosításának, pontosabban kizsákmányolásának kérdése rendkívül izgalmas téma, de értekezésemben nem vállalkozhatok ennek feldolgozására. Az azonban – az általános társadalmi és gazdasági viszonyok kutatása tekintetében is – fontos számomra, hogy az erdők nemcsak az élelmiszer- és/vagy ipari növények termesztése bővítésének estek áldozatul, de a hivatalosan engedélyezett, vagy nem ritkán illegális fakitermelésnek is. Az erdők kiirtásának mezőgazdaságra nézve is aggodalmat keltő következménye a természeti feltételek egészének átalakítása, különös tekintettel a talajerózióra és a talaj vízháztartásának állapotára.

koncentrálása révén a városiasodást. Össztársadalmi szinten emelkedett a lakosság és a munkaerő mobilitása, akárcsak az egészségügy és az oktatás kiterjesztése, a modern kommunikációs eszközök térnyerése.

Délkelet-Ázsia másik, az ASEAN alapító tagjait felölelő országcsoportján belül a fejlődés alapvetően hasonlóan ment végbe. Mégis, az egyéni történelmi múltból és természeti adottságokból eredeztethető eltéréseken túl, érdemi különbséget jelentett a két szubrégió fejlődésében az, hogy az ASEAN tagjai mentesültek a hidegháborús időszak konfliktusainak pusztító hatásai alól, és nem utolsó sorban jóval korábban kapcsolódtak be a világgazdasági vérkeringésbe. Így a mezőgazdaság is korábban mozdult ki abból, az önellátásra, az élelmiszernövények előállítására összpontosító, illetve az örökölt, korlátozott export-orientációs termelési körből, amely a gyarmatosítást megelőzően a térséget jellemezte, és amelyen a kolonizáció is csak részben módosított.

Az ASEAN-övezet már az 1960-as években megkezdte a „zöld forradalom” végrehajtását. Mindez elsődlegesen a mezőgazdasági termelés mennyiségi, és csak részlegesen minőségi fejlesztését tűzte ki célul. Ez a „forradalom” a térségben – Földünk más régióihoz képest viszonylag – több sikerrel is valósult meg. Mindez az előállított termékek volumenében, továbbá a termelési feltételek jellegében, a korszerű termelési módszerek, kapacitás-bővítő eszközök (új, nemesített növényfajták, gépek, műtrágyák, stb.) felhasználásában, a kapcsolódó iparosításban megmutatkozott (Tóth et al, 2008). Ezt a régió kormányai gazdaságpolitikájukban is igyekeztek elősegíteni, beruházás- és kereskedelempolitikai eszközökkel védve a helyi piacokat és termelőket. E pozitív kép nem azt jelenti, hogy ne keletkeztek volna komoly gondok a fejlesztés általánossá tétele terén, beleértve annak területi kiterjesztését, az új technológia alkalmazásával együtt járó foglalkoztatási, értékesítési stb. problémákat is.²⁶

Mindezek következtében Délkelet-Ázsiának ezen részében felgyorsult az agrárium szerkezeti átalakulása, a piaci viszonyok érvényesülését akadályozó hagyományos termelési viszonyok falainak áttörése. Bár nem lebecsülendő, hogy az érintettek jelentős mértékben biztosították vagy megközelítették az alapvető élelmiszerek egy részében, mindenekelőtt a rizstermesztésben az önellátás szintjét, hosszabb távon fontosabbnak bizonyult a modernizációnak a mezőgazdasági élők munkát vissza-, vagy éppen az ágazatból kiszorító hatása, az agrárkörnyezet társadalmi-kulturális oldalának beillesztése a változási folyamatba, illetve a kapitalista piaci viszonyok térnyerésének biztosítása. Nagy jelentőséget tulajdonítok annak, hogy a mezőgazdaság árutermelői jellegének erősödésével, a termelés növekedésével nemcsak megemelkedtek a termelők bevételei, de azok csoportja polarizálódott is. Végbement az agráriumon belül is, vagy ahhoz kapcsolódva a tőkekoncentráció, a mezőgazdasághoz köthető ipar fejlődése, a foglalkoztatottaknak az utóbbi szektor és a szolgáltatás irányában való elmozdulása. Ez is hozzájárult a városiasodás felgyorsulásához, majd a társadalmi igazodással járó egyéb „modernizációs” hatások fokozott érvényesüléséhez.

²⁶ Fontos itt is megjegyezni, hogy Délkelet-Ázsia mezőgazdaságának fejlődése nem egy sima, problémamentes, kényelmes előremenetel volt. A törzsszövegben aligha tudtam pontosan tükröztetni azokat a súlyos gazdasági, de még inkább társadalmi nehézségeket, a drámai visszaesésektől és válságoktól sem mentes folyamatokat, amelyek napjaink – korábbiakhoz viszonyítottan – kedvezőbb helyzetének kialakulásához elvezettek. Amint maga, az összességében pozitív kép sem feledtetheti azt, hogy az egyes országok agráriumai ma is ugyanazon – természeti, piaci, stb. – veszélyeknek kitett és sérülékeny ágazat, mint amely pár évtizeddel ezelőtt volt. Viszont, ma már mások a feltételek, és számomra itt ez a meghatározó.

9. táblázat

A délkelet-ázsiai országok gazdaságának szektorális megoszlása (%)

Ország	2004		
	Mezőgazdaság	Ipar	Szolgáltatás
Brunei*	2,1	58,4	39,5
Mianmar**	42,9	17,3	39,7
Fülöp-szigetek	19,7	33,0	47,3
Indonézia	15,0	44,5	40,5
Kambodzsa	32,8	30,7	36,5
Laosz***	50,2	24,6	25,1
Malajzia	7,9	42,4	49,7
Szingapúr	0,1	32,6	67,3
Thaiföld	9,3	46,7	44,0
Vietnam	20,2	39,4	40,4
ASEAN****	14,7	40,9	44,5

Megjegyzések:

*2003. évi adat

** 2000. évi adat

*** 2002. évi adat

**** Az IMF_WEO 2005. áprilisi GDP-PPP adatok alapján, súlyozott átlagként számított értékek

Forrás: ASEAN FMSU Database. In: ASEAN Statistical Pocketbook 2006, Table 19

Az ASEAN-országok gazdaságának szerkezeti mutatói (lásd 9. táblázatot) jól tükrözik a szubrégió Indokínától (és Mianmartól) való eltérését, a fejlettségbeli különbségeket. Miközben Szingapúr helyzete egyértelmű, addig figyelmet érdemel, hogy Thaiföldön, a térség egyik, ha nem legnagyobb agrárexportőre esetében is, a mezőgazdaság részesedése 10 százalék alá esett. Ugyancsak figyelmet érdemel, hogy Indonézia, amely kedvezőtlenebb fejlődési pontról és feltételek között indult el, mint az eddig említett országok, és amelyen belül a modernizáció kibontakoztatásához is – általában – rosszabbak voltak az adottságok, ugyancsak minőségi változásokat ért el. Bár a foglalkoztatottaknak a mezőgazdasági szférán belüli aránya még 40-45 százalék között mozog, a GDP-ből való részesedés jelzi az ágazat csökkenő súlyát. A mezőgazdaságban itt is elsődleges a helyi kereslet kielégítése, mindenekelőtt az alapvető élelmiszerek számító rizsből, továbbá az azt részben kiegészítő, részben fokozatosan felváltó kukoricából, maniókából, édes burgonyából, szójából. Rizsből már az 1980-as évek közepére biztosítottak tűnt az önellátás, de a termelés az éghajlati tényezőknek, illetve a gazdaságpolitikai változásoknak köszönhetően hol elmaradt, hol messze felülmúlta a keresletet (Hobohm, 2006). Hasonlóan javult – összességében – a többi terményből való ellátás is, valamint felfutott a piaci értékesítésű, elsődlegesen exportra szánt termények (kaucsuk, pálmaolaj, korpa, kávé, tea, kakaó, dohány stb.) termesztése is. A folyamatban számomra az érdekes, hogy a termelés – mind kormányzati, mind termelői szinten – többé-kevésbé tudatosan vette az irányokat, igazodott, néha persze fáziskéséssel a világpiaci lehetőségekhez. (Talán jellemzőnek is tekinthető, hogy miután mindössze az 1970-es években vált ipari méreteket öltővé Indonéziában a kakaónövény-termesztése, napjainkra a szigetvilág Földünk egyik meghatározó exportőrévé lett (Uo.).

Időben korábban, de jellegében hasonló folyamatok zajlottak le Malajziában, amely talán a térség leggyorsabban „ébredő” országa volt. Igaz, itt már a britek nyitottak a külvilág felé, és törekedtek a mezőgazdasági adottságokat kiaknázni. A hatalom békés átadása lehetővé tette a rendszer kiigazítását, és a függetlenség elnyerése után viszonylag gyorsan fogtak hozzá az önellátás mellett az ipari növények ültetvényszerű termesztéséhez, részleges helyi feldolgozásához, ezzel (is) kedvezőbb helyzetbe hozva az egyébként is jó gazdasági adottságokkal rendelkező területet. Ezzel

együtt, az országban az ültetvényes gazdálkodás volt és maradt az agrárium helyzetének meghatározója, és mind a termelés mennyisége, mind az annak révén származó bevétel folyamatosan emelkedett, mégis a mezőgazdaság jelentősége a maláj nemzetgazdaságban és kivitelben is töredékére esett vissza (Edwards, 2006).

A mezőgazdasági termelés bővítése mellett a fejlődési folyamatnak másik jellemzője, hogy még a térség kevésbé fejlett országaiban is törekedtek a mezőgazdasági termékek feldolgozására. Felismerést nyert, hogy a piac által „elismert” feldolgozás aránytalanul nagyobb értéket (és bevételt) teremt. Ennek érdekében a kormányok gazdaságpolitikai eszközökkel jelentősen beavatkoztak a folyamatokba, védték a belső piacokat, miközben ösztönözték a hazai élelmiszeripari beruházásokat. Természetes módon, a fejlesztéshez szükséges tőke és technológia elsődlegesen ott teremthető elő, ahol korábban megkezdődött a gazdaság stabilizálása, kedvezőbbek voltak a termelési és általános gazdasági-közigazgatási feltételek, ahol a megtérülés és gazdaságosság határozottabban biztosítható volt. A kapcsolódó beruházásokat ugyanis jelentős mértékben külföldi, vagy a külföldi kapcsolatokkal rendelkező hazai tőke valósította meg.

Az időbeni eltolódásból fakadóan, de egyéb feltételek által is előidézett fejlődésbeli különbség a két térség között igen jelentőssé vált. A szakadék szűkítése azonban annyiban várható, hogy a külföldi tőke kezdi felértékelni Indokínát, illetve az ASEAN-on belül is – legalábbis a kereskedelmi kedvezmények biztosításával – mutatkozik egyfajta készség a szakadék részleges áthidalására.²⁷ Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy miközben a regionális együttműködés és a nemzetközi kereskedelmi tárgyalások keretében várható a piacok felnyílása, a piacvédelem gyengülése, a térség elmaradottabb országai preferenciális elbánásban részesülnek, a megállapodásokban foglaltak teljesítésére haladékat kapnak.²⁸

A mezőgazdaság szelektív fejlesztésének kérdése – a két kiemelt „érdektelen” állam kivételével – ma az összes helyi államot foglalkoztatja, és alapvetően abban a kérdésben kell dönteniük, hogy minek biztosítanak prioritást: a lehető legszélesebb körű önellátásnak, vagy a komparatív előnyök alapján történő, összpontosított fejlesztésnek.²⁹ Elméletileg az utóbbi követendő, de ezzel együtt az élelmiszer-biztonság és –ellátás kérdése továbbra is kardinális fontosságú maradt. Miközben két helyi állam, Thaiföld és Vietnam a világ legfontosabb rizstermelői és exportőrei közé kerültek, és Thaiföld meg néhány más regionális szereplő bizonyos területeken fontos piaci pozíciókat foglal el, a régió államainak másik része a jelentkező és emelkedő keresletet hazai forrásokból nem lesz képes mindenkor kielégíteni. A folyamatokat leíró trendek azt erősítik meg, hogy noha az elkövetkező években még a most importra szorulóknak számára az ellátás önmagában komoly gazdasági-biztonsági kérdésként jelentkezik, hosszabb távon nem annyira a teljes önellátás megvalósítása lesz a kérdés, mint inkább a piaci versenyben megmutatkozó komparatív előnyök kihasználása. Akár a mezőgazdasági termelés diverzifikálása és/vagy a regionális – termelői – munkamegosztás révén is. Amint ezt Szingapúr és Brunei, e két gazdaságilag-pénzügyileg kiemelkedő helyzetben lévő ország példáján keresztül láthattuk, a térségben alapvető problémát

²⁷ Van egy harmadik, ritkán vizsgált, pedig talán a térségbeli folyamatokra a legnagyobb hatást gyakorló elem, amely Indokína és a másik ASEAN-térség viszonyát meghatározza. Ez pedig a kulturális-szellemi faktor, amely segítheti mindenképp Vietnam gyorsított felemelkedését a partnerek szintjére. E kérdést a főszövegben magam már érintettem.

²⁸ A térség elmaradott államainak mindegyike jogosult a legkevésbé fejlett országoknak biztosított (GATT/WTO és egyéb, pl. kétoldalú alapokon nyújtott) kedvezményeket igénybe venni. A nemzetközi kereskedelmi tárgyalások, továbbá az AFTA (ASEAN Free Trade Agreement) keretében kötött egyezmények azonban – idővel – korlátozzák majd ezeknek az országoknak kiváltságait is.

²⁹ A választási lehetőség felvetődése nem újkeletű. A mezőgazdasági termékek nemzetközi kereskedelmének felfutásával egyidejűleg mind szélesebb körben elfogadást nyert, hogy amennyiben az exportbevételek növekedése biztosítja az importhoz szükséges forrásokat, akkor mérsékelt érteleme van az élelmiszer-önellátásra törekvésnek (Mitchell et al, 1997). E felismerés értékelésénél azonban nem feledkezhettünk el arról, hogy az élelmiszer-önellátás nemcsak gazdasági, hanem komoly politikai kérdés is, és ebben a tekintetben a politikai döntések néha felülírják a gazdasági racionalitást. Ez tűnik ki Délkelet-Ázsiában is.

nem az élelmiszerek beszerzése (tehát a kínálati oldalon jelentkező gyengeségek), hanem a beszerzéshez szükséges források elégtelensége jelenthet. Amennyiben az érintett államok képesek más – akár mezőgazdasági – területen is előteremteni az (élelmiszer-) importhoz (is) szükséges forrásokat, az ellátás folyamatosan biztosítható.

4.2.4. A társadalmi-gazdasági fejlődés hatása a mezőgazdaság helyzetére

A korábban leírt gyorsütemű fejlődés mellett is a folyamatok és adatok azt jelzik, hogy noha a délkelet-ázsiai országok erőfeszítéseket tettek a mezőgazdasági függés felszámolására és – a külföldi tőkepartnerekkel való együttműködés révén – az iparosítás megvalósítására, évtizedeken keresztül nem tudtak kiszakadni abból a körből, amelyet az agrárszektor dominanciája jelentett. Ez az egyik oldalon természetesen is volt, hiszen ami Európában és Észak-Amerikában évszázados fejlődési utat jelentett, azt itt hamarabb kellett volna pótolni. Sem az anyagi, sem a társadalmi feltételek nem voltak adottak a gyors, és egyben radikális átalakításhoz. Bármennyire hangsúlyos is volt az a hatás, amely kívülről érkezett a gazdasági partnerség, a világgazdaság és világkereskedelem térségre való kiterjedése révén, bármennyire érvényesülni kezdtek az új politikai és közgazdasági megfontolások, a belső társadalmi viszonyokban még a korábbihoz hozott tényezők domináltak, a mezőgazdaság még megkerülhetetlen volt. Ezt jelezték az 1960-as évtizedre vonatkozó adatok, de még inkább az a tény, hogy a lakosság többsége még nemcsak, hogy vidéken élt, de az agráriumban talált megélhetési forrást. Bár a történelmileg igen rövid időszakok, lényegében két-három évtized alatt a jövedelmek forrásaként ez az ágazat az utolsó helyre szorult, a regisztrált munkaerőnek döntő többsége még mindig itt talál munkát. Persze az is tény, és a folyamatok ezt egyértelműen mutatják, hogy a vidéken, illetve az agráriumból élők aránya folyamatosan csökken. Tehát Délkelet-Ázsiában is ugyanazon fejlődési folyamatok játszódnak le, mint amelyek megfigyelhetők voltak az iparosodáson keresztül ment Európában és Észak-Amerikában. Amit az adatok kevésbé tükröznek, az azon tény, hogy a mezőgazdaság maga is jelentős fejlődésen ment keresztül, és ma ott nem az önellátást biztosító gazdálkodás, hanem a piacot, ráadásul a külpiacon megcélzó termelés a domináns. A délkelet-ázsiai mezőgazdaság termelési eredményei folyamatosan javultak. A növekedés mértéke elmaradt ugyan az ipar és szolgáltatás üteme mögött, de az eredmények magukért beszélnek: napjainkra az ASEAN-övezet a világgazdaság egyik legfontosabb előállítója olyan termékeket illetően, mint a rizs, kopra, pálmaolaj, kaucsuk. A térség nettó agrárexportőr.³⁰

Fontos eleme a fejlődési folyamatnak, hogy a javuló termelési eredmények nem elsődlegesen a termelés extenzív kiterjesztésének, hanem a masszív tőkeberuházásoknak és fejlesztéseknek tudhatók be. A javuló adatok mögött a gépesítettség, és egyben a termelékenység növekedését is látnunk kell.

A változások irányába ható faktort jelentett a helyi mezőgazdaság által előállított, de ipari méretű feldolgozásra kerülő élelmiszerek és ipari növények súlyának emelkedése. Új elem volt, hogy a feldolgozóipar gyors fejlődése – még ha nem is közvetlenül, de a termelési folyamatokhoz való módosult hozzáállás, az értékteremtés, mint alapvető „vagyonosodási” eszköz jelentőségének fel- és elfogadása révén – megkezdődött a mezőgazdasági termékek korábbiaknál bonyolultabb (értsd: korszerűbb, magasabb technológiai igényű) feldolgozása. Kiszélesedett a helyi szinten előállított áruk palettája. Számos tradicionális agrártermék újszerű előállítása mellett³¹ egy sor, korábban

³⁰ 2001-ben a szervezet államai 53,8 milliárd dollár értékben exportáltak mezőgazdasági eredetű termékeket (teljes kivitelük kb. 7 %-át téve ki), és 37,5 milliárd dollár értékben importáltak (a teljes import 5,6 %-a), tekintélyes többletet produkálva. A legfontosabb termékek között találjuk az említettekén túl a gyümölcsök és zöldségek néhány fajtáját. (REPSF, 2004)

³¹ Az „egyszerű” konzervipari tevékenységet részben kiegészítette, részben akár fel is váltotta a korszerűbb tartósítással, értékesítéssel és/vagy fogyasztással kapcsolatba hozható (pl. fagyasztott, szárított, stb.) termékek sora.

ismeretlen, a helyi táplálkozási kultúrába korábban nem illeszkedő árucikk gyártása is megindult. A termelés egy része a megváltozott hazai kereslet, másik része pedig egyértelműen és/vagy kizárólagosan a külső igények kielégítését célozta. Továbbá, a kiigazodás irányába hatva, érvényesül a globális, regionális, de esetenként nemzeti szintű „túlélést” is érintő, a versenyképességre is ható, korábbinál szabadabb kereskedelem. S nem utolsósorban, igen markáns hatást gyakorolt a mezőgazdaság helyzetének alakulására a társadalmi-gazdasági fejlődésének a népesség egészére gyakorolt hatása: a szociális változások kihatása a termelésre, az élelmiszergazdaság szerkezetére, a táplálkozásra, élelmiszerfogyasztásra, az élelmiszer (kül)kereskedelemben, a táplálkozási szokások és igények módosulására stb. (E kérdéseket a későbbi fejezetekben még részletesen elemzem!)

Korábban utaltunk a mezőgazdaság nemzetgazdasági súlyának csökkentésére, a foglalkoztatottságon belüli arányeltolódásokra. Érdekes még utalni arra is, hogy az egykori – szinte kizárólagosan – agrárexportőr országokban a mezőgazdasági termékeknek a külkereskedelemben játszott szerepe is drasztikusan csökkent. Ez összefügg azzal, hogy az 1960-70-es évektől – a külföldi támogatásoknak, tőkeberuházásoknak köszönhető iparosítás révén megkezdődött az ide telepített, főként könnyűipari, és alapvetően munka-intenzív termékek előállítása, majd – az alacsony termelési költségeknek is következtében – azok rendkívül versenyképes kivitele. A rákövetkező évtizedek pedig újabb változást hoztak magukkal, amennyiben a könnyűipari termékekről az ASEAN országok külkereskedelme, és ezen belül is elsődlegesen kivitele jelentősen továbbtolódott a magasabb értéket képviselő ipari termékek irányába. Miután feladatom itt nem az általános külkereskedelem elemzése, mindössze pár megjegyzésre szorítokozom.

10. táblázat

A mezőgazdaság részesedése a külkereskedelmi forgalomban 2003-2004 között (%)

Ország	Részesedés a kivitelben (US\$ M)		Részesedés a behozatalban (US\$ M)	
	2003	2004	2003	2004
Brunei	0.05	0.04	17.52	16.90
Kambodzsa	0.52	1.23	4.84	7.77
Indonézia	11.37	12.19	11.65	9.83
Laosz	–	–	–	–
Malaysia	8.65	7.52	5.39	5.62
Mianmar	13.31	14.04	8.48	8.14
Fülöp-szigetek	6.19	6.07	6.90	6.60
Szingapúr	1.97	1.88	3.46	3.02
Thaiföld	14.55	13.18	5.10	4.51
Vietnam	–	–	–	–
Total (%)	7.6	7.1	5.4	5.0
Total (millió USD)	431,033	525,636	359,890	459,945

Forrás: ASEAN Statistical Yearbook 2005 Table IX.2. adatai alapján

Érdekes kitekinteni a 10. táblázat adataira, amelyek jelzik, hogy az agrártermékek részaránya a külkereskedelemben az ágazat nemzetgazdasági súlya alá is csökkent. Ez könnyen érthetőnek tűnik a gyorsan iparosodott tigrisek, valamint a jelentős nyersanyag-exportórré előrelépett Indonézia esetében, de meglepő a kisebb országok, így a két kis indokinai állam esetében. A „nagyok” esetében – bár táblázatunk egy rövid időszakot vetít elénk – egyértelműen igazolást nyer egy hosszabb periódust tekintve. A rendelkezésemre álló 1995-2004-es évtizednyi időszak forgalmi

adatai³² azt jelzik, hogy a meghatározó délkelet-ázsiai országoknál³³ is az agrárkivitel elmarad más ágazatok fejlődése mellett. Igen komoly üzenete van számomra annak, hogy miközben a jelzett időhatárok között az öt erősebb állam hús és élőállat (HS³⁴ 01-05), feldolgozatlan zöldség és gyümölcs (HS 06-10), továbbá feldolgozott agrártermékeinek (HS 11-24) exportja – e három kategória sorrendjében – 2,11; 2,65; illetve 5,94 százalékkal emelkedett, addig az ipari kategóriák többségében a növekedés 7-8, esetenként 10 százalékot meghaladó volt. Példaként említve, a nem-elektromos gépek csoportjában (HS 84 – termelési eszközök, irodagépek, számítógépek, stb.) kivitelében a növekedési ütem 12,92 százalékot ért el, de a precíziós műszerek exportjának bővülése is elérte az évi 10,66 százalékot. Ezek az adatok önmagukban jelzést adnak a térségbeli gazdaságok minőségi változására, de számomra – kutatásaim tekintetében – még az sem elhanyagolható, hogy az agrárexporton belül éppen a feldolgozott termékek kivitele bővült a legnagyobb mértékben. A HS 11-24-es termékcsoport (élelmiszerek, italok, dohányárúk) – e körön belül feltétlenül – kiugró teljesítménye azt sugallja, hogy az érintett országok is már a feldolgozás fokozására törekednek, és nem is sikertelenül. Azaz, rendelkeznek a feldolgozáshoz, sőt, a külföldi, emelkedő minőséget elváró piaci követelmények teljesítéséhez szükséges képességekkel.

Számomra ugyancsak fontos jelzést ad az a tény, hogy az általam vizsgált országok agrártermék exportjának és importjának bővülési üteme miként alakul. Az adatok azt mutatják, hogy az egyes termékcsoportoknál a behozatal növekedése (HS 01-05-nél) 4,58; (HS 06-10-nél) 1,31; (HS 11-24-nél) 3,85 százalék volt. Azaz, legerőteljesebben éppen az a kategória bővült, amely sohasem tartozott a délkelet-ázsiai hagyományos behozatali kategóriák közé. Hiszen korábban, a térségbeli húsfogyasztás kizárólag a külföldiek, illetve igen szűk belső fogyasztói réteg igényeit tükrözte. A megnövekedett húsimport már azt a korábban is tett, és a későbbiekben még adatokkal igazolt állításomat támasztja alá, hogy jelentősen, sőt fokozatosan emelkedik az „új” élelmiszer és táplálék iránti igény. Ezzel áll összhangban az is, hogy a feldolgozott élelmiszerek csoportján belül is tekintélyes mértékben emelkedett az import, tehát – ismét csak oda lyukadok ki, hogy – emelkedett a piaci igény e termékek iránt. (Az élelmiszernövények és húsok kérdését – a táplálkozás tekintetében a későbbiekben még érintem!)

Az adatok által tükrözött trendek azon következtetésem helyességét erősítik meg, hogy igen széles körben ment végbe az iparosítás a délkelet-ázsiai országokban, amelynek hatása nem egyszerűen a gazdasági teljesítményekben, továbbá a foglalkoztatásban érzékelhető, hanem a táplálkozásban is. Ismét a számok mögé is tekintve, az vonható le a külkereskedelem szintjén is megmutató trendekből, hogy a térség társadalmi-gazdasági szerkezete tovább igazodik a fejlett ipari államokban létrejött struktúrákhoz. Ennek közvetlen következménye pedig az, hogy a korszerű(bb) iparban, a szolgáltatásokban foglalkoztatottak igénye már eltér a megelőző társadalmi környezetet jellemző elvárásoktól.

³² Itt erőteljesen támaszkodom az ADB (2008): Asian Development Outlook. Manila, Asian Development Bank, <http://www.adb.org/Documents/Books/ADO/2007/> adatsoraira, noha elemzésemnél és következtetéseimnél egyéb statisztikai sorokból, illetve máshonnan nyert ismereteimből is meríték.

³³ Itt Indonéziára, Thaiföldre, a Fülöp-szigetekre, Malajziára, és Vietnámra, tehát valóban a legjelentősebb gazdasági erőkre vonatkozó összesített adatokkal rendelkezem. (Szingapúr annyiban nem „hiányzik” most a listámról, hogy mezőgazdasági termelése gyakorlatilag a nullával egyenlő. Így a kereskedelmi forgalomban csak mint közvetítő vesz részt, igaz, e tekintetben kiemelkedő jelentőséggel.) Noha a kisebb ASEAN-tagok helyzete, különösen a sajátos utat követő Mianmaré, illetve az eleve különleges adottságú Bruneié eltér a „nagyokétól”, ez a térség egészének jellemzése tekintetében elhanyagolható. A két kisebb indokinaai ország viszont alapvetően az általános trendet követi – sajátos viszonyaikból fakadóan jelentős elmaradásokkal.

³⁴ A rendelkezésre álló adatsorok a nemzetközi kereskedelemben alkalmazott harmonizált rendszer (Harmonized System) szerinti csoportosításra épülnek.

4.2.5. A vidék és agrárium átváltozása

Délkelet-Ázsia földrajzilag hatalmas, topográfiaiilag szétszabdalt, és társadalmi-gazdasági tekintetben is rendkívül színes térség. Már három-négy évtizeddel ezelőtt érvényes volt a mondás, hogy – talán egyedül a Földön – az őskortól a huszonegyedik századig minden kor jellemzőjét fellelhetjük a régióban. Az elmúlt évtizedekben olyan radikális változások következtek be, amelyek a régióbeli országok mindegyikét, azok társadalmának és gazdaságának szinte minden szegmensét érintették. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ebben az egysíkú ábrázolást nem megengedő, az általánosítást is csak keretek között elviselő övezetben a fejlődést minden ponton és mindenre vonatkozóan számonkérjük. Ma is akadnak a nemcsak globális, hanem „nemzeti” fejlődési fővonalaktól elzárt, érintetlen vagy marginális hatást megélt körzetek, ahol „állni látszék az idő”.³⁵ Sőt, még azt is látnunk kell, hogy a fejlődési központokat jelentő városokat elhagyva a vidék nagy része is évtizedekkel, ha nem évszázadokkal korábbi állapotok érvényesülését sejteti. Miközben azonban ma már inkább ez tekinthető a látszatnak, a színpalak mögött olyan mérvű változások mérhetők, olyan folyamatok mutathatók ki, amelyek az egyes államoknak, és egyben a régió egészének mélyreható és visszafordíthatatlan átalakulását igazolják.

A vidék súlya ma is igen nagy. Miközben az agrárium nemzetgazdasági szintje mérséklődött és a foglalkoztatásban is végbement a súlyarányok eltolódása, a mezőgazdaság és a vidék továbbra is a társadalmi-politikai rendszer legkényesebb területe, a stabilitás vagy éppen megingás egyik kiszámíthatatlan forrása. Az elkövetkezőkben azonban szeretném igazolni, hogy ez a vidék, már nem „az a vidék”, ez a mezőgazdaság már nem „az az agrárium”. Mindezt a vidék-város viszony módosulásának leírásával, az agrárgazdaság új elemekkel való kiegészülésének bemutatásával, a modernizációval összekapcsolható társadalmi-kulturális viszonyok összefoglalásával lehet legegyszerűbben igazolni.

Ezt ott kezdhethetjük, hogy napjainkban, érdemben módosult a város-vidék viszonyára vonatkozó kérdés tartalma. Noha nem igényel bizonyítást, hogy a két fogalom, illetve az általa lefedni kívánt társadalmi-gazdasági viszonyrendszerek mereven elhatárolható módon sohasem léteztek, ma minden korábbinál határozottabban állítható, hogy a vidék helyzetét nem lehet csak önmagában vizsgálni. Miközben, ugyanis, évszázadokkal, Délkelet-Ázsiában még évtizedekkel ezelőtt is a vidék, mint elsődleges gazdasági bázis határozta meg a város fejlődését, addig ma ennek inkább a fordítottja igaz. Az elmúlt évtizedekben a városok oly mértékben váltak meghatározóvá, hogy a vidék inkább a passzív szemlélő és elszenvedő, mint az aktív, irányító szerepét vállalhatja fel. Ennek megértéséhez mélyebbre kell ásunk ahhoz, hogy a valódi átalakulást érzékeljük. Mindenekelőtt azért, mert Délkelet-Ázsiában kevésbé drasztikus változások történtek az általános termelési és tulajdonviszonyokban, mint a korábban fejlettebb világban. (Így, például, az exportra termelő, ipari méretű termeléseként elfogadható vállalkozások száma továbbra is elenyésző a kisparcellás egyéni és közösségi termelőkéhez képest.) Másrészt, az agrárszférából kiszakadt tömegek korántsem veszítették el (még) kapcsolataikat a mezőgazdasággal, mint amilyen éles elhatárolódás Európában vagy Észak-Amerikában végbement.

Kétségtől, nem kizárólag délkelet-ázsiai jelenség, mert hasonló fejlődési modellel a földrész más területein is találkozhatunk, de az itt vizsgált térség egészére jellemzőnek tekinthető, hogy a vidék ma még igen erőteljesen kötődik a városokhoz, szolgál az ottani gazdasági és szociális lét háttéréül. Más szavakkal, az önellátásról a többlettermelésre áttért közösségek alkotta falvak (miközben az előbbieket száma fokozatosan csökken) nem egyszerűen a múltat, vagy válságok idején a menedéket

³⁵ A felszínes hiedelmekkel ellentétben, érdemben feltáratlan, a nemzeti társadalmi-gazdasági rendszerből kívül rekedt földrajzi övezetekkel nem csak Indonéziában (az említett Irian Jayan, vagy Kalimantanon, esetleg Szumátrán és az egyes távolabbi szigeteken találkozhatunk. Indonéziában, a megoldatlan (bel)politikai problémákkal terhelt Fülöp-szigeteken vagy Burmában is tudunk olyan körzetekről vagy etnikai csoportokról, amelyek részben tudatosan, részben a központi hatalom gyengesége miatt még nem illeszkednek be a nemzeti rendszerekbe.

jelenti, hanem többnyire a kevert termelési-foglalkoztatási struktúrák terepét is. És nem ritkán a városok szükségleteit nemcsak mezőgazdasági termékekkel kielégítő háterszág is. A falu mind kevésbé mutatkozik érdekeltnek a „mindenki” számára nyilvánvalóan lemaradó, kevésbé versenyképes és kevésbé gazdaságos mezőgazdasági termelés kizárólagosságának fenntartásában, és törekszik valamiféle ipari és szolgáltatási tevékenység meghonosítására is. (Igaz, az itt jelzett folyamat végbemenetele, annak tartalma nagymértékben függ egy sor „objektív”, a szereplők akaratától független tényezőtől, pl. az általános földrajzi adottságoktól, a hatalmi centrumoktól való távolságtól, e centrumok növekedési képességétől, gazdagságától, a felvetődő igények falu általi kielégíthetőségének mértékétől stb., de bármely térségbeli országot vizsgáljuk, a kutatások alátámasztják az állítást.)

Ma már a falvak többségében is rendelkezésre állnak a mezőgazdaságnál jövedelmezőbb, biztosabb, és részben kevesebb közvetlen fizikai ráfordítást igénylő, de értéket (és jövedelmet) termelő ágazatok (az ipar és szolgáltatás). Ennek a(z) ipari, kisárutermelői) tevékenységnek az eredményeit ma már viszonylag könnyű a faluból szélesebb keresletet biztosító piacokra (mindenekelőtt a városokba) elvinni, ahol újabb pótlólagos jövedelem teremthető. A falvakban nemcsak a helyi ipar biztosít a hagyományostól eltérő megélhetést: ismét csak függően a helyi viszonyoktól, a gazdasági központoktól való távolság, illetve azok elérhetőségének (megközelíthetőségének) függvényében Délkelet-Ázsiában (is) megemelkedett az ingázók száma. E tekintetben a városokhoz kapcsolódó vidéki települések sajátos szerepet vállalnak fel annyiban, hogy miközben lakóik növekvő része keresi új típusú megélhetését az urbanizált közegben, maga a falu, amely ugyancsak fokozatosan veszi át a városiasodás jegyeit, szintén migrációs célpont. Ide érkeznek azok, akik számára a város még elérhetetlen, de a kies vidéktől mégis távolodni próbálnak.

Így, miközben a hagyományos mezőgazdasági területek termelési viszonyai és településeinek helyzete között – mindig a konkrét feltételek ismeretében – jelentős különbségek tehetők, az általános következtetés mégis az, hogy a mai, mind tipikusabbnak ítélt délkelet-ázsiai falu a város „előszobája”, és egyben a társadalmi-gazdasági átalakulás átmeneti állapotú szereplője. Olyan szereplő, amelynél már csírájában, esetenként ennél azért fejlettebb formában is megjelennek a majdani városiasodás jegyei, erősödik a városból kisugárzó szellemi-kulturális hatás, és mindez a fejlődés által eddig még kevésbé érintett társadalmi rétegek számára a közbenső ugródeszkat jelenti. Egyben a falu az a szereplő, amelyben a hagyományos szabályok, értékek és magatartási formák még erőteljesebben jelen vannak, mint a városokban, de már itt is megkezdődött ezek bomlása vagy fellazulása.

A mai délkelet-ázsiai falusi környezetben tehát, részben a magukkal hozott adottságok (gazdálkodási feltételek, fejlettségi szint, piaci lehetőségek), részben az új környezeti faktorok hatására bontakozhat ki a konkrét fejlődési irányzat. Az azonban általánosan tapasztalt, hogy regionális szinten – beleértve ebbe az önmagát még mindig szocialistának aposztrofáló Vietnámot – növekednek a társadalmi és vagyoni különbségek, és felgyorsul a szociális és kulturális rendszerek átalakulása. Mind szorosabb a kötődés és egymásra utaltság az ipar és mezőgazdaság, és végső soron a város és vidék között (Rigg, 1998). A „falu” általános feltételrendszerében az elmúlt évtizedekben végbemenő változások új megvilágításba helyeztek olyan tényezőket, mint az oktatás, a szakképzés, az egészségügy (még kevésbé, bár erősödő jelleggel a környezetvédelem), de ezektől korántsem határolható el a hagyományokhoz és az új kulturális ideákhoz való viszony.

Ugyanakkor a falusi (vidéki) lakosság, és ezen keresztül a helyi társadalmak már nem tudnak, illetve nem kívánnak megmaradni a hagyományos létfeltételek között. Általános igényeik, szükségleteik (nemcsak az egyéné, de a szűkebb közösségé, tehát a családé, vagy éppen a falué is), valamint a közvetlenül vagy közvetve megtapasztalt élet-nívó javítási lehetőségek is arra sarkallják

a huszadik században „szocializálódott” délkelet-ázsiaiakat,³⁶ hogy figyelmüket az új gazdasági tevékenységek, és végső soron a város(ok), a nagyobb jövedelemszerzési lehetőségek felé fordítsák. Ne felejtsük, a gazdasági és tudományos haladás nem hagyta érintetlenül Délkelet-Ázsiát sem! A kommunikációs és infrastrukturális hálózatok a vidéket is eléri, becsatlakoztatják egyrészt a nemzeti, másrészt a globális rendszerekbe. Ennek révén a korábban – különösen a külvilágtól – elszigetelt, befelé fordult és önellátásra berendezkedő agrárközösségek felnyíltak (Jones, 2002), beilleszkedtek az általános fejlődési folyamatokba.

Kétségtelen, hiba volna a vidékről elszakadt lakosságra egészében a „modernizáció” feltétlen támogatójaként tekinteni. Nemcsak azért, mert a tudati átállás, az új értékrendekhez és mindennapi „valósághoz” való alkalmazkodás hosszabb időt igényel, hanem mert a nyugati háttérű életvitelnek számos ellenzője van. Ennek legszélsőségebb formáit a vallási fanatikusok között fedezhetjük fel (és korántsem csak az iszlám országokban), de már a kevésbé liberális társadalmakban is fenntartások kísérik az „idegen kultúra” térhódítását. S ebben a tekintetben szinte valamennyi délkelet-ázsiai ország a konzervatívabb államok közé sorolható. A másik oldalon viszont, mind nehezebb elejét venni a hagyományos értékrendektől eltérő, azt többnyire sértő, de mégis „kényelmesebb” életformáknak, amelyek fokozatosan szorítják háttérbe a megelőző korok szokásait.

4.2.6. Az állattenyésztés és a hús szerepe a táplálkozásban

A fejlődési trendek – és a már eddig is tapasztaltak – szerint felgyorsul az élelmiszerfogyasztás szerkezetének változása. Ennek egyik fontos jeleként markánsabbá válik a gabonaneműekkel szemben a magasabb táplálkozási értékekkel bíró húsnemű élelmiszerek fogyasztása. A gyors fejlődésben az egyik oldalon szerepe van annak, hogy a húsok fogyasztása mindenkor az életkörülmények és a jövedelmi viszonyok javulásával egyidejűleg növekedett. (Ez így volt a fejlett ipari államokban is az adott történelmi időszakokban.) A másikon pedig, meghatározónak mutatkozik, hogy a fejlődés kiindulási pontja a világ államainak többségében igen alacsony szinten volt. A legtöbb helyen, így Délkelet-Ázsiában is, az európaiak érkezésének, a világgazdasági folyamatok érvényesülésének kellett bekövetkezni ahhoz, hogy az állattenyésztés a mindennapi gazdálkodás, majd a nagyüzemi termelés, nem sokkal később az emberi táplálkozás fontos részévé váljon. Az általam vizsgált régió is azt példázta, hogy az élelmiszerek körén belül a hústermékek fogyasztása nem tartozott – esetenként még mindig csak marginálisan tartozik – a mindennapi létfenntartás központi elemei közé. Noha a szigetvilágon és tengerparti államokon belül a halfogyasztás nem volt szokatlan, a nem-tengeri eredetű állattenyésztés és húsfogyasztás igazán a legutóbbi évtizedek „hozádéka”.

Délkelet-Ázsiát illetően elmondható, hogy a halászat és a halfogyasztás nem volt ismeretlen korábban, de a szárazföldön élő és tenyészthető, domesztikált állatok állománya, fogyasztása, amint kereskedelme is egészen a gyarmatosítók megérkezéséig viszonylag mérsékelt volt.³⁷ Sem a térségbeli földrajzi-éghajlati viszonyok, sem a népesség gazdasági és létkörülményei nem ösztönöztek különösebben az állattartásra. A folyamatosan magas hőmérséklet és páratartalom, a domborzati és terepviszonyok, a mezőgazdaság helyi szerkezete és szervezete nem kedvezett az

³⁶ A szocializálódásra vonatkozó állítás alátámasztására nincs „egyszerűbb” eszköz, mint végigsétálni egy – akár eldugottabb – indonéz faluban, ahol a magyar szemmel putrinak nevezhető házak tetején is TV-antenna díszel. Hasonló tapasztalatokról kaptam beszámolókat a régió legszegényebb országainak (Kambodzsa, Laosz vagy Vietnam) eldugottabb helyszíneiről is. (Mianmar – politikai okok miatt – e tekintetben másként kezelendő.) Amióta a tévékészülékeknek és generátoroknak lecsökkent az ára, a globális kommunikációnak Délkelet-Ázsiában sincs akadálya!

³⁷ Régészeti leletek tanúsága szerint – a történelmi múltban – a rizs mellett a halaknak is szerep jutott a helyi táplálkozásban. A tengeri eredetű állatok tartásának, sőt, kereskedelmének múltja is visszavezethető az első évezredbe, de tényleges jelentőségűvé e terület csak az elmúlt egy-két évtizedben vált.

állattenyésztés kibontakoztatásának. Persze a növénytermesztéshez képest mérsékeltebb figyelem ellenére, itt is fellelhetők voltak a gazdasági értékkel bíró állatok, így mindenekelőtt a helyileg őseredetű bivaly (*Bubalus bubalis*), az ugyancsak régen háziásított kecske (*Capra hircus*), vagy a feltehetően a Közel-Keletről érkezett sertés (*Sus scrofa*), de ezek, s különösen a bivaly, gyakran a hagyományos vallási-kulturális szertartásokban jutott inkább szerephez, mint az értéktermelő állattartásban. A táplálkozásban felhasználásuk ugyancsak mérsékeltebb volt. Szélesebb körben szolgált a táplálkozás kiegészítőjéül a csirke (*Gallus gallus*), illetve más szárnyasok, de nem lehetett arról szólni, hogy a mindennapi étrend részét képezte volna.

Az európaiak megjelenésével – saját élelemezési-táplálkozási igényeik kiszolgálása érdekében is – a helyzet módosult. Noha az állattenyésztés továbbra sem vált domináns gazdasági-gazdálkodási tevékenységgé, erősödött a háziállatoknak, mint értékhordozóknak, vagyongyarapítóknak, és táplálkozási források szerepe is³⁸. Ez a helyi (bennszülött) népességre, annak szokásaira csak mérsékelten hatott. Az állattenyésztés jelentőségének fokozódásához a térséget is érintő társadalmi-gazdasági változásokra volt szükség. Nem a lakosság számának emelkedése, hanem a külpiaci kereslet, és így jelentkező üzleti lehetőségek, továbbá a helyi városiasodás, az életforma és táplálkozási szokások átalakulása vezettek el oda, hogy az 1990-es évtizedben meglendült az állattenyésztés fejlődése, sőt, ütemét tekintve megelőzte a növénytermesztés növekedését is. További – számomra feltétlenül – fontos eleme volt e tendenciának, hogy viszonylag gyorsan következett be az állattenyésztés nagyüzemi méretűvé alakítása, a tenyésztési és feldolgozási folyamatok iparosítása (FAO, 2007). Mindent egybevetve, az állati eredetű termékek és a húsfogyasztás növekedése, természetes módon, átstrukturálta az egyes országok állattenyésztését is.

Talán éppen a hagyományok hiánya járult hozzá, hogy az állattenyésztésben könnyebben és gyorsabban sikerült a piaci viszonyokhoz igazodni, mint a mezőgazdaság más ágazataiban. Az 1970-1980-as években a teljes mezőgazdasági érték-előállítás 15 %-át, tehát meglehetősen alacsony részarányát tette ki az állattenyésztés. A növénytermesztés és az állattenyésztés fejlődésében az 1990-es évektől figyelhető meg markánsabb eltérés, annyiban, hogy az utóbbi a növénytermesztéshez képest is gyorsabb növekedésnek indult, és pár év alatt 20 % részesedésre tett szert, és a trend ma is folytatódni látszik. (Uo.)³⁹ Egyes kutatók kifejezetten „állattenyésztési forradalomról” beszélnek, és az okok között első helyen a népességszaporulat mellett a gazdaság fejlődését és az urbanizációt nevezik meg.⁴⁰ Ez a megállapítás kiegészíthető azzal, hogy az állattenyésztés gyorsan váltott a kisüzemi körülményekről a szakosított és ipari jellegű gazdálkodásra. Érvényesülni látszik továbbá a föld – állattartás – feldolgozás hármasszere, amely láncolatszerűen, egységes termelési rendszerben igyekszik összekapcsolni a gazdasági tényezőket.⁴¹ Jellemzi még korunk délkelet-ázsiai állat-gazdálkodását, hogy a kérődzőktől a figyelem mind inkább a monogasztrikus fajták felé fordul. Ennek magyarázatát a gazdaságossági számításokban, a takarmányozás egyszerűbb voltában, a kisebb (állattartási) helyigényben és/vagy az ipari termelésre való nagyobb alkalmasságban lelhetjük fel.

Külön is vizsgálom, de itt is fontosnak tartom megemlíteni, hogy az állattenyésztés fejlesztése során, a fejlesztési terület meghatározásában kiemelt szerep jut azoknak a térségeknek, ahol a takarmányozás a leggazdaságosabban megoldható, illetve, ahol az állati termékek, mindenekelőtt a hús iránt nagyobb keresletet mutatkozik, azaz a gazdaságilag megerősödő városoknak. A

³⁸ Az európai gyarmatosítók egyébként gyakran kísérleteztek az európai állatfajták meghonosításával, illetve a helyi fajok „nemesítésével”, de a drasztikusan eltérő feltételek közül érkezett fajok „összeházasítása” ritkán hozott eredményt. Az importált fajok többsége azonban nem bírta az itteni feltételeket és elpusztultak, járványok áldozatául estek. L. Boomgaard-Henley (2004) utalásait az európai lovak meghonosításának kísérletére!

³⁹ Megfelelő források hiányában csak közvetetten mérhettem fel az állattenyésztés jelentőségét napjaink délkelet-ázsiai mezőgazdaságában. Ha elfogadom a FAO jelzett információit és adatait, akkor extrapolálva azokat azt kapom, hogy az állattartásból származó jövedelem napjainkban már eléri, vagy akár meg is haladja a 25 százalékot.

⁴⁰ L. Interneten elérhető egyéb források: 9.

⁴¹ Uo.

húsfogyasztás azonban önmagában is radikális változásokon ment/megy keresztül, amelyet igazol, hogy még olyan országban is, mint Kambodzsa, egy évtized alatt megduplázódott a húsfogyasztás. De hasonló mértékű emelkedést tapasztalhattunk az indokinai országnál eleve sokkalta jobb helyzetben lévő Malajziában is (OECD, 1998). Egyoldalú volna azonban a helyzetértékelés, ha nem érzékeltetnénk, hogy a hosszabb távon szinte töretlennek mutakozó fejlődés ellenére az állati eredetű élelmiszerek kereslete ma még sokszorta érzékenyebben reagál a társadalmi-piaci változásokra, mint a hagyományos, növényi eredetű termékek fogyasztása. Az 1998-as, mindenekelőtt éppen Délkelet-Ázsia gazdaságait megrendítő pénzügyi válság mutatta meg az állati eredetű termékcsoporthoz magasabb fokú ár- és jövedelemérzékenységet (Rosegrant-Ringler, 1998). Itt azonban nem tekinthetünk el attól, hogy a húsfogyasztás – a húsárak magasabb tápértéktartalmától függetlenül – ma még „új” jelenség, így válság esetén a társadalom természetes reakciójának tekinthető a hagyományos, és alapvetőnek tekintett, helyi szinten könnyebben előállítható élelmiszerekhez való visszatérés. Ezzel együtt, magam úgy vélem, hogy az időszakos visszaesések ellenére a növekedési trend helyreáll.

Későbbi vizsgálódásom tekintetében is eligazítást ad, hogy Délkelet-Ázsiát a szakértők besorolják azon kategóriába, amelynél a takarmány igen alacsony része származik az adott – szűkebb – földrajzi régió vagy közvetlen környezet növénytermesztése révén, és ahol az állatállományi egység viszonylag magas.⁴² Ezekben a területeken a sertés és a baromfitartás emelkedésével lehet számolni, sőt, tekintve, hogy a monogasztrikus hús iránti kereslet egy-két évtizeden belül sokszorosára (egy-velekedések szerint akár ötszörösére is) emelkedik, robbanásszerű fejlődés is várható. Ennek kereteit, pontosabban korlátjait a takarmányárak alakulása határozza meg (Steinfeld-Mäki-Hokkonen, nd.),⁴³ de a mezőgazdasági trendeket figyelve azt is látjuk, hogy Délkelet-Ázsiában mind erőteljesebben érvényesül a takarmány helyi (nemzeti) szinten való előállítás. Ez feltétlenül gazdaságosabbá teszi a hazai termelést, amely pedig ismét a fogyasztás emelkedése irányába hat. A folyamat szerinti növekedés ütemét jelzi, hogy felmérések szerint egyetlen negyedszázad alatt megkétszereződik a térségbeli teljes állatállomány.⁴⁴

Az állattenyésztés és a kereslet emelkedése együttesen vezetett az állati protein-felvétel növekedéséhez. Itt elsődlegesen a sertés és a baromfi-hús fogyasztása érdemel figyelmet, amely utóbbihoz szorosan kötődik a tojás iránti kereslet felfutása. Ugyancsak erős növekedést lehetett látni a tejtermelésnél, illetve a feldolgozott tejtermékek forgalmazásában is, de ennek az élelmiszer csoportnak a térségben még az állati eredetű élelmiszerek körén belül is rendkívül alacsony volt a „kiindulási szintje”. Általában a tejfogyasztás nem tartozott – és még ma is csak korlátozottan illeszkedik – a táplálkozási rendbe. Ennek ellenére a marha és borjúhús a disznó- és baromfi-hús után következik.

Miután a „nagyüzemi” állattenyésztés meglehetősen új elemnek tekinthető a térség mezőgazdaságában, nem meglepő, hogy a robbanásszerű keresletnövekedés – mind a termelés, de még inkább a fogyasztás oldalán – szűk keresztmetszetet teremtett a takarmányellátásban, de magában a húsellátásban is. Ez közvetlenül elvezetett a behozatal növekedéséhez. Ezt tapasztalhattuk meg az ágazati vertikumnak szinte egészében. Azokban a helyi államokban, amelyekben fizetőképességű kereslet mutatkozott a magasabb minőséget jelentő külföldi áruk iránt,

⁴² Steinfeld és Mäki-Hokkonen osztályozását alkalmazom, amely szerint a vizsgált térség alapvetően a „földnélküli állattenyésztési rendszerhez” (landless livestock production system) sorolható. E rendszer jellemzője, hogy a takarmányozási szárazanyag kevesebb, mint 10 százalékát állítják elő a helyi növénytermesztés révén, továbbá az állatállományi egység (livestock unit) irányzáma meghaladja a tizet. (Steinfeld-Mäki-Hokkonen, nd.)

⁴³ Steinfeld és Mäki-Hokkonen kiemeli, hogy Ázsiában a legfőbb sertés- és baromfi-tenyésztő országok között (Kína mellett) Vietnam és Indonézia, míg a baromfi-tenyésztésben Thaiföld és Malajzia is az elsők között foglal helyet. Indonézia említése a kiemelkedő sertés- és baromfi-tenyésztő országok sorában nem tévedés. Érdekes, hogy a térség mohamedán vallásúak által lakott területeinek némelyikén a sertést egyszerűen más névvel illetik, és ezzel vadászhatóvá és fogyaszthatóvá válik a helyi lakosság számára.

⁴⁴ E felmérés szerint 1989-91-ről 2015-re 1,2 milliárdról 2,3 milliárdra emelkedik a térség állatállománya (FAO, 2007)

megemelkedett az import a tenyészállat, a takarmány, de a feldolgozott termékek terén is. (FAO, 2007) Ebben a tekintetben az is említést érdemel, hogy a behozatalon belül jelentős részesedéssel és értékkel bírnak azok a termékek, amelyek semmiképpen sem sorolhatók a hagyományos élelmiszerek közé, illetve amelyek fogyasztása általában is összekapcsolható az étkezési szokások átalakulásával.⁴⁵ Látnunk kell, hogy a jelzett változások hatást gyakoroltak az élelmiszergazdaság teljes vertikumára, az élelmiszerekhez kapcsolódó szegmensnek mindegyikére, a termeléstől a legutolsó fázisig, a fogyasztásig bezárólag.

Mindez azt mutatja, hogy korunk az étkezési-táplálkozási szokások és tápláléklánc felgyorsult átalakulásának kora.⁴⁶ Az elfogyasztott tápláléknak mind a mennyisége, mind a minősége megnövekedett, illetve a minőség terén markáns eltolódás következett be a magasabb energiasűrűségű táplálékok és étrendek irányában.⁴⁷ Ez egyértelműen kimutatható az egyes nagyobb térségekre, sőt, országokra lebontottan rendelkezésre álló élelmiszeregyensúlyi adatok, a táplálkozási makroelemekre (az energiahordozókat, proteinek, zsírokat megjelenítő „macronutrients”)⁴⁸ alapozódó számítások alapján.

De a változások hatása alól az élelmiszerkereskedelem sem tudta kivonni magát. Az átalakulás itt semmivel sem kevésbé meghatározó, mint a többi területen, hiszen a mind mennyiségében, mind minőségében különböző termék-elosztáshoz hasonló módon átalakult háttérrel kellett biztosítani. Beleértve ebbe mind az intézményi struktúrát (gondolva itt elsődlegesen az érintett gazdasági vállalkozásokra, azok által alkalmazott módszerekre, a terítéshez elengedhetetlen korszerű forgalmazási-közlekedési feltételekre, stb.), mind a közvetlen értékesítési módszerekre (kereskedelmi hálózatra, boltrendszerre, értékesítési gyakorlatra, stb.). Bár e munkának e kérdés vizsgálata sem képezi tárgyát, de megkerülhetetlen annak észrevételezése, hogy az itt bekövetkezett hatalmas változások áthatással bírtak és bírnak a vizsgált területre is. Tehát az, hogy az élelmiszerkereskedelem a fejlett és felfejlődő országokban fokozott mértékben koncentrálódik, hogy az európai - észak-amerikai típusú áruházláncok, nem is olyan lassan, szinte mindenütt uralják a kereskedelmet, azt a képet vetíti ki, hogy a jövedelmi különbségek ellenére a folyamat Délkelet-Ázsiában sem áll le⁴⁹. Az is érzékelhető, hogy a kereskedelmi koncentráció komplex formában hat a

⁴⁵ Gondolok itt például a sajtokra, a különböző tejtermékekre, amelyek korábban hiányoztak az élelmiszerpalettáról, és amelyek elterjedését magam összekapcsolom a globalizálódó étkezési szokások térnyerésével. Az külön is figyelmet érdemel, hogy ezeknek a termékeknek az importja – Délkelet-Ázsiában – gyorsan, évi 5 százalékos ütemben emelkedik (FAO:2007). Amint erre a törzsszövegben kitérek, a sajtók, tejtermékek már szorosan kapcsolódnak azokhoz az étkezési szokásokhoz, amelyeket kezdetben az európai gyarmatosítók, betelepülők honosítottak meg, de amelyek legfeljebb az elmúlt másfél-két évtizedben érintették meg a helyi társadalmak szélesebb középrétegeit, és kezdtek elérhetővé válni az alacsonyabb bevételű lakossági csoportok számára is.

⁴⁶ Másutt is találkozni a „nutrition transition” kifejezéssel. Magam pontosan azt értem e fogalom alatt, hogy gyökeresen átalakulnak az étrendi, a munkavégzési és pihenési időszakokhoz kapcsolódó táplálkozási szokások, illetve önmagában az a környezet is, amelyen belül ezek a változások elkerülhetetlenné válnak.

⁴⁷ A minőségi változásokat magam is még – éppen e fejezetben – érintem. Azonban már itt érdemes, a némelyest eltérő megközelítés miatt is, utalni arra, hogy a magasabb energiasűrűségű étrend az elfogyasztott élelmiszer megemelkedett zsír- és cukortartalmát, a telített zsírok felvételének növekedését hozta magával. A másik oldalon, megfigyelhető volt, és maradt a komplex szénhidrát és rostanyag felvétel mérséklődése. Mindezeket kiegészítette az életmód – világméretű, bár egyes térségekben eltérő intenzitású, kiterjedésű, és eltérően érvényesülő – változása.

⁴⁸ Mint ismert, az élelmiszer-egyensúlyi helyzet (a food-balance sheet) az ellátási és fogyasztási oldalt komplex formában számba vevő mutató, amely felhasználja a termelés, a behozatal, a tartalékok és az export, illetve a másik oldalon a közvetlen fogyasztásra, valamint az ipari – nem étkezési – hasznosításra fordított termékmennyiség adatait.

⁴⁹ Számomra – a vallási tényező jelentősége miatt – fontos volt annak felmérése, hogy a mohamedán világ meghatározó országaiban miként érvényesülnek a fejlett ipari államokból eredő trendek. Noha vizsgálataim mélysége nem engedi a következtetéseket tudományos értékkel bírónak nevezni, de azt egyértelműnek tekintem, hogy a globális és délkelet-ázsiai szinttel összefüggésben leírt folyamatok érvényesülése megállíthatatlan még a Közel-Keleten is. Miközben a vallási ortodoxia bizonyos kötöttségeket jelent mind a mindennapi életvitelben (pl. a nemek közti megkülönböztetés révén), mind a táplálkozásban (a „halal” élelmiszerekhez való merev ragaszkodás, illetve az ezzel járó kötöttségek, pl. az előírt feldolgozási eljárások, továbbá ezeknek a termékeknek való jelölésének igénye által), a lakosság igazodása a másutt mind elfogadottabbá váló szokásokhoz végbemegy. Ez különösen érvényes a fiatalabb korosztályra, amelynek

piacokra (az igények-kereslet, de egyidejűleg a kínálat-ellátás befolyásolása révén), a termelésre (a kereskedők, részben a fogyasztók által is preferált termékek és minőségek, sőt, terméktípusok(!) előnyben részesítésével vagy éppen elutasításával), ezen belül a feldolgozásra, és nem utolsósorban a fogyasztás minőségi alakulására. S itt is minden összefügg, és áthat a másik faktorra. Amit azért is fontos látni, mert itt nemcsak egy értékesítési forma diadalmas menetelése zajlik le, hanem mindez magában hordozza a fogyasztás-filozófiai, és azon keresztül az életfilozófiai változások csíráját is.

Amint a 11. táblázat is egyértelművé teszi, Délkelet-Ázsiában az általános mezőgazdasági kereslet-növekedésen belül különösen gyors lesz az állati eredetű termékek kereslete. A népesedési statisztikával egybevetve azt láthatjuk, hogy a növényi eredetű termékeknél nincs szignifikáns eltérés a lakosság növekedési üteme és a fogyasztás között, míg az állati eredetű áruknál a kétszeres ütem sem ritka. Ebből egyenesen következik, hogy emelkedik az egy főre jutó fogyasztás is. (Az külön kérdést jelent, hogy ennek ellenére a fogyasztás még igen messze elmarad a fejlett területek, sőt, a fejlődő országok átlaga mögött is.⁵⁰ Ennek oka azonban a rendkívül alacsony kiindulási pontban lelhető fel.) A másik, viszonylag könnyen levonható következtetés, hogy az emelkedő fogyasztás – különösen annak kibontakozásának még ma is érvényesülő első szakaszában – ösztönzőleg hat mind a behozatalra, mind a helyi termelés erősödésére.

A termelés jellegét tekintve jellemzőnek mondható, hogy az állattartásban mind meghatározóbbá válik a földtől való elszakadás (a takarmány máshonnan való beszerzése), amely magával hozza a korszerűbb termelési struktúrák kialakításának készségét, a hatékonyság-számítás erőteljesebb érvényesülését, összességében a modernizációt. (És ez megint azért fontos, mert a termelés korszerűsödése szükségszerűen magával hozza nemcsak a „munkaeszközök”, de a „munkaerő” új feltételekhez igazodását, tudati-szellemi fejlődését is.)

Még a táblázatnál maradva, észre lehet venni, hogy a kínálati oldalon is jóval erőteljesebb az állati eredetű termékek növekedése, mint a növényi eredetű áruké. Ez egyértelműen összhangban áll azzal a feltevéssel, hogy Délkelet-Ázsiában (is) – arányaiban, részben más gazdasági ágazatokhoz, de még az állattenyésztéshez képest is – mind kisebb figyelem fordul a növénytermesztés felé. Azt mind kevésbé találják a helyi kormányok és vállalkozók gazdaságosan (vagy ismét csak más ágazatokhoz képest gazdaságosabban) művelhetőnek. S bár ez a táblázatunkból kevésbé olvasható ki, de az egyéb kutatási adatok azt jelzik, hogy az itt közölt adatokkal is összhangban, a helyi országokban erősödik a behozatal szerepe. Más oldalról közelítve e kérdéshez, állítható az, hogy a térség államai az általános gazdasági feltételek alapján diverzifikálják termelési és beszerzési piacukat.

életformája, szokásai, a nagyon sok merev, sőt tiltó szabály ellenére is hasonlítanak más térségek fiataljainak életéhez. (L. Interneten elérhető egyéb források: 10.)

⁵⁰ A már idézett FAO-tanulmányban foglaltak szerint az éves hús-, illetve tejfogyasztás az ASEAN-térségben – 2020-ra – megközelíti a 24, illetve a 16 kilogrammot, miközben a fejlett államokban 83 és 189 kg., a fejlődő országok átlagában pedig 30 és 62 kg. a fogyasztás. (FAO, 2007)

11. táblázat

Néhány mezőgazdasági termék keresletének és kínálatának éves növekedései üteme 1993-2020 között (százalékban)

Délkelet-Ázsia	Kereslet	Kínálat
Növényi eredetűek		
Búza	2,78	0,91
Kukorica	2,47	1,93
Rizs	1,21	1,25
Gabonanövények, összesen	1,61	1,38
Szójabab	3,08	1,33
Gumósok	1,15	0,44
Hús		
Marha	4,28	2,62
Disznó	3,38	3,03
Baromfi	3,61	3,47
Húszok, összesen	3,60	3,13

Forrás: Pinstroo-Andersen – Pandy-Lorch, 2., 3., és 4. táblázatai alapján.

Az állattenyésztés szerepének várható alakulása alapvetően megegyezik a fentiekben leírt trendek által tükrözött változásokkal. Tehát, számolni lehet a nagyüzemi termelés erősödésével, és a „mikrovállalkozásként”, bár inkább családi keretekben való állattartásként megítélhető tevékenység visszaszorulásával. Ennek megfelelően, a termelési célorientáltságot tükrözve is, még markánsabbá válik az élelmiszer alapanyagként szóba jöhető állatfajták tenyésztése. A hagyományos délkelet-ázsiai fajták fokozatosan veszítenek tradicionális használati értékükből (mint igavonók, trágya-előállítók, vagy szimplán értékhordozók) (FAO, 2007).⁵¹

4.3. Az élelmezés és táplálkozás modernizációja

4.3.1. Az élelmiszerellátás és táplálkozás vizsgálatának társadalmi közege

Az emberek megfelelő mennyiségű élelmiszerrel való ellátása a politikai szereplők számára mindenkor elsőrangú kérdés volt. Az élelmiszer-források feletti ellenőrzésért évezredek óta háborúk folynak/folytak. Az ún. fejlődő országokban még ma sem ritka, hogy a mezőgazdaságilag hasznosítható területekért (helyi) konfliktusok bontakoznak ki, és ma sincs szó arról, hogy a kormányzatok – az össztársadalmi elvárások tekintetében – érdektelenek lennének a mezőgazdaság, az élelmiszerkereskedelem, és ezeken is keresztül az élelmiszerellátás, elosztás, az ahhoz kapcsolódó egészségügyi és környezetvédelmi kérdések, a fogyasztással összefüggésben a területi terítés, az árszabályozás, árumínőség, stb. kérdéseinek kezelésében. A kormányzati megközelítés és probléma-beazonosítás azonban eltér a korábbiaktól.

A mai változások folyamata a XIX. század közepéig vezethetjük vissza. Akkor vette kezdetét a lakosság (mindenekelőtt egészségügyi) állapotának és a táplálkozás közötti összefüggéseknek

⁵¹ Egy megjegyzés: a háziállatok hagyományos szerepének visszaszorulása még nem jelenti azt, hogy a közeljövőben várunk kellene ennek teljes körű megszűntére. Sőt. A változások – a központoktól mind távolabb haladva – még jelentős ideig korlátozottan érvényesülhetnek.

erőteljesebb elemzése⁵², a feldolgozott mezőgazdasági termékeknek, illetve általában is az elfogyasztott élelmiszereknek minőségvizsgálata. Majd a huszadik század „termékeként” megjelenik a táplálkozástudomány, amely összetett módon kezeli e kérdéskört a társadalmi szokásoktól kezdve, az elfogyasztott élelmiszerek kémiai hatásáig bezárólag.

A táplálkozástudomány csírájában való jelentkezése is forradalmi hatásokkal járt, hiszen a kutatások eredményei közvetlenül a társadalmi hasznosság és gyakorlat nyelvére fordítódtak le. Amint megszületett Engel híres törvénye⁵³, azonnal egyértelművé – és formálhatóvá – váltak a fogyasztási és táplálkozási szokások, foglalkozni lehetett a negatív jelenségek orvoslásával. A tudománynak ezen ága azonban még hosszabb ideig nem kapott különleges figyelmet. Még az egészségüggyel és az általános emberi (fiziológiai) követelményekkel összefüggő kérdések körén belül is a táplálkozás viszonylag elmaradt más kérdések vizsgálata mögött. Elsődlegesen azért is, mert a probléma-megközelítésben a táplálék-igényeknek mennyiségi oldalról való megfeleltetés, és ennek (családi jövedelmi) költségvetésre gyakorolt hatása kapott kiemelt figyelmet. Noha a XIX. századtól kezdődően komoly minőségi változások következtek be mind a jövedelmekben, mind az élelmiszerekkel való ellátásba⁵⁴, sem teljes szükséglet-kielégítésről, sem akár egyes fontosabb termékeknél nagy feleslegekről, „készletgazdálkodásról” nem beszélhettünk. Részben a tragikus világháborúknak, az azok idején jelentkező élelmiszerhiányoknak, a hiány pótlására alkalmas „pótlelmiszerek” előállítására igényének kellett jelentkezni ahhoz, hogy a táplálékok összetevőinek, tápértékének kutatása, majd a helyzet kezelése kiemelt feladattá váljon. Majd a XX. század második felének műszaki-tudományos forradalmi változásai hozták el az igazi áttörést, egyrészt, a táplálkozás-kutatás fellendítésében, másrészt a táplálkozás kérdésének tudatosabb kezelésében. Igaz, ekkorra a fejlett ipari világ megtapasztalta – a történelmileg példátlan – élelmiszer-bőséget, sőt, az azzal együttjáró új problémákat, mint a túltápláltságot (elhízást), utóbbi összes negatív egészségügyi (és általános társadalmi, valamint környezetvédelmi, stb.) következményét.

Hiba volna a táplálkozással-élelmezéssel kapcsolatos érdeklődés alakulását kizárólag a technikai haladással, illetve a negatív folyamatok (háborúk, éhínségek, élelmiszerhiány, stb.) jelentkezésével magyarázni. A társadalomtudományok összetettebb vizsgálatának igénye, amint az agrárökonómia belső nyomása is kikényszerítette, hogy a korábban másodlagosnak tűnő kérdések kellő figyelemben részesüljenek. A komplexebb megközelítés keretében nem (volt) elegendő azt vizsgálni, hogy egy adott társadalmi közegben milyen élelmiszerek állnak rendelkezésre, vagy kerülnek fogyasztásra, de ismerni kell(ett) már azt is, hogy a fogyasztási szokások miként, és nem utolsósorban miért változnak. Az így szerzett ismereteknek birtokában (is) hozzá lehetett ugyanis járulni bizonyos társadalmi átalakulásokra (trendekre) vonatkozó jelzések megerősítéséhez, vagy éppen cáfolatához. (Amint magam is teszem.) Miként a táplálkozás múltjának elemzése választ ad nemcsak arra, hogy mit ettek elődeink, de eligazít azon a téren is, hogy miként alakultak társadalmi, gazdasági, kulturális viszonyaik, hasonló módon a napjainkban folyó – állandó – változások is tükrözik korunkat, és sejtetni engedik jövőnket.

Nem véletlen, hogy az elmúlt pár évtizedben a táplálkozástanon (táplálkozástudományon) belül elkülönült az étkezés-történelem szakágazata, amely nemcsak a konyhaművészet múltját, az étkezés összetevőit vizsgálja, hanem mindezen tényezők, az azokkal összekapcsolható folyamatok

⁵² Egyértelmű, hogy az iparosodás és az egészségügy ilyenén összekapcsolódásánál nem hagyható figyelmen kívül a tudomány általános fejlődése, és ezen belül az egészségügy és gyógyítás forradalmi átalakulása sem!

⁵³ Ernst Engel, német statisztikus törvénye (1853) arra mutatott rá, hogy közvetlen kötődés van a családok teljes, illetve táplálkozásra fordított jövedelme között. Két következtetés érdemel itt figyelmet. Egyrészt, minél szegényebb egy család, a jövedelemnek annál nagyobb részét kell élelmiszerekre fordítania. Másrészt, a családi jövedelem emelkedése esetén az élelmiszerekre fordított jövedelem elmarad a bevétel-növekedés mögött.

⁵⁴ Szükséges itt megjegyezni, hogy megállapításom alapvetően az európai és észak-amerikai területekre vonatkozatható, hiszen a gyarmati világon belül sem az érdemi jövedelemnövekedés, sem az élelmiszerhelyzet javulása nem volt általános. Utóbbi tekintetben az ún. fehér gyarmatok (Ausztrália, Új-Zéland, Dél-Afrika fehér lakossága) jelenthetett kivételt.

társadalmi kihatásait is.⁵⁵ Ez is segítséget nyújt ahhoz, hogy felmérjem Délkelet-Ázsia társadalmi és táplálkozási helyzete fejlődésének előzményeit, és nem utolsósorban azt az akkulturációs folyamatot, amely ugyan évezredek óta jelen van az emberiség történelmében, de amely sohasem járt olyan gyors és radikális eredményekkel, mint napjainkban.⁵⁶ Az egyértelmű, hogy különböző társadalmi, gazdasági, és – itt most számomra kiemelkedően fontos módon – kulturális közösségek és folyamatok „találkozásakor” kölcsönös áthatásokra kerül sor, miközben az erősebb faktor nagyobb hatást gyakorol, mint a többiek. Így például Délkelet-Ázsiában, a térségben történelmileg is számottevő ideig és aránytalanul nagy befolyással rendelkező „erőknek” (Kínának az időszámítást követő első évezredben, de részlegesen azt követően is, majd az európaiaknak a felfedezések korától) sikerült maradandó hatást gyakorolniuk. S bár e hatást a politikában és gazdaságban közvetlenül megtapasztaljuk, hajlamosak vagyunk eltekinteni attól, hogy ez a „jelenlét” markánsan igazított a helyi társadalmak étkezési-táplálkozási, de attól aligha elkülöníthetően társadalmi és gazdálkodási szokásain, kultúráján, stb. is.⁵⁷

Napjainkra a kultúrák közti átjárás még inkább felgyorsult. Ráadásul ez az áthatás sohasem volt ennyire kivédhetetlen, mert ugyan az akkulturáció mögött – nem is mindenkor alaptalanul – feltételezhetünk egyetlen külső erőt, hatalmat (nevezetesen napjainkban az USA-t), de a valóságban a kisugárzás forrás sokkalta szélesebb alapokon nyugszik, nevezetesen a globálizáción. Itt – a látszat ellenére – az USA legfeljebb kiemelkedő hatás-gyakorló, de nem kizárólagos szereplő. Legfeljebb első azon egyenlők között, akik magát a „globális kultúrát” képviselik.⁵⁸ Akik Délkelet-Ázsiában is olyan mélyreható társadalmi-gazdasági változásokat indítottak el, amelyek majd azután a táplálkozásban, az élelmiszerfogyasztásban, élelmiszerelőállításban, a tágabb társadalmi környezet egészében éreztették hatásukat.

Az elmúlt évtizedekben született tudományos diszciplínák eredményei is megerősítették azt az alapvetően közismert tételt, hogy a táplálkozás mennyiségi és minőségi jellemzői mindenkor egy adott társadalom gazdasági és szociális fejlettségével, a mindezeket meghatározó földrajzi (éghajlati, domborzati), történelmi, kulturális, vallási, stb. feltételekkel kapcsolhatók össze. Amint e

⁵⁵ Az étkezéstörténelem (Culinary history), mint interdiszciplináris jellegű tudományág egyesíti magában a gyógyászat, a biológia, a társadalomtudományok különböző területeit, és bár kutatásában fontos szerep jut a – viszonylag közvetlenül érintett – néprajznak, vagy éppen irodalomnak, azoknál sokkalta több is. E szerzők külön is kiemelik, hogy az étkezéstörténelmen belül különleges figyelem fordul a nők helyzete társadalomtörténeti elemzésének, az étkezési szokások antropológiai vizsgálatának, és általában az anyagi kultúrák elemzésének (Messer et al, 2000).

⁵⁶ Megjegyzem, hogy a változások mélységét illetően a ráhatás érvényesülésének időbeni hossza, időtartama, csak az egyik, és nem is a legfontosabb elem. A közvetlenül (pl. erőszakkal, de nem feltétlenül fegyveres eszközökkel), vagy közvetve (pl. szokások átadásával járóan) kikényszerített igazodás mértékét éppen az adott korban uralkodó társadalmi-politikai és gazdasági állapotok, az érintettek között uralkodó erőviszonyok határozták meg. Minél keményebb eszközökkel rendelkezett az egyik fél saját szokásainak gyakorlásához, másrészt, azok másik fél vagy felek általi elfogadtatásához, annál markánsabb lett a hatás. Ez számomra azért is fontos megállapítás, mert – mint a törzsszövegben erre visszatérek – napjaink globalizációs trendjei szinte ellenállhatatlan és ellensúlyozhatatlan hatással bírnak Délkelet-Ázsiában is.

⁵⁷ Botorság lenne azt állítani, hogy az étkezési szokások alakulása determinálta a társadalmi viszonyokat, de ugyancsak hiba volna eltekinteni attól, hogy a globalizálódásban élenjáró európaiak gazdasági, ezen belül táplálkozási szokásainak Európán kívüli elfogadtatása milyen változásokat erőltetett rá a tengerentúli területekre. Gondoljunk csak bele, hogy az európai piaci kereslet új mezőgazdasági (ipari és étkezési) termékek iránt (és a profit-orientáltság), miként alakította át drasztikusan az afrikai, de részben az ázsiai gazdaságokat is. Amint – saját példát felhasználva – a Délkelet-Ázsia mezőgazdaságában végrehajtott változások (ültetvényes gazdaság bevezetése, új növények és állatfajták honosítása, stb.) miként formálta át a régió étkezési-táplálkozási szokásait is.

⁵⁸ Két megjegyzést kell tennem. Egyrészt, globális kultúra alatt értem a társadalmi-gazdasági viszonyok egészét, és nem kizárólag a klasszikusan definiált kultúrát. Másrészt, bármennyire is meghatározó képviselője az USA a globalizációnak és „modernizációnak”, mellette és/vagy mögötte ott van Európa, de ott van már Japán, Dél-Korea, és feltörekvően Kína is. Az utóbbi kivételével a többiek – bármennyire is igyekeznek tükröztetni sajátosságaikat, mégis sok tekintetben – hasonló hatást gyakorolnak a globális kapcsolatok kulturális szféráján belül. Kína szerepe ma még nehezen megítélhető. Az egyik oldalon nagyon sok elemét átveszi a modernizációs fejlődésnek. A másik oldalon viszont meglehetősen hatalmas és domináns játékos ahhoz, hogy a „modernizációnak”, képes legyen egyéni jelleget kölcsönözni, és végül önmaga jellemzőit is beilleszteni a világméretű folyamatokba, az ott zajló kulturális fejlődési trendbe.

feltételek módosulnak, úgy alakulnak át, nem feltétlenül a változások sebességét követve, de azoktól sohasem „mérhetetlenül” leszakadva a táplálkozási szokások is. Tény azonban az is, hogy a szokások módosulását mindenkor megelőzi a gazdasági-termelési, és számomra korántsem elhanyagolható módon a mezőgazdasági viszonyok és feltételek változása, az általános társadalmi-politikai környezet igazodása.

A táplálkozás gazdasági meghatározottsága mellett különösen fontos szerep jut az évszázadokon át formálódó hagyományoknak, szokásoknak, amint a vallási, és általában kulturális-civilizációs háttérnek is. Ebben a tekintetben nehéz vitatkozni azzal a nézettel, mely szerint az étkezési ízlés konzervatív, igen erőteljesen hagyományörző (Kubányi-a), és ennek megfelelően annak változási képessége rugalmatlan, illetve, az étkezési szokások kialakulásának elsődleges helyszíne a család, továbbá a fiatal korban elért szociális intézmények (mint az óvoda, iskola, menza, stb.). (Kubányi-b). Nem lebecsülve a családi és más közösségi háttérnek a táplálkozási szokásokra gyakorolt hatását sem – az átalakulást napjaink időhorizontjában elhelyezve – azzal az ellenvetéssel kell élnem, hogy miután az étkezési konzervativizmus rugalmatlanságát, merevségét a társadalmi-gazdasági feltételek határozták meg, amint azok módosulnak, illetve amint a változás üteme felgyorsul, úgy lazul a merevség és nyer teret az új feltételekhez való igazodás. A család, de a tágabb szociális környezet továbbra is irányt mutat az étkezési szokások alakulásakor, de – amint erre éppen a délkelet-ázsiai példán a későbbiekben még kitérek – az újszerű társadalmi környezet, részben az előbb említett konzervativizmus erodálásával, a változások igen gyors ütemét biztosítja. S különösen érvényes ez a fiatalok körében. A társadalmi átalakulások ugyanis a családot, mint a legkisebb szociális közösségi egységet sem hagyják érintetlenül, és az azon belül végbemenő változások hatással vannak a táplálkozási szokásokra is.

Arról nem beszélve, hogy a család, mint a legkisebb társadalmi egység, az elmúlt évtizedekben – az európai folyamatok megismétlődéseként, a világ más területein, így Délkelet-Ázsiában is – újszerű szociális viszonyok közé került, ezt felülíró új kapcsolati rendszerek jöttek létre. Noha a családi „nukleus” még nem tűnt el, de jelentősége visszaszorult, és helyébe – már nemcsak a munkába állástól, hanem még fiatalabb kortól datálódva is – új kötelékek születtek. Olyanok, amelyek – oly sok egyéb terület mellett – a táplálkozás megjelenési és tartalmi formáit is megváltoztatták.

A későbbiekben bemutatott módon átalakulnak az étkezési szokások, önmagában maga az étkezési környezet, amint a módosult életmód, életstílus is új feltételeket teremt a táplálékok elfogyasztásához. A fogyasztók, úgy is mint az étkeket előállítók, de úgy is, mint az azt ténylegesen elfogyasztók, másként viszonyulnak az ételekhez. Új igényeket támasztanak, amelyekben az előre gyártott, félig vagy majdnem teljesen feldolgozott, azonos minőségben biztosított, ráadásul az egészségmegőrzési feltételeknek inkább megfelelő élelmiszerek iránt megemelkedik a kereslet, míg a hagyományos táplálékok visszaszorulnak. Mindez szorosan összefügg azzal, hogy a saját háztartásokon belüli élelmiszer-előállítás, a saját növénytermesztéstől az állattartáson át az otthoni főzésig, konzerválásig, ugyancsak háttérbe szorul. Az így végbemenő folyamatnak természetes és egyben alapvető velejárója, hogy megváltozik az érintett társadalmi közeg⁵⁹ rendelkezésére álló élelmiszerek összetétele, mennyisége, minősége stb. is.

Az elmúlt évszázadokban végbement, folyamatosan és ma is zajló globális változások következtében megmutatkozó új étkezési termékek, a mai fogyasztási kultúra aligha vethetők egybe azzal, ami egy évezreddel korábban őseinket jellemezte. (És itt most általában is eltekintek attól, hogy a történelmi folyamatok során eleve olyan keveredések következtek be, amelyek révén valódi „őshonos” étkekről és étkezési kultúráról nem is igazán beszélhetünk.) (Feffer, 2004) Amint az emberiség történelmében jelentős korszakok elhatárolhatók egymástól, hasonló módon – igaz, kevésbé merev időhatárok között – kimutathatók a nagy táplálkozási periódus-váltások is.

⁵⁹ Itt társadalmi közegen értek egy szűkebb társadalmi réteget vagy csoportot, de egy országot, vagy egy valamivel tágabb térséget is.

Európában ilyen váltásnak tekinthető a felfedezések kora, amikor is új, a tengeren túlról (mindenekelőtt Latin-Amerikából és Ázsiából) származó növények, élelmiszerek sora illeszkedett be az európai étrendbe.⁶⁰ (Afrikában ellenkező előjelű, de még drasztikusabb változásokat hozott magával a gyarmatosítás, elsőként a helyi agrárviszonyok erőszakos átalakításával, majd annak következményeként a gazdálkodási-termelési feltételek módosításával, s végül a hagyományos élelmiszerfogyasztási szokások, és nem utolsósorban lehetőségek(!) durva átrajzolásával. Noha korántsem azonos léptékekkel, de hasonló folyamatokat tapasztalhattunk meg Délkelet-Ázsiában is.)

A táplálkozás terén bekövetkező korszakváltások mindenkor társadalmi csoportokhoz kötöttek (hiszen annak tagjai „táplálkoznak”). A megelőző korok átalakulásához képest azonban korunkra megmutatkozott egy új elem: a globalizáció, a világ összezsugorodása, amely szinte életünk minden szférájában sajátos fejleményekkel járt. Ezt a gondolatot úgy is megfogalmazhatom, hogy magam a középkort (a felfedezéseket, a világ egységes politikai és gazdasági rendszerbe illeszkedését), majd az azt kibontakoztató társadalmi-gazdasági fejlődést az általános emberi táplálkozás tekintetében (is) korszakváltó tényezőnek tekintem. Viszont ennek – tehát a globalizációval összekapcsolódó trendnek – egyenes vonalú folyamánként az elmúlt negyven-ötven évet is mérföldkőként kezelem. Ezalatt az idő alatt ugyanis – a még ma is töretlenül érvényesülő, tehát korántsem lezárt átalakulással – világunkban (beleértve Európát, de Délkelet-Ázsiát is) olyan igazodások következtek be, amelyek radikálisan átalakították, és folyamatosan alakítják a helyi étkezési-táplálkozási szokásokat. Ennek az átalakulásnak eredőjét pedig egyértelműen a társadalmi, politikai és gazdasági környezet korábban nem tapasztalt, mély változásában találjuk. Miután a globális változásokat – az egyébként egyértelműen káros „mellékhatások” ellenére is – magam kedvezőnek (és egyben szükségszerűnek) ítélem, nevezhetném a táplálkozási szokásokban végbement átalakulást akár modernizációnak is.⁶¹

Kiindulópontom a globális, és részben regionálisnak is tekinthető (elsődlegesen társadalmi) környezetváltozás. Markáns és egyben új tényezőnek kell tekintenünk önmagában a világ kinyílását (vagy összezsugorodását); a korábban részben vagy teljesen elkülönült földrajzi szegmensek beilleszkedését a világ összképébe; az ennek során bekövetkezett végtelen számú kölcsönhatást (amely természetesen erősebb volt a fejlett területekről az elmaradottabb szférák irányába, mint ellenkező irányba, de utóbbit sem lehet teljesen figyelmen kívül hagyni). Ugyanilyen megítélés alá esik a gazdasági struktúrák átrendeződése, a mezőgazdaság szerepének, súlyának, foglalkoztatási, demográfiai jellemzőinek módosulása, továbbá az új társadalmi rétegek ki- és felemelkedése, a vidék-város viszony (urbanizáció) mélyreható változása. A sort folytathatnám, de számomra itt az a legfontosabb, hogy amint a társadalmi változások – hadd nevezem most itt, mégis leegyszerűsítetten modernizációnak – hatásukat kifejtették (Délkelet-Ázsiában is), viszonylag gyorsan átalakult mind a mezőgazdaság (termelési és ellátási oldalon), mind az élelmiszeripar, mind a fogyasztás-élelmiszer, beleértve utóbbiba az étkezési szokásokat, a táplálkozás egészét is. Amikor az egyes térségek, illetve országok beépülnek a világ gazdaságba, majd közvetlenül a

⁶⁰ Kétségtelen, ez a beilleszkedés kezdetben szinte kizárólag a „társadalmi elit”, azaz az uralkodó osztály étkezésének átalakulását jelentette, és évtizedeknek-évszázadoknak kellett eltelti ahhoz, hogy az új élelmiszerek általánosan fogyasztott termékeké váljanak. Az effajta igazodás idejének hossza az egyes élelmiszereknél jelentősen eltérő lehetett. Gondoljunk csak a viszonylag gyorsan elterjedt és széles körben termesztett burgonyára és kukoricára, vagy az előbbiekhöz képest igen lassan teret nyerő dohányra, teára, vagy a fűszerek némelyikére. E tényező szem előtt tartása annyiban fontos, hogy hasonló folyamatokat észlelünk majd korunkban is: a táplálkozás új formái nem azonnal és nagyon széles sávban érvényesülnek, hanem egy szűkebb – társadalmi – közegben vernek gyökeret, mondjuk ki, az elitnél, majd onnan terjednek tovább, válnak esetleg, egy már felgyorsult folyamat következtében általánossá.

⁶¹ E fogalom használatától magam valamelyest ózokodom, mert miközben a huszadik század második felében bekövetkezett változások java része pozitív előjelű, mind a társadalom, mind az egyén számára kedvező (ilyen, pl. az éhínség jelentős mérvű visszaszorítása, vagy éppen a korábbinál egészségesebb táplálkozási kultúra meghonosítása), addig érvényesül egy sor, éppen e „modernizációs folyamattal” összeköthető káros tényező is. Vizsgálódásom azonban nem a jelzett folyamat tartalmi elemeinek bemutatására, hanem délkelet-ázsiai lefolyására, és a következmények elemzésére terjed ki.

világkereskedelemben is, nem tesznek mást, mint felnyílnak, minden korábbinál erőteljesebben követik a globális és/vagy regionális termelési-értékesítési trendeket, alkalmazkodnak a külső és belső feltételek által determinált követelményekhez. Ezzel persze részben érdekérvényesítési képességeiket törekednek fokozni, másrészt viszont – hol tudatosan, hol kevésbé megfontoltan – de a helyi (hazai) környezetet is az új kívánalmakhoz vagy éppen (egészségügyi, táplálkozási, stb.) értékrendekhez igazítják.

Az ilyen igazodási-alkalmazkodási folyamatok korábban akár évezredek, a felfedezésektől kezdődően esetleg évszázadokat vettek igénybe. Ma viszont legfeljebb évtizedekben, a fiatalabb korosztály „alkalmazkodását” tekintve pedig években kell számolni az új feltételek kibontakozását, majd az azokhoz való igazodást.

Amikor korunkat, a globalizálódás végletes kiterjedését(?), mérföldkőként határozom meg, akkor annak jelzése is elengedhetetlen, hogy e fejlődési folyamat kibontakozását is egy – már minden korábbihoz képest – felgyorsult, markáns változásokat hozó időszak előzte meg: a huszadik század első felének periódusa. Ahhoz köthetők ugyanis – különösen Ázsiát illetően – olyan faktorok, mint a gyarmatosítás végnapjai,⁶² a világháborúk kontinentális eseményei, majd a második világháború után az európai gyökerű, de mára már elsődlegesen amerikai politikai és szellemi dominancia⁶³. Ennek a szellemi-kulturális kisugárzásnak folyamata ráadásul – a már eddig is gyakorolt markáns hatások ellenére – nem zárult le, legfeljebb az ezredforduló éveire még összetettebbé, a fél évszázaddal korábbtól megkülönböztethetővé vált. Mindenekelőtt azért, hogy a globalizálódott, sokak szemében „amerikanizálódott” kultúrát⁶⁴ az utolsó egy-két évtizedben sokszerű oldalirányú megrázkódtatások érték. Ez alatt azt értem, hogy az egyik oldalon a globális politikai-biztonsági feltételek módosulása – ellentmondásos módon – megrázta az USA hatalmát⁶⁵, másrészt a talán beláthatatlanul felgyorsult műszaki-tudományos fejlődés, megint csak ellentmondásos formában, a világ egészét, így Délkelet-Ázsiát is módosult feltételrendszerbe helyezte át⁶⁶. Olyan feltételrendszerbe, amelyben a „múlt” gyorsabban porlik szét, mint bármikor korábban, és így lehetőséget ad az amerikai (vagy sokak szerint egyszerűen „nyugati”) gondolkodás, életforma és szokások térnyerésére, míg a másik oldalon ugyancsak szabadabban és radikálisabban érvényesül az „ősihez”, a „hagyományoshoz” történő visszafordulás. Ennek olyan látható jelei vannak, mint például az iszlám megerősödése, amely probléma Délkelet-Ázsiában is megjelenik. Ezt példázza,

⁶² A gyarmatosítás, de annak lezárulta is Ázsiában más területektől eltérő jegyeket viselt magán, és eltért pl. az afrikai vagy közel-keleti függetlenségi politikai trendek irányaitól. Miközben a kolonialista hatalmak politikai és katonai ereje a földrészen folyamatosan csökkent, majd a második világháborút követően meg is szűnt, addig a társadalmi-kulturális hatások éppen hogy erőteljesebben érvényesültek, részben pont az új, felemelkedő elitrétegnek az anyaországi kultúrához való kötődése miatt. S ebben a társadalmi értékrendekhez, szokásokhoz való igazodásnak is megvolt a maga szerepe, beleértve a gazdálkodási, vagy éppen a fogyasztási szokások, szabályok átvételét.

⁶³ Már a felszíni jegyek szemlélésekor is egyértelművé válik, hogy az USA katonai-politikai, majd gazdasági, végül „kulturális” térnyerése az ázsiai földrészen radikálisabb változásokat eredményezett viszonylag rövid idő alatt, mint amely – persze eltérő jellegű, de hasonlóan mély – változások a megelőző időszakokban, évszázadok alatt bekövetkeztek. Mindez, természetesen, kapcsolódott az új, korunkat jellemző társadalmi-gazdasági és kulturális feltételrendszerhez.

⁶⁴ A Benjamin R. Barber által 1992-ben kreált terminológia számos vonatkozásában kérdéseket vet föl. Mégis, önmagában a szóalkotás igen plasztikusan kifejezi a huszadik század második felének azon jellemző vonását, hogy a legdrasztikusabb hatásokat a globalizálódás folyamatát „meglovagló” azzal időben párhuzamosan terjedő, Észak-Amerikából kiindult társadalmi-kulturális folyamatok eredményezték. A globális „kulturális” változásokkal összefüggésben kiemelést érdemel még Huntington közismert elmélete a kultúrák harcáról. Bár ezeket a nézeteket magam itt nem elemzem, azok még az étkezési szokások tekintetében sem tekinthetők érdektelennek. Barber írásai: *Jihad vs. McWorld*, *The Atlantic Monthly*, March 1992, valamint *Jihad vs. McWorld: How Globalism and Tribalism Are Reshaping the World*, Ballantine Books, New York, 1996

⁶⁵ Éppen az ázsiai folyamatok látszanak számomra igazolni, hogy miközben az Egyesült Államok az egyetlen globális hatalommá vált, vagy az maradt, érdekérvényesítő képessége nem, hogy erősödött, hanem inkább mérséklődött. Legalábbis a világ általam vizsgált térségében.

⁶⁶ Lényegében erről az új feltételrendszerrel (is) szól értekezésem.

hogy az élelmiszeriparban ma már aligha kerülhető meg az iszlám hagyományokat és előírásokat szigorúan betartó lakosság-tömeg.⁶⁷

Ugyancsak jellemzi korunkat, hogy egy adott terület (régió, ország) kiigazodásának iránya (bár nem feltétlenül annak gyorsasága), tükrözi az adott szereplő beékeltségét a nemzetközi (globális) rendszerbe. Ez egyben jelzi nyitottságát, de sebezhetőségét, vagy éppen alkalmazkodási képességének mértékét is. Ebbe beleértem azt is, hogy minél nagyobb politikai, gazdasági, kereskedelmi figyelem fordul egy terület felé, annál több, eltérő háttérű, összességében korunk „vegyes” természetét tükröző szereplő jelenik meg ott, és „hozza magával” kisugárzását. Ez pedig a sok kereszthatás révén az „európaizálódás” (észak-amerikai és nyugat-európai) jellegét erősíti, de helyt ad más, esetleg helyi tradicionális hatások érvényesülésének, azok ötvöződésének is.

A táplálkozási-étkezési szokások (táplálkozási kultúra) átalakulása mindenkor helyhez, pontosabban helyi feltételekhez kötött. A folyamatok között találunk általánosan érvényesülő elemeket, amint sajátosságokat is. Leegyszerűsített általánosítást alkalmazva azt mondhatom, hogy az elmúlt évtizedekben – globális keretekben – sajátosan kevert fejlődési folyamatok játszódtak le. A második világháborút követően – az USA-t és talán Latin-Amerikát elkerülő – hiánygazdaság és éhínség közepette a drasztikus és erőszakos változások korát élte át az emberiség tekintélyes része. Ebben az időszakban sok területen meghatározóvá vált a külső (elsődlegesen amerikai) támogatás, és ennek révén sok új élelmiszer is jelent meg a segélyezett területeken (így Ázsiában, részben pedig Délkelet-Ázsiában is). Ráadásul az élelmiszerek megjelenését egy olyan politikai hatalom térnyerése kísérte, amely a hajdani gyarmatosító hatalmakétól eltérő politikát és magatartást is követett. Az USA nem is próbálta megfosztani az általa „felszabadított” területeket jogi függetlenségüktől, hanem gazdasági ereje révén igyekezett azokat a gazdasági érdekszférán belül tartani. Mindennek legfőbb végrehajtási eszközéül a kereskedelem, és az azt elősegítő tőkeforrások szolgáltak, amelyek révén az amerikaiak – az erőszak látszatát is kerülve – meghódították a térséget, megkerülhetetlenné téve magukat, termelési és fogyasztási árucikkeiket. Mindezt kiegészítette az a masszív amerikai személyes jelenlét (esetemben a sok százezres haderők kelet- és délkelet-ázsiai /dél-vietnami, fülöp-szigeteki, japán/ állomásoztatása az érdekes), amely szükségszerűen elvezetett az amerikai életforma, az amerikai fogyasztási cikkek, ezen belül élelmiszerek, táplálékok térségbeli megismertetéséhez, piaci bevezetéséhez. Mindez – szoros kötésben a globalizáció kiteljesedésével – radikális változásokat is eredményezett. A változások véghez menetelésében azonban szerep jutott annak is, hogy mélyrehatóan átalakult Délkelet-Ázsia társadalmi-gazdasági rendszere, mindazon feltételek, amelyek a helyi táplálkozás alakulását is befolyásolták.

4.3.2. Az élelmiszerfogyasztás és a táplálkozási kultúra alakulása globális szinten

Az emberiség eljutott oda, hogy ma már ellensúlyozni képes a mezőgazdasági folyamatok részleges természeti determináltságából eredő bizonytalanságokat. Elméletileg, és a technikai adottságok oldaláról – felkészült arra, hogy egyidejűleg elégtse ki a magasabb szintre került növényi, és részben a növénytermesztéshez köthető állati eredetű élelmiszerfogyasztást (Pinstrup et al, 1998). Azt, hogy ez a képesség miként érvényesül, azt a termelés, illetve a fogyasztói bázis nagyságának módosulása determinálja, beleértve ebben a kvalitatív és kvantitatív faktorok egyidejű jelentkezését is. A népesedési trendek alapján – a már elért, és még várható termelési növekedés, illetve a mérséklődő népszaporulati ütem oldaláról – a fogyasztói tömeg folyamatosan lassuló növekedésével kell számolnunk, folyamatos termelés-bővülés mellett. Amint ez a fejlett világban már végbement, az ahhoz felzárkózó, mind nagyobb területet és népességet lefedő „újonnan iparosodott” régiókban is, a lakosság egyre szélesedő köre közeledik a létfenntartáshoz társadalmi

⁶⁷ Az iszlám előírásai szerint készült „tisza” (halal) termékek előállítására, kereskedelme már ma is az egyik legjövődélmezőbb tevékenységnek tekinthető Délkelet-Ázsiában is.

szinten meghatározható kalória-szükségletek – kívánatos vagy optimális – szintjéhez. Ez a szint alapvetően és hosszabb időhorizonton belül változatlanul tekinthető, sőt, figyelembe véve az elöregedéssel járó sajátosságokat, bizonyos életkorokban még e szint süllyedésével, az igények csökkenésével is számolhatunk.⁶⁸ Közismert, hogy az életkor emelkedésével, a fizikai mozgás mérséklődésével nemcsak a felvett élelmiszer mennyisége csökken, hanem azzal együtt a só- és zsírtartalom, a koleszterolt növelő elemek iránti igény is. Igaz, a másik oldalon emelkedik a kiegészítő ásványok (pl. kalcium), a vitaminok iránti szükséglet is (Gordon, 1998). Ennek felvétele azonban most már gyakran nem közvetlenül élelmiszerek fogyasztásával megy végbe.

(Mint látható, nem sorolom a változásokat meghatározó feltételek közé az egyének létfenntartásához elengedhetetlen táplálék mennyiségi faktorát. Elsőként is, mert azt, mint majd később is említem, alapvetően hosszú távon változatlan tényezőnek tekintem. Másodsor, csak annyiban foglalkozom a táplálék-energiahordozók összetételének kérdésével, amennyiben az a táplálkozási szokásokra hatással van. Végül elfogadom, hogy – általánosítva és leegyszerűsítve – az emberi egészség biztosításához mintegy 2500 kalória/fő/nap elfogyasztása szükséges⁶⁹ azzal együtt, hogy egyes, egymástól földrajzilag és mindennapi tevékenységét tekintve elkülöníthető társadalmi csoportok igénye igen jelentősen eltérhet egymástól.)

Vizsgálódásom oldaláról viszont kiemelkedően fontosnak ítélem, hogy miközben – globális szinten – megoldódni látszik a mennyiségi igények kielégítése, addig mind markánsabban jelentkeznek a minőségi követelmények is. Ezek is sokrétűek. Egyrészt, a tudomány fejlődésével egyre nagyobb szerepet kap a táplálkozás humán élettani funkciókhoz kapcsolható minőségi oldalának elemzése. Másrészt, a táplálkozásnak, mint a létfenntartáson túlmutató, a társadalmi viszonyok átalakulását is tükröző tevékenységnek (pl. a munkahelyi étkezésnek, a kikapcsolódásnak, stb.) szerepe is a korábbiaktól eltérő megvilágításba került.

Hosszú évezredekken át a létfenntartáshoz elengedhetetlen tápérték biztosítása jelentette az élelmezési alapkérdését (beleértve ebbe az alultápláltság leküzdésére, illetve a kellő póttáplálék biztosítására irányuló erőfeszítéseket is). Napjainkban pedig az élelmiszerek tápérték szerinti összetételének vizsgálata, az egészséges táplálkozás, de legalább ilyen mértékben az étkezés társadalmi összefüggései jelentik elsődlegesen a vizsgálódások tárgyait.⁷⁰

Mondhatom, hogy korunkban az egészséges táplálkozáshoz visszavezető út megtalálása – általános megközelítésben és elsődlegesen a fejlett világban – legalább olyan fontos, mint a mennyiségi szükségletek teljesítése. Ezzel együtt, a szervezetbe bevitt kalória mennyiségét, az így mért energiafelvételt szabályozó folyamatok vizsgálata is – jobb mérési módszerek híján⁷¹ – rávilágít arra, hogy milyen társadalmi és táplálkozási fejlődés következett be. Ez (is) segíthet annak rögzítésében, hogy a fejlett és fejlődésnek indult világban nem az alultápláltság (undernutrition), hanem inkább az egészségtelen táplálkozás (malnutrition), sőt egyre inkább a túltápláltság (overnutrition) jelent veszélyt az egyén, és problémát a társadalom számára. Emiatt az a korábban egyértelműnek tűnő –

⁶⁸ Tudatában vagyok annak, hogy hosszabb, emberöltőkön átívelő időszakot követően az ember fiziológiai változásai (pl. magasságának, testtömegének átalakulása) is hatnak a táplálkozásra, illetve a kalória-szükségletre. E tekintetben akár még a kalória-szükségleti szint emelkedésével is számolnunk kell. A jelzett elmozdulások azonban közvetlenebbül, gyorsabban következnek be.

⁶⁹ A táplálkozástudomány szakembereinek általános megítélése szerint – az európai számítások alapján kalkulált – napi 2500 kalória 55 százalékát cukrok (szénhidrátok), 15 %-át proteinek (nitrogén elemek), és 30 %-át zsírok teszik ki. A fennmaradó részen mikroelemek (ásványok, vitaminok) és szövet- vagy rostanyagok osztoznak. (L Interneten elérhető egyéb források 8.)

⁷⁰ Nem a továbbra is problematikus területek lakosságával szembeni érzéketlenség miatt emelem ki a fejlődés pozitív elemeit, hanem mert kutatásaim tekintetében itt, Délkelet-Ázsiában ennek van jelentősége.

⁷¹ Szakemberek korántsem tekintik „tökéletesnek” az élelmiszerek és a fogyasztás kalóriáiban történő mérését. Magam azonban elkerülöm a kérdésben való állásfoglalást, mert nekem ismét a mérőszámok által igazolt folyamatok a fontosak, és nem az abszolút értékek.

és általánosan elfogadott – feltételezés, miszerint egy adott társadalmi réteg gazdasági, és emellett részben kulturális fejlettségét is mérhettük az adott népesség által elfogyasztott élelmiszerek, továbbá a tápanyagfelvétel és energia-felvétel mennyiségének arányai alapján (Kubányi-a), megingott. A táplálkozás-tudatosság erősödése mellett is éppen a legutóbbi változások jelzik, hogy a fejlődés belső ellentmondásai következtében az élelmezési-táplálkozási helyzet javulása ellenére az egészségügyi kérdések továbbra is – kiemelten, és a társadalmi összefüggések rendszerén belül – napirenden vannak.

Egyértelmű, hogy a napjainkat jellemző helyzet hosszabb fejlődési folyamat eredménye. Ennek során módosultak a táplálkozás olyan közvetlen tényezői, mint a táplálkozásként felhasznált élelmiszerek, de az ételkészítés technikai-technológiai meghatározói is.⁷² Már esett szó a burgonyáról, kukoricáról (amint az európaiak asztalát tekintve említhetem a rizs, a fűszerek, új növények és gyümölcsök megjelenését is), mint egy keretek közé szorított táplálkozási rendszer átforgatóiról, általában az új termékek rendszer-formáló erejéről. De nem tekinthetünk el attól sem, hogy amint a nyers ételek feldolgozása hozzájárult az embereknek az állatvilágból való kiemelkedéséhez (Wrangham, nd.), az elmúlt egy-másfél évszázad (konyha)technikai forradalma is hatalmas előrelépést eredményezett. Az élelmiszerek tartósítási technológiájának fejlődése⁷³, majd a mind magasabb szintre vivő műszaki-tudományos forradalom⁷⁴ hatalmasabb változásokat hozott egy évszázad, mint évtizedek alatt. Az utolsó évtizedek technikai robbanása⁷⁵ pedig még nagyobb iramot diktál az átalakulást illetően. Végül, de korántsem utolsó sorban, a megelőzőkben is említett tényezőkkel szoros összhatásban, átalakítja az emberi táplálkozást az az életmód is, amely napjainkban mind meghatározóbbá válik Földünk szinte minden részén.

Az elmúlt 100-150 év feltétlenül radikális változásai persze „csak” olyan forradalmat tudtak előidézni, amely a változtatások mellett erőteljesen meg is őrizte a megelőző évezredek sajátosságait. A változások meghatározóak, végtelenül gyorsak voltak, de – miközben megrengették az „alapokat” – mégis azokra épültek az étkezési szokások és gyakorlat formálásában. Ezen azt kell érteni, hogy a technikai fejlődés sokkalta gyorsabb volt, mint amelyet a táplálkozás-élelmezés terén az emberi és társadalmi tudat követni tudott volna. Azokon a társadalmi – és természetesen adott természeti (pl. éghajlati) – viszonyokon, amelyek egy közösség életét évszázadokon át szabályozták, igen nehéz volt változtatni.

Előbbiek magyarázatát az adja, hogy a társadalmi közegen belül az étkezési-fogyasztási szokásokat még a közelmúltban is olyan elemek befolyásolták, de részben határozzák meg ma is, mint a lokális adottságok, mindenekelőtt a természetiek, amelyek önmagukban az élelmiszerek előállíthatóságát determinálták, vagy mint a kulturális-vallási vagy éppen szociális tényezők. Közismert, hogy bizony egyes sajátos (gyakran nemzetinek nevezett, bár inkább kulturális vagy esetleg vallási indíttatású) szokások nem feltétlenül valamiféle általános humán mérce, hanem lokális

⁷² Értekezésemben korántsem tudok oly mélyre leásni Richard Wrangham, korunk egyik legismertebb bio-antropológusának gondolataiba, mint amennyire szívesen megtenném. Megemlítése azonban rendkívül fontos, hiszen kutatásai révén kimutatja a táplálkozás, még konkrétan a főzés, illetve sütés tudományának elsajátítása és az emberi fejlődés közötti szoros összefüggéseket. Konkrét tapasztalatokkal alátámasztotta azt, hogy az emberi faj kialakulásában, évmilliók fejlődésében, sőt, még mai alakulásában is a táplálék-készítésnek, és így a táplálkozásnak is meghatározó szerepe van, volt, és marad.

⁷³ És itt nem tévesztem szem elől, hogy a tápláléktartósítás igényét nem a kapitalizálódás, hanem inkább a felfedezésekkel összekapcsolható utazások keltették. Viszont az ipari méretű tartósítással következett be a tényleges „forradalom”.

⁷⁴ Aligha kell bizonygatni, hogy milyen változásokat hozott magával a gáz ipari és egyéni használatának általánossá válása, a villamosítás, az elektromos termelő- és használati tárgyak elterjedése – többek között – az ételek elkészítésében, tárolásában, stb.. Éppen Délkelet-Ázsia – éghajlati – sajátosságai miatt a hűtés és fagyasztás kérdései még külön is figyelmet érdemelnek.

⁷⁵ Gondoljunk csak el, hogy milyen mértékben megváltoztatta az esetleg már hűtőszekrényhez (is) hozzászokott embereket a villanytűzhely, a mikrohullámú sütő, vagy éppen a kész- és félkész fagyasztott termékek megjelenése mindennapi életükben!

megfontolások szerint alakultak ki. Amelyeknél esetenként a táplálék elérhetősége és tápértéke bizonyult kezdetben döntőnek, hogy idővel az sajátos adottsággá, kulturális és „nemzeti értéké” nemesedjék.⁷⁶ Ezek a faktorok – bármennyire mindenkor gazdasági-termelési oldalról determináltak voltak – rendkívül nehezen változtak, és lényegében a globalizálódásnak és a „pénz globális uralmának” kellett bekövetkezni ahhoz, hogy lassan, de fokozatosan feloldódjanak, igazodjanak egy új rendszer feltételeihez. E sajátosságok felbomlásának kezdetét az iparosításhoz köthetjük, amikor is jelentkezett az „olcsó étel a munkásembernek” igénye (Gordon, 1998, Helstosky, 2000),⁷⁷ és ezzel párhuzamosan mind markánsabban a tudomány részévé vált a táplálkozás kutatása. Ez vezetett el Engel törvényének kidolgozásához, amely szerint a fogyasztók jövedelmük emelkedésével párhuzamosan növelik az élelmiszerekre fordított kiadásokat is, de nem jövedelmük emelkedésével arányosan, hanem attól elmaradóan. Tehát, az élelmiszerkereslet jövedelemrugalmassága (elaszticitása) kisebb egynél. Majd, időben jelentőset ugorva, eljutunk M. K. Bennett felismeréséhez⁷⁸ a családi jövedelem és az élelmiszerek fogyasztásán belül arányok összefüggéseiről.

Miközben e törvények a maguk korában a tudományos gondolkodás radikális átalakulását eredményezték, az élelmiszer-fogyasztási szokásoknak napjainkban megmutatkozó mélyreható, minőségi átalakulása felülvizsgálatra készíti a mai kutatót. Több tekintetben is. Kezdenem kell azzal, hogy mindkét tudósnak az ő idejükben uralkodó feltételek között, de különösen a vizsgált társadalmi csoportok helyzetét tekintve, igaza volt. Amikor az élelmiszerellátás társadalmi (vagy éppen nemzetközi) szintű biztosítása volt a kérdés, tehát valamelyest az élelmiszerhiány vagy a táplálkozás mennyiségi és minőségi elégtelensége volt a jellemző, Engel felismerése igen nagy horderővel, gyakorlati-használati értékkel bírt. Bennett már eltérő környezetben, a malthusi feltevések cáfolatára támaszkodva, de még az optimális táplálkozási gyakorlattól való elmaradás, ennek biztosíthatósága hiánya mellett érvelhetett a minőségi tényezők érvényesülése mellett. Napjainkra azonban, amikor – ismét hangsúlyozom, hogy globális szinten – már nem a mennyiségi, hanem alapvetően csak a minőségi kérdések megválaszolása okoz bizonytalanságot, Engel és Bennett gondolatai feltétlenül átgondolásra, és mindenképpen korrekciókra szorulnak. Magam úgy vélem, és Délkelet-Ázsia példáján igazolom, hogy a legutóbbi évtizedek fejleményei „kavarodást” okoztak e törvények érvényesülésében, a nagyon gyors „modernizáció” átminősítette az „értékeket”, új preferenciákat teremtett.

Nevezetesen, empirikus tapasztalataim alapján – és a kiegészítő másodlagos források felhasználásával – azt állítom, hogy korunkban a közvetlenül éhínség és szegénység által nem

⁷⁶ Ázsiát érintve, aligha kérdéses, hogy a koreaiak kutyahús-fogyasztása, vagy a majom agyvelő legfőbb ínycsengésként való kezelése (Kínában és Vietnamban) nem újkeletű, és ennek előzményeit a messzi múltban érvényesülő táplálkozási és gazdasági adottságokban fedezhetjük fel. Amint a zsidó és mohamedán vallás előírásainak eredetét is egy ősi korban érvényesülő feltételrendszerében fedezhetjük fel. Az „idegenekben” gyakran visszatetszést kiváltó táplálkozási szokások szinte mindegyikének fellelhető a történelmi magyarázata, indoka, amint antropológusok számára könnyen értelmezhető a kannibalizmus is.

⁷⁷ Gordon – a közösségek közti eltéréseket magyarázva – megjegyzi, hogy a táplálkozás szerepe területenként jelentősen eltérően alakult. Egyes országokban – a múltban – az élelmiszer valóban szinte kizárólagosan „fűtőanyagként”, az emberi szervezet és gépezet működtetéséhez elengedhetetlen forrásként szolgált a nagy társadalmi tömegek számára. Másutt viszont az étkezésnek korábban is volt etikai-esztétikai szerepe. Ő az előbbi csoporthoz sorolta Angliát, de részben Németországot is, miközben Franciaországban, Olaszországban vagy éppen Belgiumban az evés „történelmileg is” az emberi élvezet egyik forrását jelentette, nemzedékek által egymásnak átadott hagyományokkal, ízekkel (Gordon, 1998)

⁷⁸ M. K. Bennett, amerikai agrárközgazdász 1941-ben vizsgálta a gabona (alapvetően, mint népelelmezési termék, 'staple food') szerepét az amerikai élelmiszer-fogyasztásban, és jutott a fenti, empirikusan bizonyított következtetésre. Az élet és a gazdasági folyamatok valóban hosszú időszakon át igazolták Bennett ilyen tartalmú állításait. Bennetnek jelentős hatása volt a tengerentúli agrárközgazdászok körében, de voltak jelentős tévedései is, illetve – és ez nem tekinthető az ő hibájának, inkább az elképzelhetetlenül felgyorsult tudományos-technikai és társadalmi-gazdasági változásoknak köszönhető, amelyet ő már nem érthetett meg – nem mindent látott előre. Tévedései közé tartozott a népesség-növekedés ütemének alulbecslése. Emellett, amint cikkének címe is jelzi, nem látta, nem láthatta előre, hogy a globalizált világban bizony a táplálkozási szokások is „globalizálódnak”, pontosabban hasonulnak.

sújtott területeken a kérdés már nem a (családi) jövedelem elosztása, amint az általam vizsgált táplálkozási átalakulásban érintett társadalmi réteg számára is a minőségi kérdés egyre kevésbé jelenik meg abban a formában, ahogy ezt még Bennett vizsgálhatta. A kérdés sokkalta inkább az, hogy egy adott, szinte telített élelmiszeri piacon a minőség „keresése” teljesen más formákat ölt és irányokat követ, mint akár pár évtizeddel ezelőtt is.⁷⁹

A táplálkozástudományi vizsgálódások rendszerint három tényező köré csoportosíthatók. Elsőként, a jövedelem-elemzés tűnik a legmérvadóbbnak, kiindulva abból a már többek által is alátámasztott, így a feltételezésnél többnek ítéltető faktorból, hogy a növekvő jövedelem kihat a táplálék-fogyasztásra (lásd eredendően Engel tézisé), és fokozza a minőségileg magasabb szintet jelentő élelmiszerek fogyasztását, lényegében az egy főre vetített kalória és protein-bevitelt (l. Bennett felvetését). A második tényezőt az élelmiszerre fordított személyes és/vagy családi kiadások elemzése jelenti. Végül, rendszerint a háztartások élelmiszerekre fordított költségvetésének adatait, és a költségek alakulását elemzik a szakemberek különböző környezeti háttér előtt: a tehetősebb és szegényebb, városi és vidéki ellentétpár tekintetében (Mitchell et al, 1997).

Az első tényező vizsgálata számomra azzal a felismeréssel járt, hogy napjainkban a fejlett világban feltétlenül, de az ún. harmadik világ jelentős részén is egyre inkább, azon belül pedig mindenképpen a gyorsabban iparosodott – és kedvezőbb gazdasági körülmények közé került – államokban már nem annyira a családok anyagi helyzete, mint inkább a piaci kínálat szabályozza a táplálkozást, az egyéni fogyasztást. A XIX. században az elégtelen energia-bevitel okozott gondot, elsődlegesen is azért, mert nem volt meg a kedvezőbb fogyasztásnak sem anyagi, sem tudományos feltétele. Hiszen egészen a XX. század második feléig, egyértelműen a jövedelmek (a tőkealap, vásárlóerő) alakulása, nagysága döntötte el a fogyasztás alakulását, és – a tudományos ismeretek adott szintjéből következően – még korlátozott volt az élelmiszer-tudományi ismerethalmaz, de érvényesültek termelési korlátok is. Ma pedig ugyancsak a kedvezőtlen táplálkozásról beszélünk, de ennek formája nem a kevés, hanem éppen a túlzott, pontosabban fogalmazva a nem kellő minőségű energia-bevitel, amely nem alul-, hanem túltápláltságot hozott magával. Nem azért, mert nincs kellő forrás a családoknál a megfelelő étkezési szokások kialakításához, hanem mert a „modern” életforma egy, a hagyományostól eltérő, bizonyos mértékben deformált táplálkozási kultúrát honosított meg.⁸⁰

Miközben kedvező, hogy az étkezés és az étel minősége, mint élvezeti forrás ma már a fejlett államokban, de számos fejlődő országban is, igényeket támaszt, kevésbé pozitív, hogy – az USA-ból kiindulva – végbemegy a táplálkozás homogenizálódása (Gordon, 1998) és a táplálékkal szembeni „minőségi” elvárások mérséklődése, az életminőség javulásának örve alatt pedig maga az egészségkárosítás folyamata is. Számomra most nem annak ismételt kihangsúlyozása a fontos, hogy

⁷⁹ Itt feltétlenül – talán sokadszorra is – pontosítani kívánom, hogy élelmiszeri kérdését nem látom megoldottnak a világ jelentős területein, így Afrikán túl még Dél-Ázsia, Kína, de Délkelet-Ázsia egyes területein sem. Az általam közvetlenebbül vizsgált (ASEAN-) régióban is, előbbieket mellett, még érvényes Bennett törvényének érvényesülése is, hiszen még széles társadalmi rétegek számára a táplálkozási igények kielégítése, illetve az élelmiszerek felhasználásának (gazdasági, egészségügyi, szociális, stb.) optimalizálása sem került le a napirendről. Számomra itt azonban kevésbé ezek a kérdések fontosak. Erőteljesebben foglalkoztatnak azok a problémák, amelyek már a korábbi élelmiszeri kereteken kívülre esnek, és a radikálisan átalakult táplálkozási szokásokkal, az azokkal összekapcsolódó társadalmi változásokkal függnek össze.

⁸⁰ Eltekintve a konkrét esettől, teljesen szokványosnak nevezhető Franco Ordóñez írásának tartalma (Ordóñez-Observer, 2008). A tudósítás címe: „Mexikó ma a legkövérebb ország az USA után”. A tudósító arról számol be, hogy az édes üdítőitaloknak és a gyorsétkezdék étkeinek következtében Mexikó hamarosan maga mögött hagyja az Egyesült Államokat a „kövérségi listán”. Míg 1989-ben az ország lakosainak kevesebb, mint tíz százaléka volt túlsúlyos, addig most a nők 71, a férfiak 66 százaléka ilyennek tekinthető. Tanulmányokkal alátámasztott tény, hogy miközben korábban nem látott bőség és választék található a piacon, a mexikóiak több zsírt és feldolgozott élelmet, viszont kevesebb teljes magvat és zöldséget esznek, mint korábban. Az üdítők és az ún. „junk food” uralják a terepet, és gyakran egyszerűbb mesterséges italhoz, mint természetes vízhez jutni. A mexikói helyzet számomra azért is fontos, mert hasonló jegek és trendek figyelhetők meg Délkelet-Ázsiában, de másutt is.

a fejlett világban korunk legsúlyosabb problémái közé kerültek az étkezéssel kapcsolatos problémák (a lakosság túlsúlyosodása-elhízása, a cukorbetegség és egyéb betegségek előfordulásának fokozódása, stb.), hanem hogy ez a „homogenizálódás” végigszalad a világon. Gyakorlatilag minden ország erőközpontjaiban, ahol megfelelő politikai és gazdasági erő összpontosul, jelentkezik olyan lakossági réteg, amely képes vállalni a táplálkozási kultúra-váltással együtt járó pénzügyi terheket, illetve már több mint igény, társadalmi elvárás, egyéni szükségszerűséggé változtatta ezt az új étkezési gyakorlatot és kultúrát, és nem utolsósorban, mint a társadalomnak irányt mutató elit, szélesebb rétegek számára is követendő példaként gyakorolja ezt a táplálkozási formát. Igaz, ennek az új étkezési kultúrának nem csak a negatív elemei érvényesülnek, hanem az egyéni életminőség és az egészség megőrzését célzó gondolatok is eljutnak az új szokásokat meghonosító tudatáig, sőt, gyakorlatáig.

A felgyorsult fejlődés (iparosodás, urbanizáció, stb.), továbbá a „szokások” ugyancsak felgyorsult tovaterjedése a fogyasztói szokások mellett az elvárásokban is azonosságok vagy hasonlóságok jelentek meg. Az irodalomban „falatozási helyzetként”, „falatozási funkcióként” (snack situations, snack functions) leírtak sok rokon jelenségeket mutatnak világunk különböző térségeiben, bár – és ezt Délkelet-Ázsia esetében igazolom – a helyi sajátosságoknak még van hatása. Számomra itt azonban még mindig a hasonlatosságoknak, általános jellemzőknek van szerepe. Tehát annak, hogy ez a globális átalakulás hasonló faktorokat szül a fogyasztás, az ételkészítés- és táplálkozás higiénia, a feldolgozás mikéntje és eredménye, vagy éppen a bioélelmezés vonatkozásában. Amint az élelmezés és ételkészítés területeinek egészére, a gyártástól a forgalmazásig bezárólag, érvényesek az új, „modern” jellegzetességek.

Ennek a táplálkozási kultúrának egyik sajátossága, hogy a fogyasztók olyan új „ételkészítőkészleteket” választanak, amelyben a korábbiaktól eltérően jelentkezik az energia, az íz, az egészség és a változatosság igénye. Továbbra is jellemző, hogy alacsony jövedelmi szintek mellett a pótlólagos energia-bevitel iránti igény befolyásolja a fogyasztók magatartását. Ma is igaz, hogy amikor a létfenntartás az alapvető követelmény, a változatosság, de néha még az íz is másodlagossá válik. (Ez esetenként érvényes Afrikára, Dél-Ázsiára, de mind kevésbé Délkelet-Ázsiára!) Az is érthető, hogy a most gazdaságilag, illetve jövedelmileg is felfejlődő területeken a családi bevételek növekedésével – a minőségi változás kezdő lépéseként – elsőként az értékesebb táplálék irányában mozdulnak el a fogyasztók (Bennett törvénye szerint). Viszont azt is látnunk kell, hogy a „modern” étkezési-táplálkozási gyakorlatok elterjedésével, a táplálkozás kiigazításának folyamatában az előbbiekkal közel egyidejűleg bekövetkezhet az, hogy a hagyományos alapételkészítési módokról a váltás az új, „szokatlan”, „idegen” termékekre történik. Majd pedig, minél kedvezőbbé válik a fogyasztók gazdasági helyzete, annál erőteljesebbé válnak a korábban ismeretlen és/vagy háttérbe szorított vagy figyelmen kívül hagyott elemek.⁸¹

A második tényezőt, az élelmezésre fordított személyes és/vagy családi kiadások elemzését illetően, korábban általánosan beigazolódott Bennett tapasztalata: a gazdasági helyzet javulásával elsőként a csekélyebb értékű ételkészítési módok fogyasztása esett vissza, amely együtt járt az értékesebb ételkészítési módok fogyasztásának növekedésével. Ez konkrétan azt jelentette, hogy pl. Délkelet-Ázsiában a gumós növények fogyasztása csökkent. Ez végbemehetett akár az egyéb hagyományos, gabonanemű ételkészítési módok keresletének emelkedésével egyidejűleg is, de azzal is számolni lehetett, hogy a folyamat következő szakaszában már ezeknek a termékeknek fogyasztása is visszaesik, és helyükre új, kevésbé szokványos termékek lépnek. Jellemző (volt) azonban az egyes elkülönített szakaszokban is, hogy magán a gabonaneműek körén belül is egyfajta súlyeltolódás következett be: szélesedett a választék, és teret nyertek új termékek (táplálkozási készítmények). Ázsiában például a gyorsan fejlődő országokban a növekedés folyamán a hagyományos, gyakorlatilag meghatározónak

⁸¹ Aligha kell bizonygatnom, hogy a folyamatoknak ilyen formában való lezajlása függ attól, hogy egy adott területen a „táplálkozási forradalom”, általában is a társadalmi-gazdasági átalakulás, és nem utolsósorban az étkezési szokások változása (beleértve például a gyorsélelmiszer terjedését is) milyen gyorsasággal valósul meg.

mutatkozó rizsnek fogyasztása drasztikusan visszaesett, és a mellé szorosan felzárkózó (annak arányát persze még messze el nem érő) gabonafélék terén a kereslet megoszlott a kenyérfajták és a tészták között. Az (Ázsiában legalábbis) viszonylag új élelmiszerként megjelenő gabona alapú élelmiszerek fogyasztásának növekedése azonban csak egy állomást jelent az étkezési és a táplálkozási szokások diverzifikálódásában. A jövedelmi viszonyok kedvezőbbé válásával ugyanis a gabonaneműek fogyasztása is elérkezett „csúcspontjához”, és onnan már visszaesés következett be⁸², illetve ezzel egyidejűleg kezdetét vette a húskészítmények szélesebb tömegeket érintő fogyasztása (Mitchell et al, 1997), amelyben a gyarmatosítással érkezett állattartási és fogyasztási szokások hatását fedezhetjük fel.

Az előbbi folyamat egyik sajátos eleme, hogy – a gabonaneműek háttérbe szorulásával párhuzamosan, de a húsfogyasztás emelkedését időben megelőzve – megnövekedett a kereslet a növénytermesztési ágazat táplálóból és értékesebb termékei, így a gyümölcsök és friss zöldségek iránt. Az ezredfordulón a kevésbé jó helyzetben lévő országokban a lakosság élelmiszerfogyasztásában még az előbbieket jutottak kiemelkedő szerephez, közel háromnegyedes arányban, miközben a fejlett országokban a táplálkozás során a kalória-bevitel forrása megközelítően arányosan oszlott meg a gabonaneműek, a zöldségek-gyümölcsök (és a húsok) között.

A változások egyértelműen látszódnak a kalória és a protein-forrásként szolgáló termékek összetételében is. A fentiekhez hasonló trendek figyelhetők meg: ahol a gazdasági és élelmiszerfogyasztási helyzet javulása most kezdődött el vagy bontakozik ki, ott még erősödik a gabonaneműek, esetleg a hagyományos élelmiszerek tápanyag-forrásként való kezelése. Ahol viszont a társadalom tekintélyes részének pénzügyi pozíciója stabilizálódott, ott a gabonaneműek ilyen forrásként való fogyasztásának visszaesését érzékelhetjük. Ahol ez pénzügyileg elviselhető, ott a növények mellé felzárkóznak – bár még korántsem azokhoz mérhető súllyal – az állati eredetű termékek.

Persze, ezek a folyamatok sem egyetlen irányban érvényesültek. Amint az első lépcsőben emelkedett a gabonaneműek, majd később az állati eredetű termékek iránt a kereslet, úgy változott meg egyrészt a kínálat (akár helyi, akár külső forrásból), majd az érintett térségen belül és országokban a termelés szerkezete is. Konkrét tényekre támaszkodva, ebből az következtethető ki, hogy fokozódott a gazdaságilag megerősödő országokban a nem-hagyományos élelmiszerek alapanyaga, illetve feldolgozott állapotú terméke iránti kereslet, az import, hogy majd – a természeti és gazdaságossági feltételek több-kevesebb szakszerűséggel történt meghatározását követően – lépések történjenek a helyi termelés meghonosítására. Ez az állati eredetű élelmiszerekre vonatkozóan azt jelentette, hogy a behozatal felfutásával egyidejűleg kísérletek történtek az állattenyésztés felfuttatására, ami viszont a takarmánynövények iránti keresletet, esetleg azok helyi meghonosítását eredményezte. Miközben e folyamatok az érintettek számára radikálisan új termelési, vagy más gazdálkodási tevékenység véghezvitelét jelentette, számomra most legalább ilyen fontos, hogy mindez összességében új, a globális viszonyokhoz igazodó strukturális és intézményi feltételek között ment végbe. Más szóval, a jelentkező társadalmi igények kielégítése komoly hatást gyakorolt elsőként a kereskedelemre, majd magára a termelésre, és végül is a hagyományostól eltérő feltételek érvényesítésével a társadalom formálódását is előmozdította.

⁸² Amint a fogyasztási szokások alakulása mindig időhöz és helyhez köthetően sajátosan alakul, az új élelmiszerek fogyasztásánál sem lehet egyértelmű mennyiségi és arányszámokat megadni, továbbá a régi és új élelmiszerek felhasználásának hullámzása sem írható le egyszerűen. Az azonban igazolható, hogy amennyiben a gazdasági helyzet romlik, akkor mérséklődik az új (nagyobb – hozzáadott – értéket képviselő) termékek fogyasztása. Az azonban már korántsem bizonyos, hogy egy ilyen helyzet automatikusan az új alapélelmiszerek fogyasztásának visszaesését jelenti, vagy esetleg megoszlik a változás hatása a régi és az új, de esetleg árfekvésében a hagyományos élelmiszerekhez közelítő áruk között.

4.3.3. Az élelmiszerfogyasztás alakulása a régióban

Az elmúlt évtizedekben, pontosabban az indokinai háborúk lezáródása óta a térségben jelentősnek ítéltető, tömeges éhínség nem jelentkezett. Sőt, az adatok azt bizonyítják, hogy a régió lakossága folyamatosan növeli az önnön fenntartására fordított élelmiszer mennyiségét, azaz mind többet, és az is igazolt, hogy mind jobb minőségű termékeket állít elő és fogyaszt.

12. táblázat

Az egy főre jutó élelmiszerfogyasztás alakulása termék szerinti bontásban, 1961-től 1989-ig (kilogrammban)

	Rizs		Gabona		Gyökerek		Húsok		Zöldség		Tejtermék	
	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B
Fülöp-szgek	83,6	95,9	15,7	22,0	41,8	40,4	14,4	16,3	2,9	4,8	3,3	2,6
Indonézia	77,5	143,9	1,3	10,7	100,2	49,0	4,2	6,6	2,1	4,7	2,1	2,8
Malajzia	114,8	83,5	32,7	35,0	11,4	20,7	14,3	33,2	8,1	17,6	11,3	12,4
Thaiföld	143,0	129,8	2,0	5,2	12,4	5,5	14,0	19,8	1,3	3,8	2,2	2,7
India	67,1	68,8	29,4	53,6	7,3	14,8	1,9	2,2	4,6	6,3	33,2	49,2
Japán	107,1	64,2	35,4	43,2	38,7	27,0	9,0	33,8	4,4	11,7	17,7	41,6
Kína	59,2	92,4	27,2	81,1	97,5	60,3	6,4	21,8	1,4	4,4	2,0	3,6
Dél-Korea	97,3	96,5	19,5	46,3	51,0	12,2	4,6	19,0	0,4	7,2	3,2	10,3

Megjegyzés:

A: 1961-1965-ös időszak

B: 1985-1989-es időszak

Forrás: Mitchell et al. számítása, a FAO adatai alapján. (Mitchell et al., 1997-8.1 táblázat)

A fenti 12. táblázat is jelzi, hogy az elmúlt évtizedekben jelentősen emelkedett, de egyben diverzifikálódott is az élelmiszerfogyasztás. Ott, ahol az élelmezési és táplálkozási helyzet az elmúlt években mutatott markáns javulást, elsőként a hagyományos élelmiszer (a rizs) fogyasztása ugrott meg, miközben ott, ahol a társadalmi-gazdasági viszonyok határozottabb jólétet sejtetnek (pl. Malajziában, illetve a táblázatban nem szereplő, de feltétlenül ide sorolható Szingapúrban), ott a hangsúly az „új”, tápértékben többnyire gazdagabb áruk felé tolódott el. Az adatok jelzik, hogy a vizsgált térségbeli országoknál a rizs mellé gyors ütemben felzárkóznak a gabonaneműek. És különösen látványos a húsneműek és a zöldségek-főzelékek térnyerése. A táblázatból csak áttételesen következtethető ki, hogy az egyes országok táplálkozási szokásainak sajátosságai szintén befolyásolják a folyamatokat. Viszont, az adatok nivellálódása, amelyet más, itt nem szerepeltetett adatok is alátámasztanak, azt mutatja, hogy a délkelet-ázsiai (fel)fejlődött országok élelmiszerfogyasztása mind a mennyiséget, mind – a sajátosságok mellett is összehasonlítást lehetővé tévő – minőséget illetően összehasonlítható a földrész legfejlettebb államaiéval, Japánéval és Dél-Koreáéval.

A minőségi javulás legfontosabb mutatói közé sorolható, hogy egyrészt radikálisan megemelkedett az (egy főre vetített) étkezéssel felvett kalória, másrészt annak forrása is. A térség szinte minden országában ma már biztosítható a megfelelő tápérték, még ha a források eltérőek, illetve eltérő időszakok szerint alakulnak is. Ezzel együtt, az is általánosnak ítéltető, hogy a gabonaneműek, mint a kalória-felvétel elsődleges forrásai visszaszorultak, és előrébb kerültek az állati eredetű termékek, mint a protein és kalória forrásai. Ezt igazolják az alábbi táblázataink is.

13. táblázat

Az egyes élelmiszer csoportok részesedésének alakulása a teljes kalória-felvételben, 1961-től 1989-ig (százalékban)

	Gabonaneműek				Gumósok				Állati eredetűek				Hústermékek			
	A	B	C	D	A	B	C	D	A	B	C	D	A	B	C	D
Fülöp-szvk.	62	64	61	60	6	5	5	4	12	11	9	11	6	5	4	5
Indonézia	60	69	70	71	19	11	7	6	3	2	3	3	1	1	1	1
Malajzia	59	55	45	45	2	2	3	3	11	13	15	15	4	5	6	7
Thaiföld	71	68	61	58	3	3	1	1	7	7	9	8	4	4	5	5
Kína	66	69	71	70	14	14	7	6	6	6	9	11	4	4	7	8
Dél-Korea	75	70	58	51	10	3	1	1	4	7	12	13	2	2	5	5

Megjegyzés: A: 1965 B: 1975 C: 1985 D: 1989

Forrás: Mitchell et al. számítása, a FAO adatai alapján. (Mitchell et al., 1997-8.2 táblázat)

14. táblázat

Az egyes élelmiszer-csoportok részesedésének alakulása a teljes protein-felvételben, 1961-től 1989-ig (százalékban)

	Gabonaneműek					Állati eredetű termékek				
	1961	1965	1975	1985	1989	1961	1965	1975	1985	1989
Fülöp-szvk.	52,4	52,1	51,0	53,3	51,2	36,5	38,3	41,2	37,7	39,7
Indonézia	57,6	60,1	65,9	62,1	62,9	13,8	13,6	12,2	14,5	14,5
Malajzia	57,0	55,5	50,5	42,6	43,4	28,8	31,4	38,5	45,0	43,8
Thaiföld	62,9	60,1	57,1	50,9	49,7	22,0	24,7	27,8	31,1	30,2
Kína	54,6	56,9	62,7	66,4	64,2	7,4	11,4	12,6	16,1	20,5
Dél-Korea	66,7	64,5	56,9	44,1	38,5	12,1	13,6	18,9	31,3	33,4

Forrás: Mitchell et al. számítása, a FAO adatai alapján. (Mitchell et al., 1997-8.3 táblázat)

A táblázatok adatainak elemzését megelőzően látnunk kell, hogy a délkelet-ázsiai komplex fejlődési folyamatok komplex hatásokkal is jártak. Azaz, miközben végbement a lakosság jelentős részének életminőségbeli javulása, az emberek a megelőző időszakokhoz képest tehetősebbé váltak⁸³, és módosultak fogyasztási szokásaik is. Miközben megnövekedett fogyasztásuk, mérséklődött a mezőgazdasági művelésbe vont területek aránya, fokozódott a termőterületek és a termő környezet kiaknázása. Felfutott a termelés, amelyet ismét csak részben a „mesterséges serkentők” (pl. műtrágyák) felhasználásával érték el az országok, tovább fokozva a környezetre gyakorolt negatív hatást. Közismert, hogy a Brazília mellett talán legjelentősebb trópusi erdőségekkel rendelkező Délkelet-Ázsiában hatalmas mértékben – és részben illegálisan, részben a hatóságok hallgatóságos tudtával – gyors ütemben folyik a fakitermelés, folyamatosan csökkentve a zöld területek mértékét. Itt is tapasztalhatjuk a vizek szennyező és egyben pazarló felhasználását.⁸⁴

⁸³ Megállapításom semmiképpen sem értendő úgy, hogy ez feltétlenül mindenki számára a nyomorszint fölé emelkedést és az elvárható létfeltételek biztosítását jelentené. Túl azonban azon, hogy tekintélyes mértékben mérséklődött a szegénységi küszöb alatt élők aránya, a még kiemelkedni nem tudók számára is megnövekedett annak esélye, hogy emberibb életet biztosítsanak maguknak.

⁸⁴ E rész összeállításánál jelentős mértékben figyelembe vettem van Lynden és Oldeman (1997) munkáját. Noha a tanulmány 1997-es, az elmúlt évtizedben – sajnálatos módon – a helyzet javulását nem észleltem. Az abban foglaltak ma is helytállóak.

4.3.4. A táplálkozási kultúrára ható tényezők

4.3.4.1. Az élelmezési- és a munkaerő piac trendjei

A társadalmi-gazdasági átalakulás forradalmi változásokat hozott az élelmiszerpiacon is. Miközben radikálisan kiigazította a termelési irányokat (és e közben módosította a termelési és tulajdonviszonyokat, kibillentette a korábbi egyensúlyt a nagybirtokok és a nagyüzemek irányában), nem hagyta érintetlenül a feldolgozás és értékesítés szféráját sem.

Önmagában e folyamatoknak a piacra gyakorolt hatásaként az élelmiszeripari piac minden korábbinál erőteljesebben kiszélesedett és elmélyülést. Értve a mélyülés alatt mindenekelőtt a termékeknek az új korban jelentkező minőségi követelményekkel szembeni megfelelését, továbbá a választék-bővülést. Ugyancsak ide kell sorolni, az előbbiekkal összhangban, a feldolgozottság fokának, az értéknövekedésnek emelkedését, azaz a value-added státuszban bekövetkezett változásokat.

Maga a folyamat aligha szakítható el a „modernizációtól”, az agrárszférán belüli kereslet-kínálati viszonyok igazodásától, a megváltozott beruházási légkörtől. Az agrárszférán belül fokozódott a verseny, és igazán csak az vált képessé lépést tartani a mind keményebb követelményekkel, akik megfelelő tőkével bírtak a minőséget teremtő beruházások megvalósításához. A beruházások során nem volt elegendő kizárólag a termelés technikai és/vagy eszköz-állománybeli minőségén javítani. Szükségessé vált a szakmai ismeretek, az emberi tudás fokozottabb mértékű felhasználása is. A természet- és társadalomtudományi ismeretek felhalmozása és kamatoztatása alapvetővé vált a modern piaci folyamatok megértése és az azokhoz való alkalmazkodás tekintetében.

A piac változásai számos oldalról megközelíthetők és számos formában leírhatók. Vizsgálható ez a kérdés a leegyszerűsített kereslet-kínálati oldalról, de a piacon megjelenő termékek mennyisége és minősége tekintetében is.

A kereslet elemezhető az élelmiszerfogyasztás szintje és összetétele alapján. Utóbbi tényezők közül elkülöníthetők egymástól olyan kategóriák, mint a saját előállítású termékek (amelyek az önellátás kategóriájába esnek és ma már ez a táplálék-beszerzési forma az urbanizált Délkelet-Ázsiában sem ítéltető gyakorinak), a hazai termékek, valamint a külső piacokról importált élelmiszerek.

Az összetételt illetően jelentős változásokat tükrözhetnek az olyan faktorok, mint a nyers- vagy a feldolgozott termékek köre, fogyasztási gyakorisága, mennyisége stb., amint ugyancsak jellemzi az átalakulást a hagyományos alapvető élelmiszerek kosarának változása akár új alapvető élelmiszerré (bár a mai választék alapján egyre nehezebb ilyenek meghatározása) vagy csak általában fogyasztott termékek szerint.

A piaci változásokban elemzés tárgyát képezheti az a láncolat vagy folyamat, amely a(z) egyéni, kistermelői, esetleg nagyüzemi) termelőtől indul ki, és jut el többnyire beépített lépcsőket megjárva a végső felhasználóig, a fogyasztóig. A folyamatban – függően a termék jellegétől, nyers vagy feldolgozott állapotától – szerep jut a termelőn kívül a felvásárlónak, a feldolgozónak, a nagy- és egyéb közbeiktatott kereskedőnek, a szállítóknak, és előbbiekkal összefüggésben egy sor egyéb, ma már mind inkább iparrá vált tevékenységet folytató vállalkozásnak. Gondolok itt a feldolgozáson túl a hűtést lehetővé tevő technikai feltételeket, vagy éppen a korszerű csomagolást biztosító közreműködőkre. És nem feledhetem, hogy napjaink élelmiszeripari tevékenységéből kihagyhatatlanok az állat- és növényegészségügyi kívánalmakat ellenőrző, szabványokat betartató, és – természetesen a piaci szereplők számára legfontosabbként – megfelelő igazolásokat kiadó szervezetek és hatóságok.

A piaci hatások nem függetlenek a modernizáció egyéb társadalmi összefüggéseitől, így az urbanizációs környezetbe modernizálódott lakosság-tömeg viselkedésétől, igényeitől sem. Ennek is következménye, hogy a piaci beszerzési és értékesítési csatornák maguk is elszakadnak a hagyományos piaci szereplőktől, és radikális változásokon mennek keresztül. A tradicionális agrártermelők jelentős mértékben kirekesztődnek a piacról, illetve csak rendkívül kemény feltételek mellett képesek integrálódni azokba az élelmiszer-áruház láncolatokba, amelyek már az értékesítés meghatározó szereplőivé váltak. Noha korábban az ázsiai (élelmiszer)fogyasztó számára egyértelmű volt a közvetlen piaci beszerzés, vagy legalább ilyen gyakran az utcai – többnyire mozgó – árusoknál történő étkezés, ennek szerepe a városokban folyamatosan háttérbe szorul. Így igazodik az újszerű életstílust és ritmust felvevő városlakóhoz a folyamatosan megbízható minőségű, és elérhető árú terméket gyorsan és megbízhatóan szolgáltató, centralizált eladó, aki fontosabbá vált, mint a tradicionális társadalmi kötöttségeket még fenntartó, általában „emberibbnek” ítélt kiskereskedő.

Ami az értékesített és fogyasztott élelmiszerek összetételét illeti, megfigyelhettem a termékkála markáns kiszélesedését, valamint eltolódását a magasabb táplálkozási (és alapvetően árban is megjelenő) értéket képviselő termékek irányában. Ez konkrétan úgy értelmezendő, hogy – mint erre már többször rámutattam – a korábbiaknál erőteljesebben megnőtt a hús, hal, gyümölcs és zöldségfogyasztás, és Délkelet-Ázsiában meglehetősen új jelenségként, kiszélesedett a tejtermékek iránti kereslet. A térségbeli fejlődés hosszú időn keresztül követte a Bennett-törvény folyamatát. Ez a folyamat volt egyértelműen megfigyelhető Délkelet-Ázsiában, ahol – a négy helyi államot is (Indonézia, Thaiföld, Fülöp-szigetek és Vietnam) érintő vizsgálat eredményei szerint a jelzett élelmiszerek fogyasztása 2-4 %-os szóródással, de évente folyamatosan emelkedett, miközben a rizs és szemesztermények fogyasztása 0,4 százalékkal évente mérséklődött (Gulati-Reardon, 2007). (Bár Szingapúrra és Malajziára a vizsgálatok nem terjedtek ki, feltételezhető, hogy a folyamat már korábban és legalább ilyen ütemben végbement, illetve még ma is folytatódik.)

A demográfiai folyamatokról korábban más esett szó, de itt is ki kell emelni, hogy korunk demográfiai trendjei közvetlenül is kihatnak a fogyasztásra. Az új társadalmi-gazdasági feltételek, az urbanizáció, az emberek foglalkoztatási és napi létfenntartási folyamata, az elöregedés, stb. tovább erősítik és felgyorsítják a változásokat mind az élelmiszerfogyasztásban, mind a termelésben.

Az általános társadalmi-gazdasági fejlődés egyik legtermészetesebb következménye, hogy a foglalkoztatási kategóriák között mélyreható eltolódások következnek be. Amint korábbi adatainkban tükröztettem, a létszámában felduzzadt munkaerő markáns átstrukturálódása következett be a foglalkoztatási ágak tekintetében. Mint közismert, a korszerű termelési módszerek következtében a mezőgazdasági foglalkoztatottak akár abszolút számokban kifejezett nagyságának csökkenése sem vezet feltétlenül a termelési volumenek csökkenéséhez, de jelzi azt, hogy egyre több ember szakad el a közvetlen mezőgazdasági termeléstől, változik viszonya a tradicionális paraszti, vidéki életmódhoz, és ezen belül táplálkozáshoz is. A fejlett ipari államokban ez rendszerint a tápérték-bevitel mérséklésével, mérsékelt igényével jár együtt. A fejlődő, és a gyorsan iparosodó államokban – tekintve az alacsony kiindulási szintet – viszont nem visszaesést, hanem éppen tápérték-emelkedést hozott ez magával. Összességében a változások szükségszerűen magukkal hozták a módosult étrend kialakulását és fenntartását.

Az életmód- és szemléletváltás – az egyéb feltételek függvényében – gyorsabban halad, mint a táplálkozási szokások feladása, de nincs, nem lehet igazán nagy időbeni eltérés a kettő között, hiszen a változások (pl. az ipari termelésben való részvétel, vagy a szolgáltatás nyújtásával összefüggő körülmények) tekintélyes igazodást követelnek meg, és gyorsan.

4.3.4.2. A városiasodás és az értékesítés közvetlen hatásai

Az urbanizációt is érintettük már, de itt is szükségszerű megjegyezni, hogy a gyors átalakulás a mezőgazdaságot sem hagyta érintetlenül. Az láttuk, hogy Délkelet-Ázsiában is a korszerűnek ítélt agrárszektorban a szakosodás, a források átgondoltabb felhasználása (Coyle et al, 2004), a nagyüzemi termelésre való áttérés vált dominánssá. Nemcsak mennyiségileg bővült az ellátás, de minőségében és választékában is soha nem látott szinteket ért el. Ez nem az önmagában való modernizáció eredménye, hanem elsődlegesen az ágazaton kívülről, mindenekelőtt a lakossági fogyasztói igények változásával a városokból érkező elvárásoknak és igényeknek tudható be. Az urbanizáció a vagyonosodást, és még meghatározóbb módon a társadalmi és egyéni létfeltételek „korszerűsödését” is magával hozta. Új fogyasztói szokások jelentek meg, mint például a városiak étrendjének és/vagy étkezési szokásainak megváltozása. Megváltozott a tápérték-bevitellel szembeni elvárás, igény. A városban csökkenő tendenciájú energiára és kalóriára van szükség, amelynek felvételét is a korábbiaktól eltérő formákban valósítják meg a városiak.

Mindez a változás radikális módosulásokat eredményez az értékesítés terén. Az urbanizációtól elszakíthatatlan „élelmiszeráruháziasodási” folyamat szinte mindenütt egyformán zajlott le, és igen szorosan követte a gazdasági hasznosulás és profit-orientáltság megkövetelte utakat. Ilyen értékesítési egységek elsőként ott jöttek létre, ahol a gazdasági adottságok leginkább biztosították mind a fogyasztók közönségét, mint a nyereségességet, tehát a nagyvárosokban. Ezt követően folytatták terjeszkedésüket a kisebb népességű településekre, hogy majd eljussanak a kisvárosi, sőt, vidéki környezetbe is. A szupermarketeket Délkelet-Ázsiában is az általánosan terített termékek közel azonos skálája jellemzi, de mégis itt is érvényesül a helyi sajátosságokhoz való alkalmazkodás.

A(z ős)termelők számára látszólag az egyik legnagyobb fenyegetést az jelentette, hogy a szupermarketek kínálati palettájukra lényegében az élelmiszeripari termékek legszélesebb skáláját vették fel, a feldolgozatlan és/vagy nyersanyag-állapotú (elsődlegesen zöldséget jelentő) termékektől, a félkész vagy éppen késztermék állapotig bezárólag, nem beszélve a konzervekről. Ezáltal, a mindennapi élet kívánalmainak megfelelően, az áruházak összpontosították a hagyományos élelmiszerpiacon többnyire elkülönült kereskedőktől beszerezhető termékeket. Ezzel a folyamattal gyakorlatilag felvállalhatatlan versenyre kényszerítették a hajdani kis és közepes méretű kereskedelmi vállalkozásokat, amelyek vagy képesek voltak felnőni a versenyben, vagy többnyire elhullottak.⁸⁵ (A valóságban ennél sokkalta inkább hátrányba hozta a hagyományos piacok működtetőit az a tény, hogy a közigazgatási szervek, és nemcsak a központi kormányok, hanem a helyi adminisztrációs szervek is, nagyon sok szállal kapcsolódtak az új szereplőkhöz és igyekeztek azokat kedvezőbb helyzetbe hozni. Erre másutt is kitérek!)

A szupermarketek megjelenésében és térhódításában – globális szinten – nagyon hasonló tényezők játszottak közre, tehát Délkelet-Ázsiában sem feltétlenül találkozunk markánsan újszerű elemekkel. Itt is olyan tényezők segítettek elő az élelmiszeráruházaknak (is) gomba módra történő elszaporodását, mint a módosult életvitelt alátámasztani képes vagyonosodás, a lakossági szinten is mérhető egyéni és/vagy csoportos gazdasági stabilizáció, a felgyorsult életritmussal együtt járó relatív szabadidő-csökkenés, az életritmus racionálisabb felhasználásának igénye. A folyamat kedvezőtlenül érintette a termelők döntő többségét, de az is egyértelmű, hogy ez az ún. „one-stop

⁸⁵ Goldman és Vanhonacker (2006) felmérése szerint Kína hat legnagyobb városában a nagyáruházak súlya a következőképpen alakult az egyes termék-szférákban: 94 %-on állnak a nem-élelmiszer jellegű, 79 %-on a feldolgozott és csomagolt, 55 %-on a sült termékek piacán. A hús-értékesítés aránya 46, a friss gyümölcsé 37, a baromfié 35, a halé 33 %. Jelzés értékű, hogy a friss zöldségek terén piaci részarányuk csak 22 %. Az arányok Délkelet-Ázsiában feltétlenül eltérőek, de azt kell mondanom, hogy a kínaiakénál erőteljesebbek. Már csak azért is, mert Kínában a hagyományok ma még sokkal erőteljesebben érvényesülnek a nagyvárosi lét ellenére, mint az eltérő történelmi és társadalmi (többek közt eltérő etnikumú) ASEAN-övezetben.

shopping” formula (Fritschel, 2003) e kistermelőkön, és általában a piaci versenyben lemaradók körén kívül, szinte mindenki számára elfogadható. Elfogadhatóvá teszi a termékek elérhetőségének folyamatossága, minőségi megbízhatósága, az élelmiszerbiztonsági rendelkezések és szabványok számonkérhetősége, a vásárlási feltételek kulturáltsága, és nem utolsósorban a csökkenő árak. Mindezen okoknál fogva a létszükségleti termékek beszerzése is még a szegényebbek számára is egyszerűbbé, mérsékeltebb gondokkal és energiafelhasználással valósítható meg.

Az élelmiszeráruházak számának dinamikus növekedési folyamata Délkelet-Ázsiában a fejlett ipari államokhoz képest időbeni elcsúszással, de sokkal gyorsabb ütemben ment végbe. Ami Európában és Észak-Amerikában közel fél évszázadot igényelt, az e térségben tíz év alatt lezajlott. A szupermarketek megjelenésüket követően (az 1960-1970-es évtizedektől) viszonylag gyorsan feltornázták magukat – országonként eltérő mértékben – a 5-10 százalékos részesedésig, majd egy nagy áruház-boom következtében a múlt század utolsó évtizedében az 30-50 százalékos arányig jutottak a kiskereskedelmi értékesítés terén (Gulati-Reardon, 2007)⁸⁶.

Nagyon erőteljesen lendített a szupermarketek térnyerésében az, hogy a térségbeli közigazgatási szereplők, úgy a központi kormányzatok, mint a helyi adminisztrációk, (ön)kormányzatok igencsak érdekeltnek bizonyultak a kereskedelmi folyamatok „korszerűsítésében”. Lényegében minden érdemi gazdasági faktor erre ösztönözte azokat, hiszen a stabil, szereplők folyamatosan növekvő bevételeket biztosítanak, szemben a szervezetenél, átláthatatlanabb, és egyben – szinte minden tekintetben – kezelhetetlenebb hagyományos értékesítőkkal. A délkelet-ázsiai östermelői piacot felkeresők szemükkel, orrukkal, de pénztárcájukkal is megtapasztalhatják e piac működését, amely ma feltétlenül egzotikusnak nevezhető, de az elterjedt szociális-egészségügyi igények tekintetében mind kevésbé elfogadható. A tartós és fokozódó pénzügyi bevételek iránti igény gyakran készíti a helyi szervezetet arra, hogy kedvezményekkel (megfelelő terület biztosításával, adózási könnyítésekkel, stb.) szorgalmazzák áruházláncolatok megtelepedését. (Ez korántsem volt mindenkor így. Korábban még az „östermelők” védelmét vállalták fel egyes kormányok, pl. Indonéziában és Thaiföldön, de a fejlődési folyamatok kikényszerítették a radikális változásokat.)

Az élelmiszer-láncolatok terjeszkedését nagyban elősegítette a szupermarketek és kereskedelmi nagyvállalatok azon képessége, hogy folyamatosan és fokozódó mértékben eleget tehessenek a minőségi, és egészségügyi követelményeknek. A fejlett ipari államokban az elmúlt évtizedekben a termelésben és fogyasztásban jelentkező, majd a jogrendszerekben is visszatükrözött egészség-tudatosság felvállalása megkerülhetetlenné lett a távoli exportpiacokra orientálódó – és ott tekintélyes bevételekhez jutó – ASEAN-országok számára. Az így jelentkező követelményeket (minőség folyamatos fenntartása, a rendszeres ellenőrzés, a jelentkező problémák gyors orvoslása, továbbá technikai-felszerelési feltételek biztosítása, stb.) az ös- és kistermelők képtelenek követni, és ennek következtében folyamatosan kiszorultak a városiasodott és korszerűsödött körzetekből. (Hogy majd a kereskedelmi hálózatok földrajzi terjeszkedésével mind hátrébb és hátrébb, mind kisebb településekre szoruljanak vissza.)

Az (ös)termelői beszállítás a nagy áruház-láncolatok esetében ellentétes trendet járt be. Kezdetekben viszonylag kevesen tudták teljesíteni az elvárásokat, de az életképesnek bizonyultak között megnőtt, és várhatóan emelkedni fog azon a kisvállalkozások száma, amelyek képesek betörni a szupermarketek ellátói közé. (Gulati és Reardon szerint most már – országonként eltérő mértékben – 10-30 százalék között van azon kistermelők aránya, akik a modern értékesítési csatornákon keresztül terítik termékeiket (Gulati-Reardon, 2007). A beszállítói lehetőség feltétlenül nagy lehetőségeket rejt magában az érintett termelők számára. A szerződésekkel biztosított folyamatosságon túl – és eltekintve a kényszerként jelentkező, de a vállalkozást hosszú távon mégis csak kedvezően érintő minőségi követelményektől – feltétlenül előnyösnek tekinthető az árak, és

⁸⁶ Gulati és Reardon szerint a fejlett világban jelenleg 75-80 % a szupermarketek részesedése a kiskereskedelmi forgalomból.

így a bevételek – természetesen Délkelet-Ázsiában is persze inkább relatív, mint feltétlenül tartós – stabilitása, a jövedelmek keretek közötti kiszámíthatósága. Előbbieket kiegészíti a már említett PR- és marketing-hatásokon mellett az is, hogy a szupermarketek esetenként kedvezőbb feltételeket teremtenek partnereik számára a forgalmazás lebonyolításában, a termékek szállításában, és nem utolsósorban, a fejlesztési források előteremtésében. Utóbbin mindenekelőtt azt értem, hogy a beszállítóknak gyakran sikerül a piaciaknál kedvezőbb feltételeket kiharcolni a bankoknál és biztosító társaságoknál. (A pénzügyi társaságoknak a termelési-értékesítési folyamatokba történő bevonásának jelentősége azzal arányosan emelkedik, ahogy növekszik a fejlesztéshez (beruházásokhoz) kötődő tőkeigény. Ennek magyarázatát a mennyiségi, minőségi követelményekhez való folyamatos alkalmazkodás, illetve a vállalkozások technikai szükségleteinek – pl. hűtőház, feldolgozáshoz szükséges berendezések, stb. – kielégítésének igénye, a folytonos fejlesztés, és részben értéknövelés kimondatlan köteleme adja, amelynek előidézője pedig a folyamatos verseny.

A fejlődési folyamatból kívül rekedt vagy a versenyben leszakadt (kis/ős)termelők Délkelet-Ázsiában is többszörösen hátrányos helyzetbe kerültek/kerülnek. Pénzügyi helyzetük, feltétlenül a szerencsésebbekhez vagy a sikeresebben alkalmazkodókhoz viszonyítva, megromlott, hiszen piacokat vesztek el, tehát jövedelemtől estek el. Bizonyos tekintetben – országonként eltérő mértékben – egy ideig kormányzati támogatást élveztek, majd a szupermarketek támogatásával ez a segítség lényegében szertefoszlott. Ráadásul a piacon fejlesztési forrásokhoz nehezebben jutottak hozzá, keményebb feltételek mellett, mint a versenytársak többsége. A termelési oldalon hátrányukra szolgált, hogy – bár természetes a piaci változások követése egy vállalkozás számára, de itt a kistermelők számára a meghatározó nem a piac szabad versenye, hanem az áruházláncolatok közvetlen igénye, megrendelése lett. Amennyiben azt nem fogadták-fogadják el, helyzetük az adott láncolaton belül fenntarthatatlanná válik. És még így is számolniuk kell azzal – és a rendkívül kemény minőségi és egészségügyi feltételek esetleges nem-teljesítése miatt nem is feltétlenül indokolatlanul –, hogy termékeik egy részét az átvevőhely visszautasítja. További gondot jelent, hogy nehezebb számukra a szállítás-forgalmazás (pl. megfelelő járművek hiányában), rendszerint távolabbról kell a szállítást megoldaniuk, rosszabb infrastrukturális feltételek között (Fritschel, 2003).

4.3.5. A mezőgazdaság és az élelmiszergazdaság átalakulása – a táplálkozás tekintetében

Többször utaltunk arra, hogy a térségben az agrárium háttérbe szorult, de korántsem vált jelentéktelenné. A régió társadalmi-gazdasági adottságai „biztosították”, hogy a mezőgazdaság még hosszú ideig meghatározó lesz az érintett országokban. Noha a külkereskedelemben (is) szerepe mérséklődött, még a foglalkoztatás terén is jelentős csökkenésnek lehetünk tanúi, az agrárium továbbra is stratégiai szerepet játszik az érintett államok élelmiszerellátásának, ezzel összefüggésben a lakosság egy, még tekintélyes részének, foglalkoztatásában, és mindezekből korántsem elválaszthatóan az élelmiszerigények szükséges mennyiségben, minőségben, és árban való kielégítésében.

Noha a térség táplálkozási kultúrájának eddig bemutatott trendjei a hagyományos gabonafélék visszaszorulását jelzik, nem feledhető, hogy a rizs, illetve néhány más tradicionális élelmiszer továbbra is széles néprétegek meghatározó táplálékát jelentik. A 15. táblázat ad azonban valamivel átfogóbb képet a helyzetről. Az e táblázatban felsejlő folyamatok – az egyéb táblázatokkal együtt történő értékelés alapján - azt mutatják, hogy miközben a térségben a földművelés hullámzó eredményekkel járt, a kukorica – amely korántsem tekinthető a tradicionális élelmiszerek egyikének – magas növekedési ütemet, a meghatározó országokban a termelés kétszeres értéket ért el. Állításomat azonban ki kell egészítenem azzal, hogy a hagyományos agrártermékek előállításában a helyi államok már a megelőző évtizedekben elérkeztek az önellátás, illetve a hazai és regionális kereslet kielégítésének szintjére. Ez nem értékelhető úgy, hogy nem akadtak problémák. Hiszen a világ egyik legnagyobb rizstermelőjének tekinthető Indonéziában a kedvezőtlenebb években a kormány behozatalra szorul az igények kielégítése érdekében. Thaiföld azonban most már évek óta a világ legjelentősebb rizsexportőrének számít, és ezt a tényt csak kielégíti az a személyes tapasztalatom is, hogy a thai (export-minőségű) rizs az egyik legjobb minőségű, és legkeresettebb agrárterméke a régióknak. Megemlíthető Vietnam is, amely az elmúlt évtizedben közel 50 százalékkal növelte termelését, és ugyancsak nem kizárólag belső piacát látja el, de megjelent a legkomolyabb rizsexportőrök között is. (Dolgozatom első részében már utaltam arra, hogy a részleges hátraszorulása ellenére a délkelet-ázsiai agrárium is előnyt húzott a térség kormányzatainak fokozatosan feltárukozó, liberalizálódó politikájából. Vietnam az egyik legkiválóbb példát jelenti arra, hogy miként bontakozik ki a termelési kedv és teljesítmény, ha egy kormányzat lazít az ideológiailag motivált gazdaságpolitikai kötöttségeken.)

15. táblázat

Rizstermelés az ASEAN tagállamaiban, 1993-2005 között ('000 mt)

Ország	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Brunei	0,48	0,78	0,51	0,45	0,45	0,22	0,31	0,46	0,54	0,57	0,84	0,62	1,00
Kambodzsza	2,383	2,223	3,448	3,458	3,415	3,510	4,041	4,026	4,099	3,823	4,711	4,170	-
Indonézia	48,181	39,710	49,744	51,102	49,377	49,237	50,866	51,899	50,461	51,489	52,138	53,666	53,985
Laosz	1,251	1,577	1,418	1,414	1,660	1,675	2,103	2,202	2,335	2,417	2,375	2,529	2,568
Malajzia	2,104	2,139	2,127	2,229	2,120	1,944	2,038	2,141	2,096	2,199	2,259	2,183	-
Mianmar	16,760	18,195	17,953	17,676	16,654	17,078	20,126	21,324	21,915	21,805	23,136	24,725	27,684
Fülöp-szcgk	9,434	10,538	10,541	11,284	11,269	8,555	11,787	12,389	12,955	13,271	13,500	14,497	14,603
Szingapúr	28	58	68	138	138	174	229	251	319	333	383	-	-
Thaiföld	17,710	21,656	20,065	20,766	22,510	23,403	23,582	24,948	27,105	25,128	27,279	29,299	29,201
Vietnam	22,837	23,528	24,964	26,397	27,524	29,146	31,394	32,530	32,108	34,447	34,569	36,149	35,791
ASEAN	120,687	119,625	130,328	134,463	134,667	134,721	146,165	151,710	153,393	154,912	160,351	162,219	163,833

Megjegyzés: - = nincs adat

Forrás: ASEAN Statistical Yearbook 2006, Table IX.3.

Visszakanyarodva a főbb termények előállításának összehasonlításához, ismét érdemes odafigyelni a kukorica jelentőségének növekedésére. Az adatok tükrözik, hogy miközben a rizs, a szója, a

cukornád, de a kasszava is visszaesésektől nem mentes növekedési pályán haladt, addig a kukorica-termesztés nem csak egyenletesebb volt, de a növekedési ütemek is meghaladták a többi termék növekedési átlagát. Ennek eredménye, hogy például Vietnamban alig egy évtizedet meghaladóan a megtermelt kukorica mennyisége majdnem ötszörösére, de Indonéziában is majdnem kétszörösére emelkedett. Igaz, a másik két jelentősebb agrártermelő országban, Thaiföldön és a Fülöp-szigeteken mérsékeltebb volt a termelés bővülése, de az előbbi két országnak köszönhetően, regionális szinten is 70 százalékkal emelkedett a termelés. Ezt a ténytet két tényezővel tudjuk magyarázni. Egyrészt, a kukorica állattakarmányként való hasznosításának – következésképpen az állattenyésztés jelentőségének növekedésének – következtében, továbbá a kukorica népi táplálkozási szokásokba és étrendbe történő beilleszkedésével.

16. táblázat

A kukoricatermesztés alakulása az ASEAN tagállamaiban, 1993-2005 között ('000 mt)

Ország	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Brunei	Na	Na	Na	Na	Na	Na	Na	Na	Na	Na	Na	Na	Na
Kambodzsza	17	13	29	27	15	19	55	122	186	149	315	257	-
Indonézia	6,459	6,868	8,245	9,307	8,770	10,169	9,204	9,676	9,347	9,654	9,585	10,886	12,524
Laosz	48	56	50	78	78	110	96	117	112	124	143	204	373
Malajzia	Na	Na	Na	Na	Na	Na	29	26	29	37	39	39	-
Mianmar	205	284	275	286	308	303	349	365	532	603	704	784	918
Fülöp-szgek	4,798	4,519	4,129	4,151	4,332	3,823	4,585	4,511	4,525	4,319	4,616	5,413	5,253
Szingapúr	Na	Na	Na	Na	Na	Na	Na	Na	Na	Na	Na	Na	Na
Thaiföld	3,275	3,956	4,237	4,610	3,809	4,626	4,174	4,492	4,516	4,189	4,185	4,295	3,879
Vietnam	882	1,144	1,184	1,537	1,651	1,612	1,753.1	2,006	2,162	2,511	3,136	3,417	3,756
ASEAN	15,684	16,839	18,150	19,996	18,963	20,662	20,245	21,315	21,408	21,586	22,724	25,309	26,703

Megjegyzés: - = nincs adat

Forrás: ASEAN Statistical Yearbook 2007 Table IX.4.

17. táblázat

Az ASEAN-térség öt legfontosabb terménye előállításának alakulása 1994-2005 között (%)

Termék	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	1993-1998	1998-2000	2000-2005
Rizs	-0.9	8.9	3.2	0.2	0.0	8.5	3.8	1.1	1.0	3.5	3.0	-2.0	2.2	6.1	1.5
Kukorica	7.4	7.8	10.2	-5.2	9.0	-2.0	5.3	0.4	0.8	5.3	11.9	5.5	5.7	1.6	4.6
Szójabab	-2.3	2.4	-	-9.1	-	22.6	-	-	-8.1	4.7	-0.6	13.2	-7.4	0.1	-1.0
Cukornád	-	32.7	17.2	-0.1	-	30.2	-	5.9	12.6	20.1	-	-	0.5	2.0	-0.9
Kasszava	5.4	-	4.8	4.7	-	0.6	13.1	5.0	-3.0	9.2	-6.4	-5.7	-3.3	6.7	2.3

Forrás: ASEAN Statistical Yearbook 2006, Table IX.8.

A búza termesztése még nem kiterjedt a térségben. Behozatala azonban egyenes vonalú trendet jelöl. A 18. táblázat adatai azt jelzik, hogy a térség szinte valamennyi államában az elmúlt években megemelkedett ennek a hagyományosnak aligha tekinthető terméknek az importja. A legmagasabb növekedési ütemet éppen azokban az országokban (Indonéziában és Vietnamban) figyelhetjük meg, amelyek a közelmúltban jutottak el a gazdasági – és általában társadalmi – modernizáció szakaszához.

18. táblázat

Az ASEAN-országok agrártermék-behozatala, 2000, 2004 (az érték millió US\$-ban, a mennyiség '000 mt)

	Brunei		Kambodzsa		Indonézia		Laosz		Malayzia	
	2000	2004	2000	2004	2000	2004	2000	2004	2000	2004
Mg. termékek (érték)	–	193	455	162	4,055	5,181	76	120	3,792	5,842
Gabonafélék	–	52	93	114	6,863	6,434	16	13	4,099	7,441
Rizs	–	36	61	76	1,355	400	14	9	596	538
Búza	–	5	32	29	4,227	4,876	2	3	1,244	3,440
Pálmaolaj	–	6	44	14	4	4	–	0	60	822
Nyersgumi	–	0	3	0	33	7	0	2	782	452
Kávé	–	1	0	0	14	10	–	1	23	34
Tea	–	0	0	0	3	4	3	0	9	15
Gyapot	–	0	0	5	561	462	–	0	88	59
Juta	–	0	–	0	2	2	–	0	0	1
Selyem	–	0	–	0	0	0	–	0	0	0

	Mianmar		Fülöp-szigetek		Szingapúr		Thaiföld		Vietnam		ASEAN	
	2000	2004	2000	2004	2000	2004	2000	2004	2000	2004	2000	2004
Mg. termékek (érték)	338	421	2,574	2,645	–	3,132	2,690	4,366	1,342	3,830	15,322	25,892
Gabonafélék	121	120	3,799	3,461	–	788	1,100	1,225	859	1,485	16,949	21,132
Rizs	10	18	642	1,077	–	359	1	2	0	73	2,678	2,588
Búza	108	87	2,686	2,227	–	288	747	1,030	661	1,093	9,708	13,079
Pálmaolaj	202	268	64	98	–	286	1	75	170	216	545	1,790
Nyersgumi	0	6	1	1	–	0	–	2	3	42	821	512
Kávé	0	3	14	15	–	35	0	13	0	1	51	114
Tea	1	2	0	4	–	5	0	4	–	0	16	35
Gyapot	1	0	50	34	–	7	380	371	84	139	1,162	1,077
Juta	–	0	0	1	–	0	43	18	1	0	46	22
Selyem	0	0	0	0	–	0	2	1	0	0	3	2

Megjegyzés: - = nincs adat

Forrás: ASEAN Statistical Yearbook 2006 Table IX.36.

A megelőző fejezetekben már – elméleti oldalról – igazoltam, hogy a délkelet-ázsiai társadalmi-gazdasági átalakulás nem egyszerűen a mezőgazdaság és a táplálkozás felszíni módosulását eredményezte, de mélyreható változásokat eredményezett a mezőgazdaságon belül, általában is. Ennek egyik legfőbb mutatója, hogy átalakult a térségbeli állatállomány, illetve önmagában a hústermelés is.

A szakirodalomra támaszkodva jeleztem, hogy ebben a térségben – mint egyébként Ázsia területeinek jelentős részén, ahol ősidőktől inkább a földművelés, mint a kezdetekben nomád, majd részlegesen földhöz kötött állattenyésztés vált a meghatározó létformává és gazdasági tevékenységgé – sem a táplálékul vagy táplálék-kiegészítőként szolgáló állati eredetű ételeknek nem volt igazán hagyománya. A tradicionális étrendekből hiányoztak a húsok, mert az állattenyésztéshez mérsékeltbben kedvező feltételek kapcsolódtak. Természetesen, a térség tengeri-óceáni kötődéséből fakadóan a halászat – és maga a hal – nem egyszerűen a táplálkozás részeként, hanem megélhetési forrásként is szolgált, de azt kell mondanom, hogy még a szigetvilágon belül is a hal jelentőségben messze elmaradt a rizs, valamint a többi növényi eredetű étel és termék mögött.

Az európaiak hozták magukkal az állattenyésztés kiterjedtebb gyakorlatát, amint ők voltak, akik étrendjükbe is erőteljesebben beillesztették a húsfogyasztást. Itt azonnal érdemes felhívni a figyelmet, hogy ennek magyarázatát nem pusztán az adta, hogy ezt a hagyományt hozták magukkal az „óhazából”, mert a gyarmatosítás kezdetén még Európában is inkább a kiváltságosak, mint a köznépek étkezésében jelent meg a húsetel fogyasztása. A „tengerentúlon” azonban a magasabb

társadalmi (és persze gazdasági) státuszba került gyarmatosítók inkább megengedhették maguknak a húsfogyasztást. Azaz, a húsetel a tradicionális táplálkozásban még mint a társadalmi presztízs megjelenítője szerepelt. Ez annyiban volt, vált fontossá számomra, hogy az a társadalmi elitréteg, amely összekapcsolódott a függőségi terület tényleges politikai és gazdasági hatalmával részlegesen átvette ezt a gyakorlatot. Majd, amikor a függetlenség beköszöntött, akkor a húsfogyasztás nem szűnt meg, nem húzódott vissza, legfeljebb addig stagnált, amíg a feltételek annak kibontakoztatásához nem érték meg. Feltételeken itt pedig mindenekelőtt azt értem, hogy a társadalom oldaláról, a modernizálódott társadalmi rétegek körében megnövekedett az igény, a gazdaság oldaláról kifizetődőnek bizonyult az állattenyésztésbe beruházni, és nem utolsó sorban az élelmiszeripar oldaláról kialakultak a korszerű állattartás körülményei (korántsem általánosan, minden országra és területre vonatkozóan). Végül olyan termékek kerültek a piacra, amelyek minden tekintetben, így árban, minőségben, ízben a helyi fogyasztók számára elfogadhatók voltak.

Fenti állítást ugyancsak statisztikai adatok támasztják alá. Érdekesnek és hasznosíthatónak itt nem annyira azokat az adatokat véljük, amelyek a termelés abszolút mennyiségi mutatóit adják, hanem inkább a viszonyszámok mondanak többet a helyzet alakulásáról. A térségbeli hústermelés ugyanis, a fejlett ipari államokhoz, de világunk más részeihez (pl. Latin-Amerikához) viszonyítva sem ítéltető magasnak. Erre a fenti, hagyományokra utaló észrevételünk magyarázatot ad. A termelés kibontakozásának üteme azonban már jelzés értékű. Még ha eltekintünk is a laoszi kivételes fejlődéstől (amely szerint az országban, elsődlegesen a baromfi-tenyésztés felfutásának következtében 17-szeresére növekedett a hústermelés), Indonéziában, Malajziában és Vietnamban egyaránt közel 40 százalékkal emelkedett a hústermelés. Még ha tudjuk azt is, hogy a térség főbb gazdasági szereplői (Szingapúr kivételével) sikeresen használták ki a nemzetközi agrártermékek piacán mutatkozó keresletet, a termelés tekintélyes része hazai fogyasztásra került.

19. táblázat

Hústermelés az ASEAN-tagországokban, 2000, 2005 ('000 mt)

	Brunei		Kambodzsa		Indonézia		Laosz		Malajzia	
	2000	2005	2000	2005	2000	2005	2000	2005	2000	2005
Marha és borjú	–	2.8	56.7	60.0	339.9	463.8	16.4	22.5	17.5	21.3
Bivaly	–	0.5	9.6	13.6	45.9	40.8	16.6	18.6	3.2	4.5
Sertés és disznó	–	0.1	105.0	127.5	412.5	577.5	27.7	28.0	159.8	205.5
Birka és bárány	–	–	–	–	35.6	66.5	–	–	0.9	0.4
Kecske	–	–	–	–	44.9	58.9	0.4	0.7	0.6	0.7
Szárnyas	–	16.4	26.1	24.8	831.5	1,423.5	11.9	1,018.7	714.3	1,018.7
Összes hús	–	19.8	197.4	225.9	1,710.3	2,630.9	73.0	1,251.1	896.3	1,251.1

	Mianmar		Fülöp-szigetek		Szingapúr		Thaiföld		Vietnam		ASEAN	
	2000	2005	2000	2005	2000	2005	2000	2005	2000	2005	2000	2005
Marha és borjú	102.0	114.0	190.2	175.0	–	–	167.3	115.0	92.3	121.0	982.3	1,095.4
Bivaly	20.4	23.0	71.6	79.0	–	–	51.9	62.3	92.5	103.2	311.7	345.4
Sertés és disznó	112.9	143.0	1,212.5	1,100.0	–	21.0	474.7	682.5	1,409.0	2,100.0	3,914.2	4,985.1
Birka és bárány	2.0	2.5	0.1	0.1	–	–	0.2	0.3	–	–	38.8	69.9
Kecske	7.0	9.1	33.7	35.4	–	–	0.6	0.9	4.8	9.2	92.0	114.7
Szárnyas	198.8	338.0	543.8	669.0	–	83.9	1,194.1	1,035.0	365.3	388.2	3,885.8	5,016.8
Összes hús	443.1	629.5	2,051.8	2,058.5	–	104.9	1,888.1	1,896.1	1,963.9	2,721.6	9,224.7	11,627.3

Forrás: ASEAN Statistical Yearbook 2006 Table IX.34.

4.3.6. A táplálkozási szokások radikális módosulása Délkelet-Ázsiában

A húsfogyasztás, amint a tradicionális étkezési szokásoktól elkülöníthető, új táplálékok megjelenése is önmagukban tükrözi a „modernizációt”, de hatása a délkelet-ázsiai társadalomra, és az egyének életére több is ennél. Amint erre a megelőző fejezetekben is utaltam, Délkelet-Ázsiában (is) a táplálkozás forradalma már részlegesen lezajlott, de nem állt le. Van még tere a fejlődésnek, hiszen a régió államai korántsem érték el a fejlett országok szintjét. Az eddigi fejlődési folyamat is azonban jelentős tanulságokkal, tapasztalatokkal szolgál. Utóbbiak vizsgálatát megelőzően érdemes kitekinteni azokra a változásokra, amelyek az élelmiszerek tápértéke oldaláról mutatkoztak meg.

Önmagában az új táplálékokból, mint amilyenek lényegében a húskételek voltak, vagy a friss zöldség és gyümölcs korábnál magasabb fogyasztási szintjéből egyértelműen következik az, hogy a térség lakosai – ráadásul a megelőző időszakoknál jóval szélesebb társadalmi rétegeket érintve – egészségesebb, táplálóbb élelmiszerekhez jutottak. Értve ezalatt mind a kínálatot, mind a vásárlóerő terén való változásokat. Érdemes azonban a mélyebb elemzésekkel is feltárunk állításom igazságtartalmát.

Köztudott, hogy az optimális táplálkozás összetevőit csak meglehetősen tág határok között lehet meghatározni, hiszen az egyén igénye mind a protein, mind a kalória-felvétel terén számos összetevőtől függ. Ezzel együtt többnyire elfogadott, hogy egy átlagos felnőtt (már amennyiben ilyen létezik) fogyasztását az előbbi terén az 56 – 112-es értékek, míg a kalóriák vonatkozásában a 2000 – 2700-as határok között húzzák meg a szakemberek.

Ehhez képest a délkelet-ázsiai országokban a protein-felvételben az egyes államok a minimális szinten már túljutottak. Az értékeléshez hozzátartozik, hogy a felső szinttől mindenütt jócskán elmaradnak. Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a térség lakói fizikailag (termetben, súlyban) általában elmaradnak az „európaiaktól”, amely mérsékeltebb igényeket is jelez. Kétségtelen azonban az is, hogy az alsó határokhoz való közelség azt is feltételezni engedi, hogy – az átlagolás tényéből kiindulva – Délkelet-Ázsiában még elég sokan vannak, akik az ezredfordulón a minimális protein-felvételt nem teljesítik. Aligha kérdőjelezhető meg, hogy kedvezőtlenebb helyzetben azok vannak, akik az értékesebb táplálkozásra inkább lehetőséget teremtő városokba mér nem jutottak be, akik még inkább a hagyományos étrendeket követik.

A húsz évet áthidaló adatsor (20. táblázat) azonban azt is alátámasztja, hogy a két évtized alatt a térség szinte minden országában igen jelentősen javult a protein-fogyasztás. Ennek okát csak részben magyarázhatja az, hogy stabilizálódott a rendelkezésre álló és pénzügyileg elérhető élelmiszerek mennyisége. A minőségi változásoknak, mint a táplálóbb élelmiszerek fogyasztásának is meghatározó szerepe van a helyzet javulásában.

20. táblázat

Az ASEAN tagországok lakosságának fehérjefogyasztása 1980, 1990, 2000 (gr/fő/nap)

	1980	1990	2000
Brunei	73	79	80
Kambodzsa	37	44	49
Indonézia	46	59	66
Laosz	51	52	60
Malajzia	58	63	77
Mianmar	60	65	73
Fülöp-szigetek	52	56	55
Szingapúr	71	87	-
Thaiföld	50	48	56
Vietnam	48	51	60

Forrás: Asia-Pacific in Figures, UNESCAP Statistics Division Websites (2003)

Amint szinte a fentiekhez hasonló megállapítások tehetők a kalóriafogyasztást (21. táblázat) illetően is. A helyzet itt annyiban eltérő, hogy a térségbeli államok némelyikében a kalória-felvétel túllép azon a szinten, amit az egészséges táplálkozásként említhetünk. (S itt még kevésbé feledkezhetünk el a helyi lakosság fizikai adottságainak sajátosságairól, az alacsonyabb termetről, kisebb súlyról, stb.) A szám adatok azt jelzik, hogy Délkelet-Ázsia –sajnos – a táplálkozás terén is kezdi elérni a fejlett ipari államokat, és egyre kevésbé az alultápláltságról, mint inkább a túlsúlyok megjelenéséről, az egészségtelen táplálkozás térnyeréséről beszélhetünk.

21. táblázat

Az ASEAN tagországok lakosságának kalóriafogyasztása 1980, 1990, 2000 (cal/fő/nap)

	1980	1990	2000
Brunei	2 662	2 736	2 758
Kambodzsa	1 702	1 830	2 011
Indonézia	2 198	2 624	2 931
Laosz	2 084	2 159	2 303
Malajzia	2 743	2 758	2 917
Mianmar	2 326	2 620	2 806
Fülöp-szigetek	2 280	2 364	2 375
Szingapúr	2 280	2 364	2 375
Thaiföld	2 277	2 142	2 459
Vietnam	2 142	2 219	2 498

Forrás: Asia-Pacific in Figures, UNESCAP Statistics Division Websites (2003)

Érdeemes annyit még megjegyezni, hogy a protein és a kalória-bevitel között mutatkozó eltérésnek egyértelmű magyarázatát éppen a tradicionális és „korszerű” táplálkozás ütközésében fedezhetjük fel. Amíg a kalória-szükséglet kielégítéséhez a hagyományos élelmiszerek mennyiségi növekedése is hozzásegítette a lakosságot, addig a markánsabban protein-gazdag élelmiszerek egy része még „kulturálisan idegen”, ami a fogyasztás elterjedését mérsékeltebben segíti. Amint az adatok jelzik, ennek ellenére a haladás tekintélyes, és folytatódó.

4.4. Esettanulmány: A thai társadalom és a táplálkozási kultúra változásainak összefüggései

Noha mind az empirikus vizsgálatok, mind a statisztikai elemzések egyértelműen a társadalmi-gazdasági modernizáció és a táplálkozási szokások (kultúra) változásainak szoros kötődését támasztják alá, ezen állítás alátámasztására igénybe vettem a statisztika és a matematika eszközeit is. Számításaimat a thaiföldi élelmiszerfogyasztás alakulására alapoztam. Thaiföld – túl azon, hogy a legmegbízhatóbb statisztikát látszott nyújtani – annyiban is a legalkalmasabb példának bizonyult, hogy Délkelet-Ázsiában az „átlagos” fejlődési pályát, az „átlagot”, a pozitív értelmű „középszerűséget” képviselte. Nem tekinthető olyan különleges esetnek, mint az apró, de igen modern Szingapúr, de nem is olyan „szélsőséges” eset, mint a hatalmas, fejlődését igen alacsonyról kezdő Indonézia, vagy a háborús évtizedek következtében elkésett Vietnam. Thaiföld a térség jelentős, de nem túl népes állama, amely fejlődését az európai erők térvesztését, az USA és Japán megjelenését követően kezdte meg. Nem bonyolódott közvetlen konfliktusba sem Indokinával, sem mással. Folyamatosan liberalizálta gazdaságát és kereskedelmét, de egyben védelmezte önmagát is. Az 1960-as évektől megindult a gazdasági fejlődés útján, és ennek következtében napjainkra nemcsak az egyik legjelentősebb agrárexportőr, de komoly korszerű iparágazatokkal is rendelkezik. Nemzetgazdaságán belül széles teret fednek le a korszerű iparágak, miközben egyes mezőgazdasági területeken a világ legfőbb exportőrei közé tartozik. Az elmúlt években nemcsak a közhivatalnoki rétegek súlya növekedett meg, de az ipari munkásság és a szolgáltatói szféra is hangsúlyosabbá vált. Jelentős mértékben előrehaladt az urbanizáció. Összességében tehát – korlátok között – fejlődése, átalakulása, bizonyos tekintetben a térségbeli folyamatokra (de talán tágabb környezetben is) jellemzőnek tekinthető.

Számításaimban azt vettem górcső alá, hogy milyen összefüggések mutathatók ki Thaiföld élelmiszerfogyasztásának alakulásában. Az egy főre jutó gabonafogyasztást vettem egybe az ugyancsak egy főre jutó húsfogyasztás alakulásával, valamint a nemzeti jövedelem alakulásával:

22. táblázat

Thaiföld lakossága gabona- és húsfogyasztásának, valamint jövedelmi viszonyainak alakulása 1961 és 2003 között (kg/fő/év; US\$)

Thaiföld	Gabona (kg/fő/év)	Hús (kg/fő/év)	GDP (US\$)
1961	138	15	110
1962	140	15	116
1963	143	15	120
1964	148	16	128
1965	144	15	140
1966	151	16	164
1967	145	16	170
1968	145	17	177
1969	148	17	190
1970	152	18	195
1971	151	16	198
1972	156	16	213
1973	156	18	274
1974	153	17	340
1975	153	17	360
1976	154	17	401
1977	150	17	456
1978	147	21	540
1979	148	19	603
1980	152	18	698
1981	150	19	737
1982	145	20	760
1983	150	19	817
1984	147	19	839
1985	139	22	768
1986	138	20	837
1987	135	20	967
1988	142	21	1 162
1989	126	21	1 341
1990	121	21	1 561
1991	121	25	1 773
1992	121	29	1 984
1993	118	30	2 196
1994	122	29	2 507
1995	120	28	2 878
1996	121	28	3 079
1997	119	27	2 530
1998	122	27	1 856
1999	123	25	2 010
2000	123	24	1 997
2001	122	27	1 862
2002	122	28	2 027
2003	122	25	2 258

Korrelációs eljárással a következő eredményekhez jutottam:

23. táblázat

Korrelációs mátrix

	Gabona	Hús	GDP/fő
Gabona	1		
Hús	- 0,86274	1	
GDP/fő	- 0,89073	0,946744	1

A mátrix egyértelműen arra mutat rá, hogy a gabonafogyasztás erős negatív korrelációban áll a húsfogyasztással és a GDP alakulásával. Azaz, amennyiben a húsfogyasztás vagy a GDP, esetleg mindkettő emelkedik, akkor a gabona fogyasztása visszaesik.

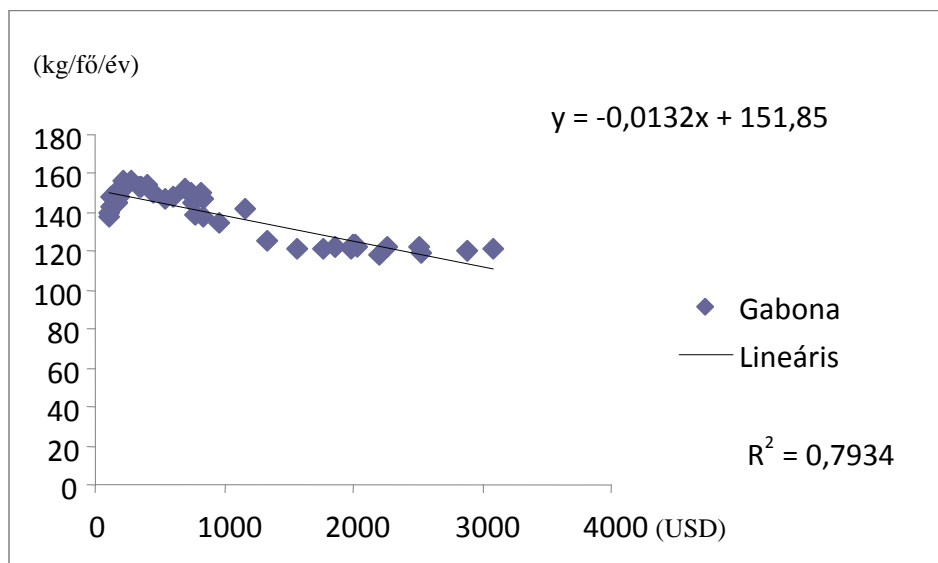
A korrelációs mátrixból megállapítható, hogy gabonafogyasztás negatív erős korrelációban áll a húsfogyasztással, és a GDP-vel, azaz az utóbbi kettő bármelyikének emelkedése a gabona fogyasztás csökkenését jelenti hosszabb távon.

A táblázat jelzi, hogy miközben a hús- és a gabonafogyasztás között is erőteljes az összefüggés ($R > 0,7$), még szorosabb a kapcsolat a GDP növekedése és a húsfogyasztás emelkedése között ($R > 0,9$). Ez lényegében megfelel Bennett törvényének, amely utal arra, hogy a jövedelmi viszonyok javulása a minőségi élelmiszerek irányában fordítja a fogyasztókat. Hiszen a hús Délkelet-Ázsiában is a magasabb értéket, táplálóbb élelmiszert testesíti meg.

Ezt a megállapítást részben tükrözik az 1997-1998-as évek, majd a rákövetkező időszak adatai. A többi térségbeli ország esetéhez hasonló thaiföldi példa azt jelzi, hogy a pénzügyi válság következtében visszaestek a jövedelmek, amely óhatatlanul magával hozta a táplálkozás zsugorodását is. Érvényesült, hogy mind a gabona (főként rizs), mind a hús fogyasztása csökkent. Az adatok azonban azt is jelzik, hogy a válság éveit követően a gabonaneműek fogyasztása viszonylag gyorsan visszaállt a válság előtti szintre, de a húsé sem sokkal lassabban „regenerálódott”.

Ugyancsak Thaiföldre vonatkozóan regresszió-számítást is végeztem. Ismét egybevettem a gabonafogyasztás (függő változó) alakulását a GDP (független változó) változásának hatásával. Az így kapott összesítő tábla alapján kijelenthetem, hogy egységnyi GDP növekmény – átlagosan – - 0,0132 mértékű változást eredményez, azaz 0,0132 egységnyi gabonafogyasztás-csökkenést hoz magával. Ennek ábrázolása diagramban:

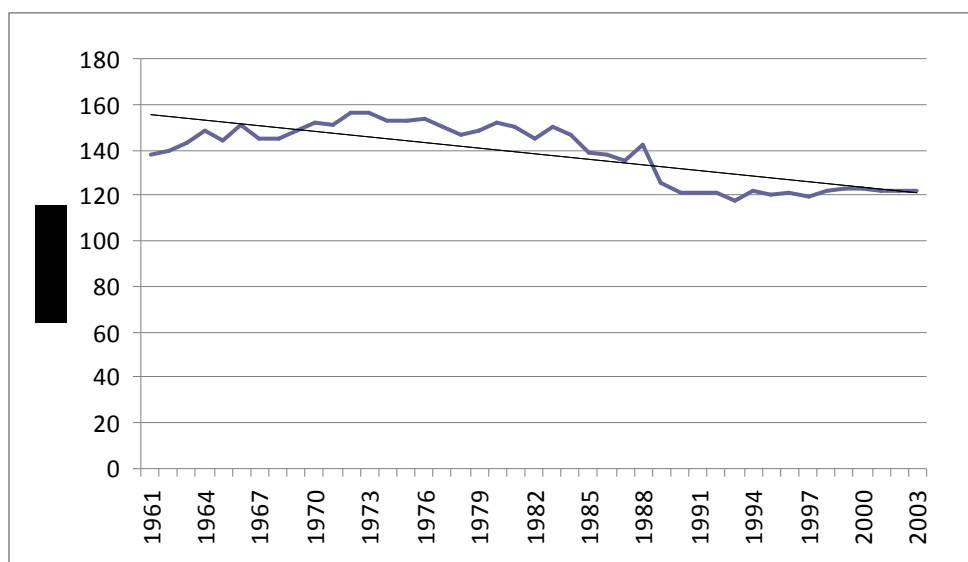
1. diagram: GDP és a gabonafogyasztás közötti kapcsolat

Számításaim azt is megmutatják, hogy a GDP változása 79,34% -ban magyarázza a gabonafogyasztás szóródását. Ugyanez az érték a húsfogyasztás esetében 89,63%.

Kiindulva abból – a Bennett-törvényt napjaink feltételei között is megerősíteni látszó – nemzetközi megállapításból, miszerint a jövedelmi helyzet javulása a kevésbé értékes élelmiszerektől a magasabb értékű táplálékok felé orientálja a fogyasztókat, elvégeztem egy lineáris trendszámítást is. Ezek valóban alátámasztják azt a tételt, hogy a gabonafogyasztás alakulása 1961-2003 között csökkenő tendenciát mutat, tükröztetve a fogyasztási szokások változását.

2. diagram: A gabonafogyasztás alakulása Thaiföldön, 1961-2003

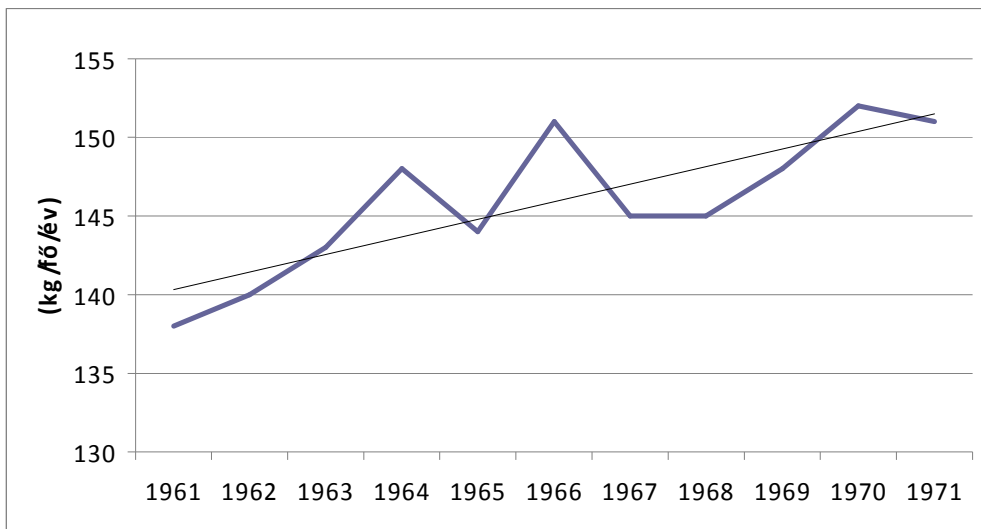

A hosszabb időszakon átívelő fogyasztási trend természetesen elfedi, hogy az egyes időszakokban a társadalmi-gazdasági és fogyasztási-kulturális feltételek eltérő módon hatottak. Ezért külön vizsgálat alá vontam rövidebb időszakokat is. Így megvizsgáltam a délkelet-ázsiai országok függetlenedési-önállósodási időszakának thai adatait. Ezt tükröztetem a 2. diagramon. (Emlékeztetnék arra, hogy Thaiföld nem került gyarmati sorba, de politikailag-gazdaságilag függő helyzetben volt a „nyugati” államoktól. A gyarmati időszakban Angliától és Franciaországtól, majd

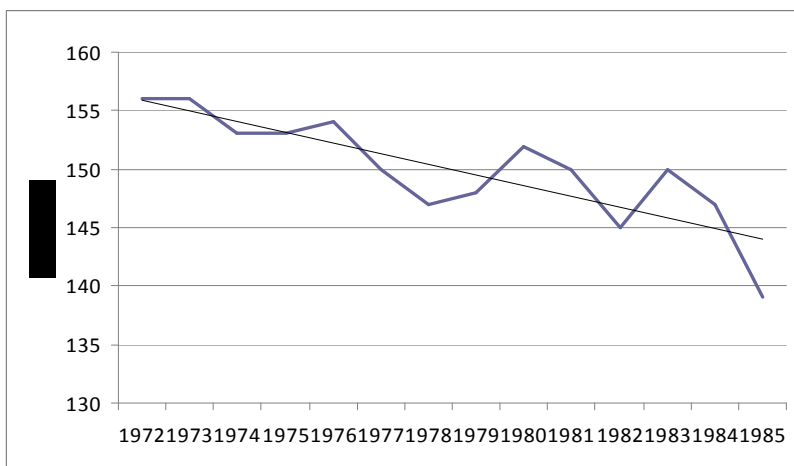
később az USA-tól. Az 1960-as évek Thaiföld számára is az önálló útra térésnek, és ezzel együtt a világgazdaságba történő szerves beépülésnek, egy liberalizáltabb, a modernizációt megkezdő politikának végrehajtását jelentette. Ebben a tekintetben – minden markáns sajátosság, eltérés ellenére is – megfeleltethető egyfajta délkelet-ázsiai „jellemző esetnek”.)

Amint a diagram trendje mutatja, ekkor gabonafogyasztás igen szignifikánsan emelkedett. Ebben az időszakban az igények mennyiségi elemei domináltak, a minőségi „követelmények” még kevésbé jelentkeztek.

3. diagram: A gabonafogyasztás alakulása Thaiföldön, 1961-1971

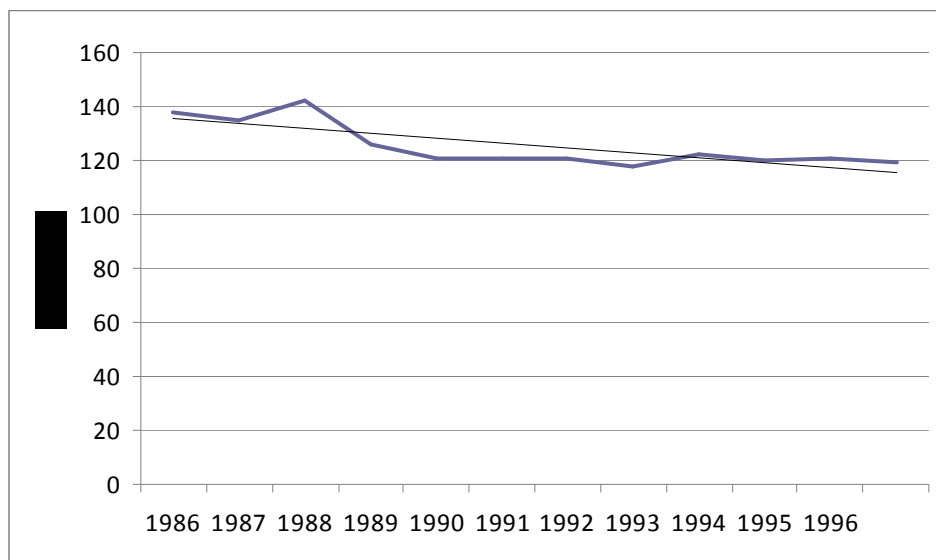

4. diagram: A gabonafogyasztás alakulása Thaiföldön, 1972-1985

A gabonafogyasztás egészen az 1970-es évek elejéig emelkedik (l. 3. diagramot!), majd viszonylag drasztikus, és feltétlenül egyenes vonalú esést mutat. A visszaesés pedig egy időszakot követően lelassul, majd a csökkenés megáll, a fogyasztás stabilizálódik. Feltétlenül figyelmet érdemel, hogy az a szint, amelyen a fogyasztás stabilizálódik, alacsonyabb annál, mint ahonnan a fejlődés az 1960-as években megindul.

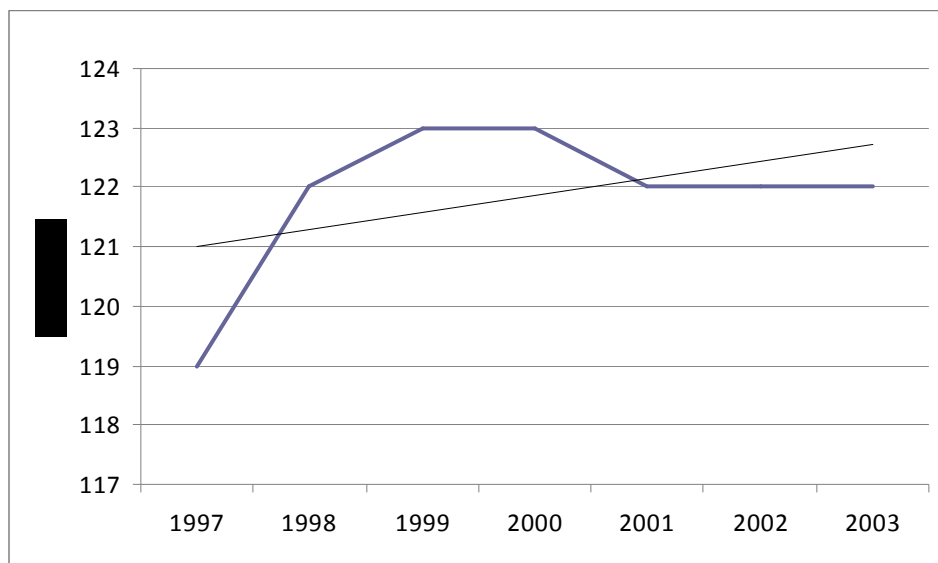
5. diagram: A gabonafogyasztás alakulása Thaiföldön, 1986-1996

Az adatok elemzése azt erősíti meg, amit globális és regionális trendként is értekezésem korábbi részében leírtam. Azaz, a gyorsan fejlődő, iparosodó országokban, így Délkelet-Ázsia államaiban is a hagyományos táplálkozási-élelmezési cikkek forgalmában a gazdasági megerősödés időszakában az élelmezésben elsőként a mennyiségi tényezők játsszák a meghatározó szerepet, majd amikor a mennyiségi elvárások teljesülnek, és egy magasabb fogyasztási kultúrához az egyéb gazdasági-pénzügyi feltételek is megteremtődnek, akkor a minőségi elvárások is teret nyernek. A minőségi táplálkozás térnyerése nem pusztán a hagyományos táplálékok körén belül érvényesül, hanem – elkerülhetetlenül – újabb, a tradicionális termékeknél rendszerint magasabb értékű, táplálóbb, netalán ízletesebb élelmiszerek piaci megjelenését is jelenti. S miután mind társadalmi, mind egyéni szinten megközelítőleg teljesülnek az emberi „optimális” táplálkozási kívánalmak, a mennyiségi növekmény helyet ad a táplálkozás minőségi javulásának. Másrészt, miután a táplálékok körén belül szélesedik a kínálat, óhatatlanul bekövetkezik a hagyományos étkek fogyasztásának csökkenése. Ráadásul messze azon szint alá, amelyről a fejlődés eleve kiindult. Ezt mind fiziológiai, mind táplálkozási tekintetben logikus, természetes következmény, hiszen az emberi táplálkozásnak mind energia, mind protein oldaláról felső korlátai is akadnak. (Eltekintek most a túltáplálkozás káros eseteinek taglalásától!)

Bár már utaltam a Bennett-törvényre, érdemes még egy pillantást vetni annak érvényesülésére. A 6. diagram tehát jelzi, hogy az 1997-1998-as pénzügyi válság megnövelte a gabonaneműek fogyasztását, ami – mint erre fentebb magam is utaltam, más adatokból is egyértelműen kimutathatóan – visszaesést hozott magával a magasabb értéket képviselő táplálékok körében. A törvény e féle igazolása azonban igen komoly hibákat hordoz magában. Itt ugyanis nem tekinthetünk el attól, hogy a visszaesés önmagában mérsékelt volt. Mint azt a hosszabb időszakra érvényes adatsor (22. táblázat) tényei mutatják, a gabonafélék fogyasztásának emelkedése 1999-2000-ben alapvetően marginálisnak tekinthető. Korántsem beszélhetünk arról, hogy a megelőző időszakok állapotához (pl. az 1960-as és 1970-es évek általános 145-150 kg/fő/év fogyasztási adataihoz) kerültünk volna vissza. A fogyasztás és kereslet megemelkedése még bőven azon a sávon belül maradt, amelyet a megszilárdult fogyasztási szokások plusz-mínusz játéka (esetleg valamely számítási hibahatár) megenged. A másik oldalról a folyamatokat úgy írhatjuk le, hogy a táplálkozási szokásokban elfogadottá, megszokottá vált, a gabonaneműeknél értékesebb élelmiszerek visszaesése sem volt jelentős, drasztikus.

6. diagram: A gabonafogyasztás alakulása Thaiföldön, 1997-2003

A délkelet-ázsiai helyzet, az ott megmutatkozó trendek és fejlemények arra a következtetésre vezetnek, hogy korunkban a Bennett-törvény kizárólag megszorításokkal alkalmazható. A jövedelmi helyzet javulása csak ott és addig érvényesül, amíg a társadalmi feltételek nem biztosítják a globális szinten is elfogadott élelmezési-táplálkozási színvonal fenntarthatóságát. Amíg bizonytalan a közösség (és az egyén) korszerű táplálkozási igényeknek – legalább részlegesen – megfelelő tartós ellátása, addig az értékesebb élelmezési termékek iránti kereslet feltétlenül elasztikus. Amint azonban a társadalom eléri azt a szintet, amelyen már egy jelentős visszaesés sem képes megfordítani a táplálkozási „szokásokat”, amelyen a hagyományoshoz képest értékesebb, egészségesebb, táplálóbb élelmiszerek beépülnek a társadalmi elvárások összetett rendszerébe, ott a Bennett-törvény igen korlátozottan, vagy szinte nem is érvényesül. (Itt eltekintek olyan szélsőséges esetek bekövetkeztétől, mint egy háború, amelyben az élelmezés és a táplálkozási kultúra alakulása ugyancsak „abnormális” módon alakul.)

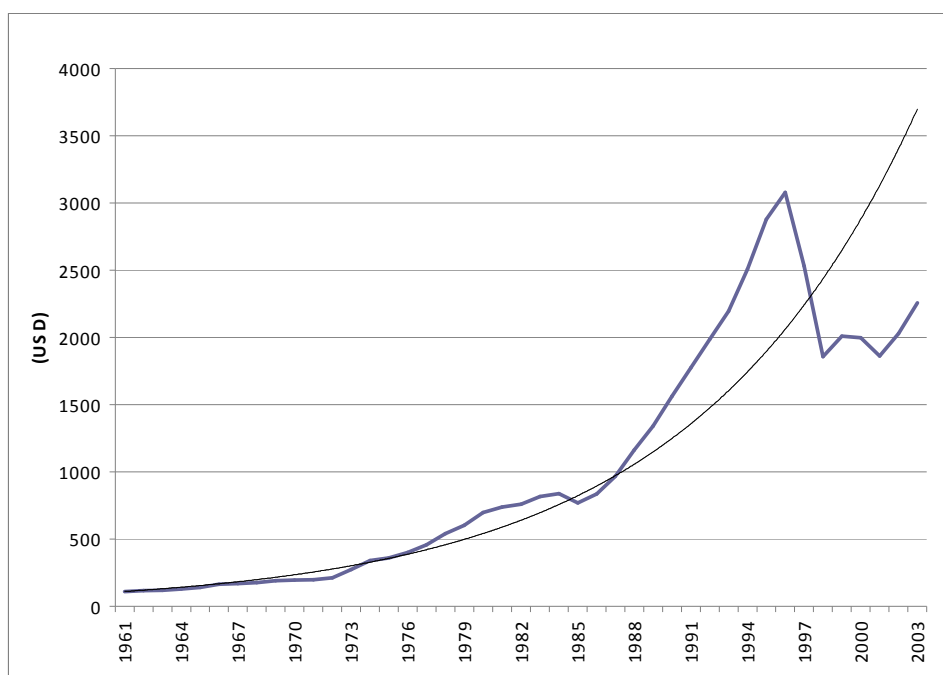
Magam úgy vélem, hogy a „hiba” nem a Bennett-törvényben van, hanem a napjainkra kialakult feltételekben, amelyek legfeljebb korlátok között, a még gazdaságilag a közepesnél is fejletlenebb társadalmakban érvényesülnek. Ott, ahol a társadalmi-gazdasági viszonyok a „modernizációnak” teret engedtek, ott a társadalom széles rétegeinek igénye a korábbiaknál rugalmatlanabbak (kevésbé flexibilisek) lettek, és mind kevésbé teszik lehetővé a táplálkozás terén a visszalépést. A gazdasági feltételek romlása esetén – akár közösségi, családi szintre is lebontva – a fogyasztás, természetes módon, igazodik, lecsökken, de nincs visszatérés a hagyományos táplálkozási szokásokhoz. Nem azt állítom, hogy nem esik ilyenkor vissza a hagyományosnál értékesebb, táplálóbb élelmiszerek körén belül a drágább (és valószínűsíthetően egészségesebb, dúsabb) termékek fogyasztása. A délkelet-ázsiai tapasztalatok (is) azonban azt mondatják, hogy a modernizálódás útján előre haladt társadalmakban mind az élelmiszerkínálat, mind a módosult táplálkozási kultúra oly mértékben megszilárdult, hogy az abból történő kimozduláshoz már csak radikális hatások vezethetnek.

Az a társadalmi réteg, amely számában mind népesebbé, befolyásában mind erőteljesebbé vált Délkelet-Ázsiában már nem kíván lemondani a korszerű táplálkozás jelentette egészségügyi, vagy éppen kulináris előnyökről.

Végül, de nem utolsó sorban nem szeretnék szó nélkül –bár szerkezetileg szorosan nem ide tartozik– kiinduló adatsorból (22. táblázat) exponenciális trendszámítással ($y=102,01e^{0,0835}$) kapott mutató mellett, miszerint Thaiföld 1 főre eső GDP értéke az elmúlt 50 évben hihetetlen növekedés ütemről

árulkodik. A GDP átlagosan (e hatványának értéke közelítőleg 1,087) 8,7%-kal nőtt évente folyamatosan 1961-től nézve.

7. diagram: Thaiföld 1 főre eső GDP értékének változása, 1961-2003 (USD)

4.5. A délkelet-ázsiai táplálkozási kultúra változása és a magyar külgazdasági célok kapcsolódásai

Eredeti kutatási céljaim között szerepelt hazánknak a délkelet-ázsiai térségben megmutatkozó agrár- és általános gazdasági érdekeltiségének felmérése, és nem utolsósorban a helyi táplálkozási kultúra változásaira tekintettel is, élelmiszeripari kiviteli lehetőségeink vizsgálata. Az ezzel kapcsolatos elemzéseim – különösen az utóbbi témakört illetően – nem igen tölthettek el elégedettséggel, mert sem érdemi érdeklődést, sem különösebb készséget nem tapasztalhattam e térség irányában. Ennek ellenére törekedtem kutatási témám és a magyar célok és érdekek közti kapcsolódások feltárására. Tapasztalataimat és az azokból levonható következtetéseket foglalom össze e fejezetben. Többek között ezzel is igazolni kívánom, hogy az élelmiszerfogyasztás (és általában a táplálkozási kultúra) változási folyamatának átfogó elemzése nem öncélú. E vizsgálódások, mint maga az agrárökonómia egésze, a végbemenő folyamatokat, jelenségeket elemezve arra törekszenek, hogy feltárják a feltételrendszerekre, és a fejlődésre ható tényezőket. Amelyek ismeretében pedig a szakemberek (társadalomtudósok, a közgazdászok, vagy a vállalkozók) számukra fontos ismeretekhez jutnak (Lengyel-Tóth, 2008).

A táplálkozási kultúra módosulása, az élelmiszerfogyasztás vizsgálata közvetlenül az élelmiszerek iránti kereslettel kapcsolható egybe. Az érdekek (például kereskedelmi célok) eléréséhez azonban átfogóbb ismeretekre, a piac egészének, tehát a keresletnek és kínálatnak, az azokra ható folyamatoknak egyidejű ismeretére van szükségünk. Ehhez elengedhetetlen az agrárium komplex vizsgálata, a folyamatok átlátása. (E fejezetben – az ismétlések elkerülése érdekében is – támaszkodunk a dolgozat korábbi fejezeteiben leírtakra, amelyeket legfeljebb igen szűkre szabottan esetenként újabb elemekkel egészítünk ki.)

4.5.1. Az agrárgazdaság a 21. század első évtizedében

Azt tudjuk, hogy az ember a létfenntartáshoz elengedhetetlen energiát a táplálkozás útján szerzi be, illetve pótolja. Az ehhez szükséges élelmiszert pedig a mezőgazdaság és az élelmiszeripar szoros kötődésben állítja elő. Tehát az agrárium annak ellenére nem kerülhető meg még korunkban sem, hogy részesedése a fejlett (ipari) államokban az új értékek előállításában csupán 2-5%-ot tesz ki. Bár az ipar és szolgáltatások dominanciája árnyékában ez ritkán tűnik elő, de tény, hogy – az elmúlt évtizedekben a mezőgazdaság is radikális, pozitív átalakuláson ment keresztül: a termelési viszonyok, a termékszerkezet, a termelésnél alkalmazott (technikai és növénytani, az egészségügyi követelményeknek való megfeleléshez elengedhetetlen) eszközök, vagy például a feldolgozás és értékesítés formáit tekintve is minőségileg új, magasabb szintekre jutott. A mezőgazdaság hagyományos szerepe kibővült, minden korábbinál inkább multifunkcionálissá vált. Ezt szem előtt kell tartani mindenkinek, aki akár a fenntartható fejlődés, a társadalmi stabilitás, avagy éppen a külgazdasági érdekek oldaláról közelít az agráriumhoz.

A mezőgazdaságnak a kor igényeihez való igazodását tekintve – túl azon, hogy felismerjük a tradicionális kereslet-kínálati összefüggések radikális átalakulását, az ún. demand-driven fejlődés érvényesülését – nem szabad nem észrevennünk, hogy az ágazat gazdaság-stabilizáló szerepe is módosult. Noha Kapronczai és Udovecz a magyar agrárgazdaságról ír, de megállapításaik a globális gazdasági környezetben is érvényesnek mutatkoztak. Eszerint az elmúlt gazdasági (világ)válság a kereskedelmi forgalom – és így a gazdasági teljesítmények – oldaláról tekintélyes veszteségeket eredményezett hazánk gazdasága számára, de a problémák éppen a mezőgazdasági piacokon jelentkeztek legmérsékeltbben. És ez a világpiacon is így történt (Kapronczai-Udovecz, 2009). Noha kétségtelen, mind pénzügyi, mind befektetési és értékesítési oldalról az ipari termelés és a szolgáltatások érzékenyebben reagálnak a (még korántsem elmúlt) válság hozta jelenségekre, nem tagadható, hogy a mezőgazdaság tartotta legjobban magát. Amiben közrejátszottak olyan „természetes” feltételek, mint éppen a kereslet relatív rugalmatlansága (hiszen enni kell!), de az is, hogy – mint erre magam is a dolgozatban rámutattam – az agrárium és a vidék jelenti még ma is sok országon belül a válságok „levezetésének” legfőbb, egyben legkedvezőbb terepét. A népesség növekedése, az urbanizáció, az életmód- és szemléletmód változások, vagy éppen az energiaigények – mely tényezőkre már utaltam – mind stabilizáló hatást gyakoroltak a mezőgazdasági termelésre és értékesítésre.

És ebben a tekintetben a magyar, általánosságban a globális, és a délkelet-ázsiai helyzet hasonlóan mutatkozik. A vizsgált térség sem mentes a gondok alól,⁸⁷ de a helyi államok válaszadási képessége eddig megfelelőnek bizonyult. Állítom ezt annak ellenére, hogy világos, a kedvezőtlen folyamatok elsődleges és egyértelmű vesztesei a fejlődő országok lesznek. A centrum-periféria közti különbség nemhogy nem csökken, hanem a szakadék szélesedik. A fejlődés, illetve lemaradás azonban egyenetlen: lesznek felemelkedő államok (és ez Délkelet-Ázsia szinte egészére elmondható), és lesznek lemaradók. Köztük az átjárás nehezen valósítható meg, függetlenül attól, hogy a témakör elismert kutatói szerint is, ha a fejlett technikai – technológiai szintet világszerte alkalmaznánk, úgy nemcsak a mai népesség kétszeresének élelmiszer-szükségletét tudnánk elégíteni, de a leszakadók lemaradása is megállítható, mérsékelhető volna.

Kiszámítható, hogy a világ népessége az elkövetkező időszakban csökkenő ütemben bővül, és a mostani évi 1,26%-os növekedés 1,10%-osra csökken. A világ lakossága 2015 körül ér 7 milliárd fő

⁸⁷ Nem tekintetem feladatommak, hogy olyan tényezők elemzésébe fogjak, mint a globális tekintetben is romló földrajzi feltételek (a szélsőséggé váló időjárás, a száraz-sivatagi övezetek terjedése, az El Nino-hoz hasonló pusztító jelenségek számának megszorodása, a megművelhető földterületek zsugorodása, vagy más oldalról, az állat- és növényegészségügyi kérdések felvetődése), esetleg a gazdasági-pénzügyi adottságok romlása (az energiahordozók árának drasztikus emelkedése, a dráguló víz, stb.), vagy éppen az értékesítési-kereskedelmi bizonytalanságok. Ennek ellenére, kutatásaim során ezen faktorokat is szem előtt tartottam!

fölé, hogy majd az évszázad közepe táján 9 milliárd fölött stabilizálódjék, majd csökkenni kezdjen. A növekedéssel tehát szaporodik a táplálékot igénylők száma, így a mezőgazdaságnak igencsak lesz dolga az igények kielégítése terén. Ráadásul, ez már egy módosult összetételű (magasabb korú, de ennél fontosabb, hogy) magasabb minőségi igényeket támaztó fogyasztói tömeget jelent. A népességnek több mint fele már a városokban él. A fejlett országokban ez az arány még magasabb lesz.

Az OECD-FAO előrejelzései szerint⁸⁸ – a jelenlegi világgazdasági válság ellenére – általános világgazdasági fejlődés következik be, az országok nagy többségének GDP-je stabil növekedési ütemet mutat. Itt is igaz az, hogy az általános trend nagy egyenetlenségeket takar: jelentős mértékű fejlődés nem mindenütt következik be, illetve lesznek kiugró térségek, és kiemelkedő szereplők. Köztük ma egyértelműnek mutatkozik a nagy „fejlődő” országok (India, Kína, Brazília), és esetleg az olajexportőrök további térnyerése, de ehhez a csoporthoz sorolhatjuk Délkelet-Ázsia több országát is. Ami az egyénekre lebontott jövedelmeket illeti – természetesen általánosítva a helyzetet – ott is előrelépés, „gazdagodás” várható, ami visszatükröződik majd az élelmiszerfogyasztásban és táplálkozásban is. Igaz, a jövedelmek dinamikus növekedése is egyenetlen lesz. (FAO, 2006)

24. táblázat

A világ népességének és a jövedelemnek évi átlagos növekedési üteme (2005-2015)

	Népesség			Jövedelem		
	Évi növekedési ütem		Városi	Évi növekedési ütem		Részarány
	1996-2005	2006-2015	%	1996-2005	2006-2015	%
Világ	1,26	1,10	49,2	2,64	2,90	100,0
Afrika	2,24	2,08	39,7	3,50	3,78	1,8
Latin-Amerika	1,47	1,20	77,6	2,03	3,61	5,7
Észak-Amerika	1,00	0,87	80,8	3,02	3,21	28,7
Európa	0,00	-0,11	73,3	2,33	2,17	32,1
Ázsia	1,28	1,07	39,9	2,64	3,13	30,2
Óceánia	1,36	1,10	73,3	3,48	3,09	1,6

Forrás: UN World Population Prospects (2004 Revision) World Bank Global Economic Prospects 2006 alapján végzett számítások

Mint az előzőekben kimutattam, az újonnan iparosodó és az ún. fejlődő országok lakosság- és jövedelemnövekedése ma sokkal közvetlenebbül hat az agrártermékek iránti keresletre, mint a fejlettebb országoké. Egyrészt, mert jelentős kielégítetlen szükségletek vannak még, vagyis a jövedelemnövekedés jelentős része nyilvánul meg közvetlen élelmiszerkeresletben (mint láttuk ezt Engel törvénye alapján). Másrészt, egy bizonyos jövedelemszint felett a fogyasztási struktúra eltolódik a magasabb tápértéket képviselő, illetve feldolgozott termékek felé (a Bennett törvénnyel összhangban). Mindez a keresleti áruszerkezet jelentős átalakulását eredményezi (Kiss, 2007). Délkelet-Ázsiára vonatkozóan alapvetően utóbbi fejlődési tendencia tekinthető érvényesnek.

Mint igazoltuk, Délkelet-Ázsiára is jellemző a trend, miszerint itt nemcsak az agrártermékek fogyasztása növekszik látványosan és mutatkozik megállíthatatlan folyamatnak, de markánsan előtérbe kerültek a minőségi igények is. A fogyasztási szerkezet eltolódik a magasabb értéket

⁸⁸ Miután a fejezetben felhasznált adatok részletesebb regionális bontásban nem állnak rendelkezésre, elemzésünkben kénytelen voltam a földrészek szerinti elkülönítésekre és/vagy OECD – nem-OECD státusz szerinti megkülönböztetésre hagyatkozni. Általános vizsgálódásunkban azonban ez nem jelent szükségszerűen zavaró tényezőt, mert itt az általános trendek foglalkoztatnak, másrészt, tekintve Délkelet-Ázsiának a fejlődő országok körén belüli kiemelkedő helyzetét is, azt mondhatjuk, azt feltételezhetjük, hogy a tendenciák, trendek általában igazak e térségre vonatkozóan is. Esetleg még azoknál is kedvezőbb a helyzet. S végül, ahol ez vizsgálatunk tekintetében konkrét és fontossá válik, ott közvetlen utalást teszünk a térség sajátosságaira.

képviselő termékek irányában, és a kereslet növekedése a leglátványosabban az (alapvetően új, általánosan fogyasztott táplálékként is felfogható) állati termékek, zöldségek és gyümölcsök tekintetében a legnagyobb. S hangsúlyozni kell, hogy a kereslet mennyiségi növekedése mellett megjelennek a termékek feldolgozottságában mutatkozó minőségi követelmények, bekövetkezik a félkész és késztermékek fogyasztásának gyors emelkedése is.

25. táblázat

Egyes élelmiszerek termelésének és fogyasztásának növekedési üteme, 2005-2015 (%/év)

	Termelés			Fogyasztás		
	Összes	OECD	Nem-OECD	Összes	OECD	Nem-OECD
Búza	1,2	1,0	1,3	1,1	0,9	1,2
Rizs	1,5	0,0	1,6	1,3	0,1	1,4
Takarmány gabona	1,6	1,3	2,0	1,5	1,4	1,6
Olajos magvak	2,2	0,6	3,3	2,4	1,4	3,1
Marhahús	1,9	0,7	2,7	2,0	0,8	2,7
Sertéshús	1,9	0,8	2,4	1,9	0,8	2,4
Baromfihús	2,4	1,6	3,0	2,4	1,8	2,9
Tej	1,5	0,7	2,2	-	-	-
Vaj	1,6	-0,4	2,8	1,7	-0,3	2,7
Sajt	1,5	1,4	2,0	1,6	1,5	2,0
Növényi olaj	2,6	1,5	2,9	2,7	1,8	3,2
Cukor	1,9	-1,1	2,9	1,7	0,4	2,2

Forrás: OECD-FAO Agricultural Outlook 2006-2015, OECD/FAO 2006

A keresletnövekedésnek külkereskedelem-generáló hatása is van. A 25. táblázat alapján látható, hogy a fejlődő országok termelésének növekedése valamennyi vizsgált árucsoport esetében meghaladja a fejlett országokét. Ráadásul a fogyasztás elmarad a termelés bővülése mögött, amiből – az általános helyzetet szem előtt tartva – könnyen kikövetkeztethető, hogy mind több termék, és mind nagyobb mennyiségben kerül a nemzetközi kereskedelmi körforgásba. Ez még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy még magán a fejlődő országok körén belül is van bőven „helyben” kielégítendő, az új termelt mennyiséget (legalább részben) felszívó hazai kereslet. Viszont az is tény, hogy a fejlődés nem feltétlenül ott következik be, ahol az igények jelentkeznek, illetve a hazai igények kielégítését követően is jut majd áru a külkereskedelem számára. Délkelet-Ázsiára vonatkozóan ez egyértelműen igaz. Előbbiek az egyik oldalon az agrártermékek nemzetközi kereskedelmének általánosan éleződő versenyét jelzik, ráadásul a fejlettebb országok számára – a jelenlegi termelési adottságokat tekintve – romló feltételek mellett, hiszen az új szereplők piacra jutási lehetőségei kedvezőbbek, nem utolsó sorban az alacsonyabb termelési költségeik, esetenként termelésük hatékonyabb volta miatt. A második következtetés pedig az lehet, hogy Délkelet-Ázsia még tovább erősíti helyzetét a nemzetközi agrárkereskedelemben. Előreszaladva megállapításaimban, ez a magyar termelők számára igen konkrétan azt jelenti, hogy magán a globális piacon sem csak a „hagyományos” versenytársakkal kell a továbbiakban számolni, hanem a fejlődő országokból érkező új versenytársak megjelenésével is. Délkelet-Ázsiára vonatkoztatva a megállapítást, azt mondhatjuk, hogy az ASEAN-térség várhatóan ugyancsak javít külpiaci (globális) pozícióin, de a régió belül is keményebb ellenfélnek bizonyul a külső partnerekkel szemben.

Tendencia az, hogy a feldolgozott termékek forgalma a tömegárukéhoz képest jelentősebben fog nőni. A folyamat már elkezdődött, és a trend felfelé ívelően tartós lesz. Tehát növekszik a feldolgozott áruk részaránya. A kérdés, hogy ez kit hoz kedvezőbb helyzetbe? Általánosnak mutatkozik az a – szerintünk alapvetően téves – nézet, hogy a fejlődő országok elsődlegesen a mérsékeltebben feldolgozott, tömegáru piacán jelennek meg kínálatukkal, míg a fejlettek a

magasabb hozzáadott értékű termékekkel vesznek részt a világ agrárkereskedelmében. E nézet több tekintetben is vitatható. Elsőként is, noha a társadalmi-gazdasági és fejlettségbeli különbségek még tartósan fennmaradnak, egyre nehezebb éles határvonalat húzni a fejlett, az erőteljesen iparosodott, a gyorsan fejlődő, a részlegesen fejlett (bizonyos területeken kiugró sikereket elérő), vagy éppen a valóban legerősebb országok között. Egyre több olyan hajdani elmaradott ország van, és a kistigriseken túl éppen Délkelet-Ázsia szolgáltatja erre a példákat, amelyek bizonyos szférákban magasan fejletté válnak, nemzetközi versenyképességre tesznek szert, és képesek veszélyeztetni a fejlettebb termelők piaci helyzetét.⁸⁹ A most iparosodó és gyorsan szerkezetet váltó országokban mind több feldolgozó kapacitás létesül az élelmiszeriparban is. Másodszer, a korszerű termelés (is) mind erőteljesebben a specializálódás irányában mutat, ahol a szűkebb termelési szegmensekre összpontosítás több szereplőnek biztosít játékkeret (amely elősegítheti – még az erős versenyben is – a felek békés egymás mellett élését). Végül, a globális táplálkozási kultúra átalakulása, a minőségi igények a termékskála jelentős kiszélesedését hozza magával. Ebben a tekintetben nemcsak az lesz a piaci győztes, aki fejlettebb, hanem aki innovatívabbnak bizonyul az élelmiszertermelésben is. (Ez alapvető kérdés a magyar termelők és kereskedők számára is: egy táplálkozási „Rubik-kocka” számunkra is csodát teremtene, egyéb jellegű gyengeségeinktől eltekintve is.) Utóbbi kérdéskörbe beletartozik az is, hogy aki általában hamarabb megtalálja a fogyasztók agyához és gyomrához az utat, az könnyebben eljut a pénztárcákhoz is. A mondat első fele bizonyára könnyen érthető. A második annyiban igényel magyarázatot, hogy a fogyasztó szinte már mindenütt, de a fizetőképes kereslettel rendelkező területeken feltétlenül már tudatosan vásárol, mert tudatosan táplálkozik. Kitekintve a tápláléknak nemcsak ízére, mennyiségére, de egészségügyi kihatásaira is. Így önmagában a táplálék összetételére, másrészt a mind szigorúbb egészségügyi előírásoknak való megfelelésére is. Elmúltak már azok az idők, amikor bizonytalan eredetű és kihatású élelmiszerekkel meg lehetett jelenni a piacon. Az élelmezésbiztonság kérdése napjainkban már olyan kulcskérdés, amely közvetlenül kihat az értékesítésre és fogyasztásra is. Délkelet-Ázsia igényei ebben a tekintetben is már inkább a fejlett, mint az elmaradottabb és kisebb jövedelmű területeken jelentkező kereslettel vehetőek egybe. Ez – igaz, még csak részlegesen – megmutatkozik az ott előállított termékek élelmiszerbiztonsági minőségében, és még markánsabban a külföldi termékekkel szembeni elvárásokban. (A különbséget az magyarázza, hogy a hazai termékekkel jóval „elnézőbbek” még a hatóságok, mint a külföldi árukkal szemben. Mindezt megengedhetik maguknak a helyi kormányzatok és vásárlók, mert olyan erős a külföldiek, de a hazai vállalkozók versenye is.)

4.5.2. A magyar élelmiszergazdaság külkereskedelmi helyzete

Tudjuk, egykor hazánk – méreteihez képest különösen – jelentős agrárexportőrnek számított. Mai helyzetünk azonban, bizonyos tekintetben, kevésbé optimistán ítélné meg. Kerülve a magyar mezőgazdaság általános gondjainak értékelését, vizsgálódásunkat a külpiaci földrajzi- és áruszerkezet kapcsán, Délkelet-Ázsiára összpontosítva folytatjuk. E tekintetben nem nehéz megállapítani, hogy agrár-kereskedelmünk földrajzi irányultsága, mind kivitelünk, mind behozatalunk rendkívül koncentrált. A rendszerváltást megelőzően gazdaságunk erősen KGST-függő volt, és ezt – eltekintve a politikai faktoroktól és pusztán a gazdaságfejlődés elemeit tartva szem előtt – csakis hátrányosnak ítélné meg. (Az azért nem feledhető, hogy ekkor a „nyugati” kereskedelmünkben a magyar mezőgazdaság inkább az export, mint az importoldalón jeleskedett, és az egyik legfőbb dollár-kitermelő ágazatunk volt!) Az elmúlt húsz év alapvető változásokat hozott, de gazdaság- és külkereskedelem-orientáltságunk koncentráltságának mértéke nem hogy

⁸⁹ Erre a helyzetre sajnálatosan negatív példát magunk szolgáltatunk: az 1970-1980-es években a magyar mezőgazdaság keményen állta a sarat még számos „túlerős” partnerrel szemben is, és még a feldolgozottság terén is értünk el sikereket. Kár, hogy ez inkább a múlt, mint a jelen! Napjaink pozitív példáit viszont Délkelet-Ázsiában találjuk, ahol Thaiföld, a Fülöp-szigetek, illetve valamelyest lemaradva Indonézia és Vietnam igazolja önnön versenyképességét – egyes ágazatokban.

csökkent, talán még fokozódott is. Igaz, és ez azért végtelenül pozitív változás, a nálunk fejlettebb Nyugathoz kötve hazánkat. Mégis, bizonyos elemeket tekintve ez a „hasonló cipő”-állapot is hordoz magában kedvezőtlen vonásokat. Ugyanis a magyar külkereskedelem export- és importrádiusza továbbra is rendkívül alacsony. Kivitelünknek és behozatalunknak is – mondhatnánk – egészségtelenül nagy része köt bennünket Európához, az Európai Unióhoz. S ez érvényes az élelmiszergazdasági folyamatokra is.

26. táblázat

A magyar élelmiszergazdaság külkereskedelmi irányultsága, 1998-2008 (%-ban)

	Exportunk területi megoszlása			Importunk területi megoszlása		
	1998	2003	2008	1998	2003	2008
Európa	87,32	93,38	95,97	57,06	87,23	96,37
ebből EU-25*	58,35	63,93	81,68	49,11	77,41	90,73
Ázsia	5,24	4,98	3,16	7,06	3,81	1,52
Afrika	2,68	0,29	0,20	7,93	1,44	0,29
Amerika	1,86	1,29	0,61	27,11	7,40	1,81
Ausztrália	0,08	0,06	0,05	0,81	0,11	0,01
Egyéb	2,83	0	0	0,03	0	0
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Megjegyzés: Románia és Bulgária nélkül

Forrás: Az élelmiszergazdaság külkereskedelme, XIII. évfolyam 7. szám (az Agrárgazdasági Kutató Intézet kiadványa) 7.2 táblázata alapján végzett saját számítások, 2009

27. táblázat

A magyar mezőgazdasági külkereskedelmi forgalom alakulása, 1998-2008 (millió HUF)

	Export			Import		
	1998	2003	2008	1998	2003	2008
Európa	519.290,6	661.397,2	1.384.980,1	146.320,6	329.407,2	926.280,3
ebből EU-25*	347.017,1	452.826,9	1.178.786,9	125.931,9	292.333,6	871.989,2
Ázsia	31.134,9	35.274,3	45.583,8	18.105,5	14.388,5	14.608,3
Afrika	15.924,9	2.068,8	2.949,6	20.346,6	5.455,6	2.772,5
Amerika	11.034,1	9.137,4	8.806,8	69.525,3	27.959,1	17.366,2
Ausztrália	481,3	428,5	779,8	2.069,8	416,8	105,8
Egyéb	16.800,2	0	0	76.060,0	0	0
Összesen	594.666,2	708.306,3	1.443.100,2	256.443,9	377.627,2	961.133,3

Megjegyzés: Románia és Bulgária nélkül

Forrás: Az élelmiszergazdaság külkereskedelme, XIII. évfolyam 7. szám (az Agrárgazdasági Kutató Intézet kiadványa) 7.2 táblázata alapján végzett saját számítások, 2009

Az adatokból egyszerű ránézéssel is kitűnik, hogy Európa részesedése több mint meghatározó. Természetesen önmagában ezt a tényt – szemben a KGST-kötöttségekkel – nem lehet rövid negatív megállapítással elintézni. Az, hogy egy nálunk fejlettebb, magasabb minőségi követelményeket támaztató piacon vagyunk és érvényesülünk, akár kedvezően is fogadhatnánk. A kérdéskör kutatói azonban tudják, hogy e tények mögött komolyabb gondok is meghúzódnak. Így például az, hogy EU-függésünk oka – egyebek mellett – az az áruhiány, amelynek révén nincs mivel kilépni a világpiacon. De közrejátszik a kötöttségek fennmaradásában az is, hogy (az export oldalon) a magyar gazdálkodók egyszerűen nem rendelkeznek a távolabbi területekre való kimerészkedést is

lehetővé tévő ismeretekkel és tőkével. (Villányi et al, 2003) Vagy éppen nem felejtethetjük, hogy ennek a végtelenül szoros kötődésnek az is a hátránya, hogy a világpiacon való – önkéntes vagy kényszeredett – kirekesztődés nagyon sok előnytől elzárja a magyar agráriumot. Olyanoktól, amelyek hosszabb távon hasznosak lehetnek. Így például a verseny, a megmérettetés motivációs hatásától, a globális fejlődési folyamatokhoz való szorosabb kapcsolódástól, vagy – mint erre még kitérünk – a piacokon való pozicionálás lehetőségétől.

Miután nem feladatunk, nem is elemezzük mélyebben a két táblázatot, de arra – Délkelet-Ázsia kapcsán – fel kell hívnunk a figyelmet, hogy az uniós forgalom erőteljes növekedéséhez mérten minden más terület forgalmának fejlődése értékben és arányaiban is elmarad. Azt jelzés értékűnek kell tekintenünk, hogy a jelzett folyamatok még Amerika esetében (és itt leginkább az USA érdekes, mint végül is hagyományosnak tekinthető piac) is érvényesültek. Számunkra azonban az fontosabb, hogy az egyedüli kivételt éppen Ázsia jelenti. A földrész helyzete alapvetően pozitívan változott, hiszen ez az egyetlen olyan térség, amelynek valamelyest sikerült Európával lépést tartania. Itt a vizsgált tíz év során folyamatos volt az export növekedése (l. a 28. táblázatot), és az Európán kívüli régiók körén belül arányát is növelte.⁹⁰ Magyarán, még mindig Ázsia volt és maradt az a kontinens, ahol mezőgazdasági termékeinkkel megjelentünk. Délkelet-Ázsiára vonatkozóan közvetlen adatsorokkal nem rendelkezünk ugyan, de az feltételezhető, hogy – és ezt az adatok még elrejtik –, hogy a valóban fontos piacokat itt Kína, Japán és Korea, s kevésbé az általam vizsgált térség jelenti.

28. táblázat

A magyar agrárkivitel alakulása régiók szerinti bontásban, 1998-2008

	Export változása (%)		
	1998	2003	2008
Európa	100	127,37	266,71
EU-25	100	130,49	339,69
Ázsia	100	113,29	146,41
Afrika	100	12,99	18,52
Amerika	100	82,81	79,81
Ausztrália	100	89,04	162,04
Összesen	100	119,11	242,67

Forrás: Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest, 2009

A földrajzi korlátokon túltekintve nem látunk kedvezőbb képet a mezőgazdasági exporttermékek feldolgozottsága terén sem (l. 29. táblázat!). A rendelkezésre álló adatok szerint agrárkivitelünkben pontosan a versenyképesség erősödését jelentő globális folyamatokkal ellentétes változások következtek be, és zajlanak le ma is. Miközben a nemzetközi kereskedelemben a nagyobb hozzáadott értékkel bíró áruké a jövő, azok piacának bővülése várható, és egyben a nagyobb nyereség realizálásának is itt teremtnének meg a feltételei, a magyar kivitel szerkezeti összetétele romlik. Megyünk vissza a mérsékeltben értékes termékek irányában. Ez nemcsak abban a tekintetben káros, hogy a pótlólagos feldolgozással hozzáadott érték így külföldön kerül az áruba és a nyereséget ott termeli meg, hanem mert – köztudottan – az ilyen termékek keresletében a legnagyobb a piaci fluktuáció, jelentkeznek a legnagyobb értékesítési kockázatok, és növekszik az értékesítési bizonytalanság.

⁹⁰ A 28. táblázat a második időszakra vonatkozóan Ausztráliánál is tekintélyes emelkedést jelez. Az adat értékelésénél azonban nem tekinthetünk el attól, hogy önmagában a forgalom rendkívül alacsony (l. a vonatkozó táblázatot), és a hirtelen megugrás egy szezonális és egyedi szállításnak tudható be. Tehát – sajnos – itt nem tartós trend nyomát látjuk!

29. táblázat

A magyar agrárexport feldolgozottság szerinti összetétele,
1998-2008 ('000 HUF, illetve %)

	Export					
	1998		2003		2008	
	('000 HUF)	(%)	('000 HUF)	(%)	('000 HUF)	(%)
Összesen	594.666.206	100	708.306.310	100	1.443.100.232	100
Alapanyagok	186.868.185	31,42	227.251.608	32,08	575.430.017	39,87
Elsődlegesen feldolgozott termékek	205.973.409	34,64	228.779.671	32,30	421.931.523	29,24
Másodlagosan feldolgozott termékek	201.824.613	33,94	252.275.032	35,62	445.738.696	30,89

Forrás: Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest, 2009

Amennyiben abból indulunk ki, hogy a globális trendek a mezőgazdasági termékek, és ezek között az élelmiszerek és táplálékok iránti kereslet világméretű emelkedését jelzik, akkor még az a feltevés is alátámaszthatónak tűnhetne, hogy a kedvező agráradozottságokkal rendelkező Magyarország számára is új lehetőségek kínálkozhatnak. A továbblépési adottságok értékeléséhez hozzátartozik, hogy – egyes vélemények szerint, elméletileg – ma a magyar mezőgazdaság adottságai szerint csak 60%-on teljesít. Nagyon nagy kérdés azonban, hogy egyrészt az integrációs agrárpolitika, másrészt a hazai gazdasági állapotok mennyire teszik lehetővé a nagyobb teljesítményekre kapcsolást. S ebben a tekintetben az sem másodlagos, hogy miként élünk az Európán kívül adódó (agrár)gazdasági és kereskedelmi lehetőségekkel. Hiszen a külpiacok termelés-növelésre, minőségjavításra, beruházásokra, végül is versenyre, azon belül pedig megerősítésre, alkalmazkodásra, igazodásra ösztönöznek. Ez pedig hosszú távon nemcsak a nyereségnek, hanem a túlélésnek is záloga.

4.5.3. Az ASEAN-térség helyzete és megítélése a magyar agrárkereskedelem oldaláról

Az erősödő nemzetközi versenyben mind kevesebben engedhetik meg, hogy önmagukba (akár regionális szerveződésükbe) zárkózzanak, lemondjanak a globális piacok más részeiről. Ázsia pedig hatalmas piac. Földünk népességének több mint fele ezen a kontinensen él, és fogyaszt élelmiszert, táplálkozik. A világnépesség tizede pedig Délkelet-Ázsiában teszi ezt. Megnőtt fogyasztási igénnyel és minőségi elvárásokkal. Mindez hazánk külkereskedelmi kapcsolataiban és forgalmában nem tükröződik vissza.

A külgazdasági kapcsolatokban Ázsia megítélése az elmúlt időszakban javulni látszott. Mindez természetes következménye volt Kína és India felemelkedésének, globális gazdasági térnyerésének. Japán és Korea, plusz Tajvan, továbbra is megfelelő figyelemben részesül. Nem mondható el ez a délkelet-ázsiai övezetről. Ez annyiban érthetőnek látszik, hogy (Kínához, Indiához képest) kisebb lakosság-tömegről, az említettek többségét tekintve kisebb gazdasági súlyú szereplőkről van szó, ráadásul az ASEAN-t gazdasági egységként kezelni ma még csak korlátozottan lehet. Ebből eredően – függetlenül attól, hogy ma már „történelmi” időszyakra kitekintően is „hagyományos” partnerek vannak a régióban (Indonézia, Vietnam, Laosz, Kambodzsa) – sem külgazdaságpolitikánkban, sem külkereskedelmünkben nem tekintünk rájuk fontos partnerként.

Ezt mutatják a térséggel lebonyolított gazdasági-kereskedelmi együttműködés adatai, és így az általunk vizsgált agrárkereskedelem is. Mint a 30. táblázat adatai jelzik – különösen a teljes

mezőgazdasági forgalomhoz viszonyítva – a délkelet-ázsiai élelmiszeripari forgalom rendkívül csekély, majdhogynem elhanyagolható.⁹¹

30. táblázat

Magyarország élelmiszeripari külkereskedelme az ASEAN-térség országaival, 1998-2008 ('000 HUF)

ASEAN	Export			Import		
	1998	2003	2008	1998	2003	2008
Brunei	0	0	0	0	0	0
Kambodzsa	4.834	0	113	0	0	0
Indonézia	7.353	11.693	8.163	2.273.806	822.460	256.369
Laosz	0	0	0	427.429	69.045	0
Malajzia	48.500	54.657	76.040	3.441.572	2.996.869	1.060.404
Mianmar	0	0	0	0	0	0
Fülöp-szvk.	63.509	112.651	158	273.869	180.142	190.800
Szingapúr	56.729	100.638	80.689	143.215	73.870	143.856
Thaiföld	35.918	97.291	64.430	2.410.964	2.358.949	2.565.750
Vietnam	1.439.970	1.053.539	1.395.538	516.818	2.361.879	641.726
Összesen	1.656.813	1.430.469	1.625.131	9.487.673	8.863.214	4.858.905

Forrás: Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest, 2009

⁹¹ Mint már jeleztük, a térségből beszerezhető adatok esetében – lényegében a közreadó forrástól függetlenül, az általános adatszolgáltatás ellentmondásai miatt – nagy bizonytalansággal kell számolnunk. Ennek révén nem csodálkozhatunk azon, hogy más források a magyar-ASEAN élelmiszeripari forgalmat a jelzett adatoknál magasabbra, esetenként a többszörösére teszik. Miután azonban magunk itt trendekkel és nem konstans eseményekkel foglalkozunk, továbbá a régió súlyát minden forrás – mindkét fél számára – jelentéktelennek tartja, vizsgálódásunk során e hibaforrások torzító hatásától eltekinthetünk.

31. táblázat

Magyarország ASEAN országokba irányuló agrárkivitelének termék és feldolgozottság szerinti csoportosítása (2008, '000 HUF)

		Termék	Érték	%
1.	0	0106 Más élő állat	2 811	
2.	0	0301 Élő hal	2 363	
3.	0	0407 Tenyésztójas és tojás frissen, tartósítva vagy főzve	6 901	
4.	0	1108 Keményítő, inulin	1 906	
5.	0	1209 Mag, gyümölcs és spóra vetési célra	44 430	
1-5.		Összesen:	58 411	3,59
6.	1	0203 Sertéshús frissen, hűtve vagy fagyasztva	128 124	
7.	1	0206 Négy lábúak vágási mellékterméke, belseje frissen, hűtve, fagyasztva	52 548	
8.	1	0207 Baromfi húsa, vágási mellékterméke és belseje frissen hűtve, fagyasztva	172 672	
9.	1	0409 Természetes méz	12 237	
10.	1	0710 Zöldség fagyasztva	48 674	
11.	1	0713 Száritott hüvelyes zöldség	69 820	
12.	1	0904 Bors , paprika szárítva zúzva vagy őrölve	4	
13.	1	1805 Kakaópor cukor vagy más édesítőanyag nélkül	3 598	
6-13.		Összesen:	487 677	30,01
14.	2	1601 Kolbász, téliszalámi és más salámi	2 516	
15.	2	1806 Csokoládé- és kakaótartalmú más élelmiszerkészítmény	4 569	
16.	2	1901 Lisztből, darából, keményítőtől előállított élelmiszer készítmény alacsony kakaótartalommal	45 186	
17.	2	1905 Kenyér cukrászsütemény, kalács és más pékáru	2 864	
18.	2	2005 Zöldség ecet vagy ecetsav nélkül tartósítva, nem fagyasztva	10 027	
19.	2	2007 Dzsem, gyümölcskocsonya, -püré, -krém főzve is	139	
20.	2	2008 Más módomban elkészített vagy tartósított gyümölcs és növényrész alkohollal is	35 899	
21.	2	2009 Gyümölcsle (must) és zöldséglé nem erjesztve, cukor hozzáadásával is	32	
22.	2	2104 Leves és előállítására szolgáló készítmény, homogenizált élelmiszerkészítmény	54 105	
23.	2	2106 Másutt nem említett élelmiszerkészítmény	823 417	
24.	2	2201 Víz, ásványvíz és szénsavas víz édesítőszer hozzáadása nélkül, jég és hó	7 087	
25.	2	2202 Víz, ásványvíz és szénsavas víz édesítőszer hozzáadásával, vagy ízesítve, egyéb alkoholmentes ital	31 114	
26.	2	2203 Malátából készült sör	14	
27.	2	2204 Bor friss szőlőből, szeszesített bor, szőlőmust	54 532	
28.	2	2208 Szesz, likőr és más szeszesital és etilalkohol nem denaturálva 80 százalék alatti alkoholtartalommal	148	
29.	2	2309 Állatok etetésére szolgáló készítmény	7 394	
14-29.		Összesen:	1 079 043	66,40
		Mindösszesen:	1 625 131	100,00

Forrás: Az Agrárgazdasági Kutató Intézet adatai alapján készült saját számítások

Megjegyzés: A táblázat második oszlopának értelmezéséhez:

0 – Alapanyagok

1 – Elsődlegesen feldolgozott élelmiszergazdasági termékek

2 - Másodlagosan feldolgozott élelmiszergazdasági termékek

A fenti, egyetlen évre vonatkozó két táblázat alapján a magyar élelmiszeripari exporttermékek összetételére és földrajzi megoszlására vonatkozóan mélyreható következtetéseket aligha vonhatnánk le. Az általános magyar termékstruktúráról korábban elmondottak, valamint a megelőző táblázat forgalmi adatainak több-kevesebb stabilitása alapján azonban bizonyos következtetések

levonhatók. Mindenekelőtt az, hogy az ASEAN-régió maga is visszatükrözteti hazánknak a nemzetközi mezőgazdasági- és élelmiszeripari versenyben megmutatkozó gyengeségeit. Például azt, hogy még ebbe a távoli térségbe sem tudunk – az apró szegmensen belül sem – folyamatosan magas szinten magas feldolgozottságú termékekkel megjelenni. Igaz, a 2008-as adat 66%-os másodlagos feldolgozottságot jelez, de ezt az értéket objektívebben értékelhetjük akkor, ha kiegészítjük azzal, hogy 1998-ban ez az arány 94,8%-os, igaz, 2003-ban 65,2%-os volt.⁹² Szállításainkban kisebb részt foglalnak el az alapanyagok és az alacsony feldolgozottságú, tehát a fuvar költségeket és egyéb terheket nehezebben elviselő termékek, de arányuk mégsem csekély. A nagyobb hozzáadott értékkel bíró áruk részesedése ingadozó, ha nem csökkenő. Ami pontosan ellentétes azzal a trenddel, amely az élelmiszeripari termékeknek a globális piacon való értékesíthetősége kapcsán megmutatkozik. Mindez megerősíti azt, az empirikusan és különböző források alapján egyaránt levonható következtetést, hogy hazánk ma Délkelet-Ázsiában nem (sem) versenytársa másoknak. Apró piaci rések betömésére talán képes, de a mikor, miként, mivel kérdésekre megalapozott válasz aligha adható. (Neszmélyi, 2004)

Mindezek után kulcskérdésként jelentkezik, hogy ez a helyzet szükségszerű-e, esetleg változtatásra szorul, illetve módosítható-e? S ha már Délkelet-Ázsiát vizsgáljuk, tekintsük-e – a számunkra fontos magyar agrárexport tekintetében – egységes régióknak, vagy esetleg lehet-e, érdemes-e valamely országra vagy országokra koncentrálnunk? Az utóbbi felvetésre klaszterelemzés révén válaszolunk, míg az előbbi kérdést általános megközelítést alkalmazva, de az elemzést is figyelembe véve válaszoljuk meg.

A klaszterelemzés során statisztika-tudományi módszerrel határoltuk el egymástól a térség államait, és vizsgáltuk meg potenciális magyar agrárexport-befogadó képességeiket. Ennek során részben az adott államok helyzetét, részben velünk fenntartott kapcsolataik fényében elemeztük az ASEAN-országokat. A térség tíz állama négy csoportra oszlott. Az elsőben a két, pénzügyileg kiemelkedő miniállam, Szingapúr és Brunei szerepelt. Az előbbi nemcsak fizetőképese, de magasan fejlett szereplője is a térségnek, amelynek rendkívül széles piaci kapcsolatai vannak, és ahová mind a regionális, mind a külső agrárexportőrök nagyon szeretnének betörni. Ezt azzal lehet kiegészíteni, hogy Szingapúr a valóságban is a térség legfőbb el- és szétosztó helye, amely a helyi keresleten túl ugródeszkaként is használható, az itteni kapcsolatok biztosíthatnak szilárdabb hátteret az újonnan érkezetteknek vagy kisebb vállalkozóknak.⁹³ A hatalmas verseny miatt – elemzésünk szerint – Szingapúr aligha lehetne kiemelt partnerünk, de éppen a jelzett különleges jellemzők okán mégis kiemelt kezelést érdemel a városállam. Brunei fizetőképessége nagy vonzerő, de elszigeteltsége – számunkra – igen nehezen feltörhetőnek mutatkozik.

Külön klaszterbe került Thaiföld és Malajzia, amelyek jelentős lépéseket tettek a gazdaság modernizációjában. Gazdaságuk is megerősödött, különösen Malajziáé, és piacuk is meglehetősen nagy ahhoz, hogy egy exportőr tekintélyes mennyiségi kontingensekben gondolkodjon. Feltéve, ha van árualapja, amely elfogadott e területeken. (Így a mohamedán Malajziában!) Ugyancsak sajátos csoportot alkot Vietnám, Indonézia és a Fülöp-szigetek, amelyek az iparosodás-modernizáció alacsonyabb szintjén állnak, de lakosságuk nagysága, illetve Vietnam és Indonézia esetében fejlődési ütemük gyorsasága nyomán feltétlenül figyelmet érdemelnek. Utóbbi két ország mellett

⁹² A számításokat az Agrárgazdasági Kutató Intézetől kapott adatok alapján magam végeztem. Az eredmények szerint 1998-ban az alapanyagok 1,8%-ot, az elsődlegesen feldolgozott áruk 3,4%-ot értek el a térségbe irányuló élelmiszeripari kivitelünkben. 2003-ban a vonatkozó adatok: 6,9%, illetve 27,9% voltak. Elemzésünkben természetesen figyelembe veszem, hogy a volumen eleve olyan alacsony értékű, hogy nagy általános következtetéseket nem igen enged meg. Hiszen egyetlen tekintélyesebb üzletkötéssel – mint erre Ausztrália példáján is rámutattunk – komoly trendváltozás is elérhető – látszólag.

⁹³ Nincs terünk e kérdés részletesebb kibontásához, de azt megjegyezzük, hogy Szingapúr nemcsak hagyományos kereskedelmi gócként, regionális „hub”-ként jön szóba, hanem kínai jellege folytán (a lakosság 75-80%-a kínai származású) és a térség egészére kiterjedő családi kapcsolatok révén különleges pozíciókkal rendelkezik Délkelet-Ázsiában. Ez könnyebbé teheti a térségbe érkező, megbízható partnereket keresők számára.

szól az is, hogy kapcsolataink hosszú évtizedekre nyúlnak vissza, problémamentesek, sőt, barátinak mondhatók. Mindkettőben hagyománya van a korrekt partnerségnek, ami fokozza a velünk való együttműködési készséget.

Végül a negyedik csoportba Mianmar, Kambodzsa és Laosz tartozik, amelyek fejlődésnek indultak, de részben szegények, részben túlnépesedettek, részben feltáratlanok számunkra. Itt még politikai instabilitással is számolhatunk (mindenekelőtt Mianmarban, de a két indokinai államban is), bár súlyos politikai események bekövetkezésének valószínűsége ma Kambodzsában és Laoszban csekély.

A rendelkezésre álló, a klaszterelemzésnél is segítséget nyújtó adatok azt jelzik, hogy Szingapúrral, Thaifölddel és Malajziával az elmúlt 10 évben kereskedelmünk nem mutat nagy ingadozást. A forgalom egy közel állandó szintre beállt. Ezt ugyan betudhatjuk a megjelenő nagyszámú, tőkeerős versenytársaknak, az így jelentkező éles versengésnek, de lemaradásunknak súlyosabb okait is felfedezhetjük. Az egyik szorosan összefügg azzal, hogy ezeken a piacokon szinte kizárólag jó minőségű, folyamatosan felkínálható, és rendszerint a magas hozzáadott értékkel rendelkező árukat lehet értékesíteni. (Ebben a tekintetben is érdekes agrárexportunk regionális bontása!) Mint jeleztük, Vietnám és Indonézia jelentik a „hagyományos” térségbeli partnereket. Vietnámban kapcsolataink továbbra is jók, de Indonéziából szinte teljesen kiszorultunk. Annak ellenére, hogy a régió legnagyobb, legnépesebb állama. Nem téveszthetjük szem elől, hogy vietnami pozícióink is gyengülnek, ha nem kíséreljük meg azt legalább szinten tartani! A Fülöp-szigetek megítélése különösen nehéz, mert az elemzés száraz tényei szerint ott is van keresnivalónk, de a piacon az USA, Ausztrália és Új-Zéland, illetve fokozatosan Kína oly mértékben jelen van, hogy nekünk csak nagy nehézségek legyőzésével juthat hely a piacon.

Érdekesebb képet nyújt az utolsó országcsoport. Mianmar politikai gondjai ismertek, de eközben az ország viszonylag gyorsan fejlődő gazdasága fizetőképes keresletet biztosít. Távollétünknek itt inkább politikai, mint gazdasági-kereskedelmi magyarázata lehetne. Kambodzsa és Laosz esetében a legtöbb elemzési faktor a kapcsolatok erőteljes fejlesztése ellen szól. A politikai és gazdasági valóság viszont azt jelzi, hogy itt fedezhetünk fel még nem teljesen lefoglalt, meghódított piacokat. Itt tudnánk még az elsők között betörni, és erre viszonylag mérsékelt tőkével is vállalkozhatnánk. Másrészt, Indokinába az út Vietnámon keresztül vezet, ahol kapcsolataink még – a térségben – a legjobbak. Ezekben az összefüggésekben a két állam feladása sem lehet indokolt.

4.5.4. Összefoglaló következtetések a magyar-ASEAN (agrárkereskedelmi) kapcsolatokról

Korábban elmondtuk, hogy az ASEAN súlya csekély hazánk külkapcsolataiban. A térséggel foglalkozó, helyismerettel bíró kutatót elkaphatná a hév és érvelhetne azzal, hogy a táblázatokból tükröződő, és várhatóan a jövőben is érvényesülő, helyzet alapvetően hibás magatartást és hozzáállást sugall. A magyar adottságok ismeretében azonban azt kell mondani, ma ez a realitás. Amíg sem „energiával”, de különösen árualap nem rendelkezünk a világpiaci kitöréshez, addig valóban az ASEAN-térségben bennünket sokan megelőzhetnek. Elemzésünkben, és különösen következtetéseinkben azonban tovább kell néznünk, távlatokban (is) kell gondolkodnunk.

Amennyiben sikerül a kulcsproblémát, az árualap biztosítását megoldani, már „csak” azt kell eldönteni, miként lépünk be, adjuk el magunkat a piacon? Ehhez – nemcsak a magyar-ASEAN agrárkereskedelmi kapcsolatokat, hanem a dolgozat egészének eredményeit is összegezve – lehetőségeinket és eszközeinket reálisan felmérve a következőkre törekedhetnénk:

* A külpiaci infrastruktúránk fejlesztése. A térség legfontosabb államaiban működik nagykövetségünk, sőt, a többségében az ITD-H-nak (Magyar Befektetési és Kereskedelemfejlesztési Közhasznú Társaság) vagy képviselője van (Indonézia, Vietnám), vagy szerződéses partnerek bevonásával teljesít érdekvédelmi tevékenységet. (Az ITD-H képviselőjével folytatott beszélgetés során egyébként kiviláglott, hogy a magyar vállalkozók messze nem veszik olyan mértékben igénybe az ITD-H segítségét, mint tehetnék. Az érdektelenség okairól már szóltunk.) Lehetne érvelni újabb irodák megnyitása mellett, de ma ez nem tűnik reálisnak.

* Ugyancsak az ITD-H jelezte, hogy e térségben is kész magyar vállalkozók, exportőrök vásárokon, kiállításokon való részvételét elősegíteni. Emellett információt nyújt exportlehetőségekről, tenderekről. (A visszajelzések szerint igen mérsékelt az érdeklődés.)

* Az Európai Unióban való tagságunk hasznosításának egyik útja, ha támaszkodunk az Európai Bizottság ezen országokban (is) fellelhető munkatársainak tapasztalatára, információira. Ezzel a tagállamok nagy többsége él. Mi kevésbé.

* Mint jeleztük, alapkérdés az eladható árualap. Ezen belül is azonban olyan termékek értékesítésére kell törekednünk, amelyek különösen versenyképesek: vagy újszerűségük, vagy a helyi sajátosságokhoz való kötődésük okán. (L. például a magyaros és délkelet-ázsiai ízvilág közti hasonlatosságot!)

* Különösen fontos lehet a tudás-, esetleg szolgáltatás exportja. Mind általában a mezőgazdasági, mind a táplálkozástudományi területen képesek vagyunk tudásunkat átadni. (L. Nemes-Sipos, 2008-b)

* A tudás-átadás hagyományosan legegyszerűbb, a kapcsolattartásnak pedig egyik legtartósabb eszköze a külföldi diákok itthoni képzése. Vietnámban volt hallgatók ezrei emlékeznek vissza hazánkra, de Indonéziában, Laoszban vagy Kambodzsában is megőrizték hírünket. Az oktatás terén is különböző utakon indulhatnánk el: növelhetnénk a térségből érkezett térítéses, illetve ösztöndíjas hallgatók számát. Ehhez a magyar egyetemekkel, főiskolákkal kellene párbeszédet folytatni. Másrészt, élni kellene a közvetlen tudás-export (oktatók kiküldése) eszközével. Végül, de nem utolsó sorban, kutatási-tudományos eredményeink, oktatási programjaink is ma már komoly tőkeként értékesíthetők.

* A nálunk végzett diákokkal való kapcsolattartás nagyon komoly eszköz a gazdasági-kereskedelmi érdekek képviseletében. Közismert, hogy a hazai szervek folyamatosan próbálják ezt megvalósítani, róluk adatbázist készíteni, fenntartani, eddig kétséges sikerrel.

* Általában az országimázs javításának egyik eszköze a turizmus bátorítása. Kutatási területünkön önkéntelenül is jelentkezik a magyaros táplálkozás és élelmiszerek népszerűsítésének igénye és lehetősége. Ehhez viszonylag mérsékelt tőke és beruházás kell. Az viszont valóban szükséges, mert – és ez általános igazságként érvényesül Délkelet-Ázsiában is – tőkeberuházás nélkül nem várhatunk nyereséget!

A magyar-ASEAN kapcsolatokat elemezve nem nehéz levonni a következtetést, hogy le kell számolnunk számos illúzióval. Mindenekelőtt, bármennyire fontos, hasznos lenne e térség piacaira betörnünk, ma erre mérsékelt esélyünk van: elsődlegesen a hazai, másrészt a délkelet-ázsiai korlátok miatt. Igaz, tudjuk, hogy egyre több ország látja kifizetődőnek az agrártermelés növelését, ezáltal a nemzetközi verseny fokozódik mindhárom szinten: itthon (és az ASEAN-térségben), az uniós piacon, és nem utolsósorban globálisan, a világpiacon. Mindenki számára – még ha emelkedik is a kereslet – korlátot szabnak az értékesítés nehézségei. Ennek mennyiségi és minőségi oldalai. Ez érvényes lesz a magyar mezőgazdaságra, élelmiszeriparra is.

A versenyben az áll helyt, aki képes felvenni a fejlődés ütemét. Az élelmiszeriparban, a táplálékok előállításában is. A feldolgozottabb, értékesebb, egészségesebb áru elkel, a minőségen aluli a termelő nyakán marad.

Mindezzel együtt ma úgy látszik, Délkelet-Ázsia Magyarországtól rendkívül messze van.

4.6. Új, újszerű tudományos eredmények

Miután a magyar társadalomtudományi kutatások tekintetében több szempontból is mérsékeltlen megkutatott területre „tévedtem”, munkám során olyan ismeretekkel gazdagodtam, dolgozatomban olyan tényeket és megállapításokat teszek közzé, amelyek kiérdemlik különböző szakágak kutatóinak figyelmét. Követve a dolgozat felépítését igyekszem összefoglalni kutatási eredményeimet.

4.6.1. Délkelet-Ázsia újszerű megközelítése a szakirodalomban.

A térséget sem a magyar, de még a nemzetközi szakirodalomban sem térképezték fel abban a formában, mint dolgozatomban magam tettem. Az interdiszciplináris megközelítésben a „hagyományos” (társadalmi, politikai, gazdasági) kutatási faktorokat kiegészítettem nemcsak a mezőgazdasági elemekkel, hanem a vizsgálódásokba szervesen beillesztve alkalmaztam az élelmiszeripar és a táplálkozástudomány eszközeit is.

4.6.2. Az agrárium megközelítésének új szemlélete.

A fentiek révén is alátámasztani kívánom a mezőgazdaság és élelmiszeripar újszerű megítélését. Hozzájárulok ahhoz, hogy az agrárium szakemberei és kutatói túllépjenek azon a kishitű megközelítésen, amely elfogadja az évtizedek óta belénk sulykolt szellemiséget, miszerint a mezőgazdaság a „múlt” és szinte csak az iparnak és a szolgáltatásoknak van „jövője”. A délkelet-ázsiai példán is bizonyítom, hogy az emberi társadalom fejlődéséből az agrárium kezelése egyrészt kiiktathatatlan, másrészt a haladásnak egyik determináns eleme is. Hozzájárulok ahhoz, hogy a még a kedvező kicsengésű – akár tudományos, akár egyéb jellegű – munkákban is érzékelhető agrár „vereségszagot”, pesszimizmust a pozitív gondolkodás, az agrárium „erejébe” vetett hit váltsa fel.

4.6.3. A vidéknek a modernizációs folyamatokban betöltött szerepe nem-konvencionális vizsgálata.

A régió példáján – bizonyára nem elsőként, de kutatásaim révén is – igazolom, hogy a vidék szerepe a modernizációban, és különösen a most iparosodó országokban, nem korlátozódik a másodhegedűs szerepre. A már felismert gazdasági stabilizációs adottságok (pótlólagos munkaerőforrással való ellátás, az élelmiszertermelés, korunkban már az ipari növényekkel való ellátás, stb.) mellett a vidéknek kiemelkedően fontos a társadalmi biztonsági háttér-jellegű szerepe. Mint kimutatom, a délkelet-ázsiai falú és vidék több mint a városiasodás „előszobája”, a társadalmi-gazdasági átalakulás átmenetet biztosító szereplője: a koherens társadalmi fejlődésbe szervesen beilleszkedő, arra visszaható közeg is.

4.6.4. Délkelet-Ázsia és az ASEAN bemutatásának új elemei.

Kutatásaim során igyekeztem a legalaposabban feltárni a térségre (ASEAN-övezetre) vonatkozó hazai és külföldi irodalmat.

a./ A hazai szakirodalomban ez a térség szinte fehérfoltként jelentkezik. (Barbi Balázs 1982-es munkája óta) átfogó tanulmány alig készült. E tekintetben a társadalmi-politikai és gazdasági-kulturális elemeket ötvöző elemzésem feltétlenül hézagpótlónak tekinthető. Az általam alkalmazott tudományos megközelítést pedig hazánkban még senki sem alkalmazta.

b./ A térség és az élelmezés-táplálkozás összefüggéseinek vizsgálatára – a dolgozatban véghezvitt módon – a nemzetközi szakirodalomban sem találtam példát. Az összefüggések illetően vizsgálata, a bemutatás jellegének komplexitása, úgy gondolom, nemzetközi mércével mérten is újnak ítélni lehet.

4.6.5. A globális fejlődés és a fejlődő országokon belüli modernizációs folyamatok összefüggései.

Az elmúlt évtizedekben megtapasztalhattuk néhány ún. fejlődő ország (főként a tigrisek) kiemelkedését az elmaradottság körülményei közül. Délkelet-Ázsia példáján a kevésbé kedvező helyzetben lévő, de mégsem lebecsülendő adottságokkal rendelkező országok példáján azt – is – vizsgálom, hogy mennyire megalapozott, mennyire biztosítható felcsatlakozásuk a fejlettebb ipari államokéhoz. Azt összefüggések feltárásával, elemzésével, illetve megfelelő következtetések levonásával igazolom, hogy miközben automatizmus nem érvényesül, megfelelő társadalmi-gazdasági érzékenységgel és józansággal, és nem utolsó sorban rugalmas regionális alkalmazkodással a felemelkedés biztosítható, e folyamat stabilizálható.

4.6.6. A délkelet-ázsiai modernizációs folyamatok elemzése.

A térségbeli modernizáció multidiszciplináris elemzését alkalmazva – talán mondhatom ezt – újszerű megvilágításba helyeztem az urbanizáció, a demográfiai trendek, továbbá a társadalmi modernizáció és az élelmezés-táplálkozástan összefüggéseit. Igazoltam, hogy a táplálkozástudománynak nem egyszerűen létjogosultsága van a társadalmi folyamatok vizsgálatánál, de igen hasznosan alkalmazhatók más diszciplínák általi elemzés során is. (Ezt majd konkrét formában érvényesítem a magyar külpiazi érdekekkel foglalkozó fejezetben!)

4.6.7. Táplálkozástudományi vizsgálódások.

A meglehetősen fiatal táplálkozástudomány sajátos szemléletét alkalmazva vizsgáltam Délkelet-Ázsiát. Ennek során

a./ bizonyítottam, hogy noha Engel és Bennett törvényei nem veszítették el teljesen érvényességüket (sőt, a világ számos pontján még egyértelműen alkalmazhatók is), de Délkelet-Ázsiában és az e térséghez hasonló helyzetben lévő, a fejlődési folyamatba már belépett, megfelelő adottságokkal rendelkező országcsoporthoz a törvények felülíródnak. A modernizáció egy adott szakaszába eljutott országnál, annak különböző társadalmi rétegeinél a gazdasági helyzetek módosulására adott válasz „rugalmassága” (de iránya is) eltér a korábbi törvények által leírt alkalmazkodástól. Az általános fejlődéssel, és annak szellemi-tudati kiegészülésével a mai társadalmi csoportreakció jóval bonyolultabb, egyéni, azaz ország- és társadalmi réteg-specifikus.

b./ Igazoltam, hogy napjainkban a tudati tényezők, és azokkal is szoros összefüggésben a nem-tradicionális megfontolások (élelmezési és a mindennapi léthez kapcsolódó, egészségügyi, kulturális, vagy éppen ízvilágbeli elvárások) minden korábbinál gyorsabb átalakulásra készítetik az egyébként rendkívül merev táplálkozási kultúrát. E változások, kétségkívül, a társadalmi-gazdasági hatások, nem utolsó sorban a globalizáció következményei, de – és ez lényegi kérdés! – vissza is hatnak a többi társadalmi tényezőre.

c./ Újszerű megközelítésben, komplex elemzés révén bemutattam, hogy a mezőgazdaság és élelmiszertermelés – elkerülhetetlenül – igazodik az új feltételekhez. Mind az élelmiszertermelés „külső”, mind „belső” szférájában, vagyis mind a termelési-elosztási (előállítási, feldolgozási, értékesítési, terítési-szállítványozási), mind a tartalmi-minőségi (feldolgozottságbeli, élelmiszer-

egészségügyi, tápértéki, stb.) területen radikális elmozdulások, minőségi javulások következtek be. Ennek mind a társadalom és annak csoportjai, mind a gazdálkodók számára megkerülhetetlen következményei vannak.

d./ Feltártam, hogy a fogyasztás oldaláról milyen új igények mutatkoznak, amelyeket bárki, aki gazdasági-kereskedelmi megfontolásból közeledik e térséghez, nem hagyhat figyelmen kívül. (E megállapításaim is figyelmeztetésként jelentkeznek hazánk vállalkozói számára!)

4.6.8. Délkelet-Ázsia és a hazai (magyar) érdekek.

Mint említettem, az elmúlt időszakban nem került sor a térség tudományos igényű „megkutatására”. Vizsgálódásaim eredményére támaszkodva fogalmaztam meg azokat a tapasztalatokat, amelyek segíthetik a magyar gazdasági szakembereket (mindenekelőtt vállalkozókat) a térségbeli adottságok kiaknázásában. A dolgozat egésze nyújtja azokat a háttér-információkat, amelyek a régió egészéről és mezőgazdasági-élelmiszeripari sajátosságainak megértéséhez szükségesek, majd egy külön fejezet ad közvetlen – eleddig aligha ismert – tájékoztatást a lehetőségekről, de azok kiaknázásának nehézségeiről is.

4.6.9. Az új és újszerű eredmények hasznosítása.

Úgy gondolom, hogy a dolgozatban feltárt összefüggések, folyamatok a következő területeken hasznosíthatók:

a./ mindenekelőtt az agrár- és egyéb közgazdaságtudományi oktatásban, különös tekintettel

- a táplálkozástudományra;
- az élelmiszeriparral kapcsolatos ismeretekre;
- az egyetemes agrártörténeti vizsgálódásokra.

b./ Az agrár(kül)kereskedelemmel foglalkozó kutatásnál és oktatásnál.

c./ A Délkelet-Ázsiával foglalkozó társadalomtudományi és közgazdasági területeken, s különösen

- a régiót politikai és/vagy gazdasági oldalról közelítők;
- a térséghez kereskedelmi/üzleti alapon közeledők számára.

5. KÖVETKEZTETÉSEK, JAVASLATOK

Értekezésemben az agrárökonómiának egy eddig viszonylag ritkán hasznosított, eddig perifériálisnak tekintett aldiszciplínájának, a táplálkozástudomány felhasználásával vizsgáltam Délkelet-Ázsiát. Éppen ezeknek, az agrárközgazdaságtannak komplex jellegéből fakadó „kötelezettségeknek” okán alkalmaztam azt a sokoldalú, multidiszciplináris megközelítést, amely lehetővé tette nemcsak a térség, hanem a táplálkozástudomány is új ismeretekkel való bővítését. Feltétlenül kiemelkedő eredménynek ítélem annak bizonyítását, hogy ez, a laikusok által gyakran lenézett tudományág önmagában is képes elősegíteni a társadalmi folyamatok mélyebb elemzését, e folyamatok magasabb szintű megértését.

A táplálkozástudományi elemek áttekintését megelőzően fontosnak tartom kiemelni azt a tényt, hogy – noha kutatásaim nem a mezőgazdaság egészének elemzésére irányultak, mégis itt is beigazolódott, hogy – az agrárium kérdéseit nem szabad „lekezelő módon” érinteni. S nem pusztán azért, mert a mezőgazdaság helyzete változott ugyan az elmúlt évtizedekben, de ezt nem valamiféle leértékelődésként, hanem szerepváltozásként kell felfognunk! Hanem mert – és hangsúlyoznom kell, túl a világnépességnek élelmezésén, az éhínség általános felszámolásán túl is – a mezőgazdaságnak az elkövetkezőkben is meghatározó szerepe lesz olyan területeken, mint az energiaellátás, a környezetvédelem, stb. Ezért az a fajta szemlélet, amely e terület leértékelődését sugallja, szerintem, pesszimista, de egyben megalapozatlan is.

Magát a humán táplálkozást illetően annak témája – miután az élelmezési formák és módszerek kezdetekben meghatározták az emberi faj fejlődését (l. Wrangham, nd.) – ma ismét központi kérdéssé vált az emberi társadalom számára. Nem egyszerűen az egészséges vagy kevésbé egészséges étkezéstről van szó, hanem a táplálkozás és a mindennapi társadalmi folyamatok közötti korrelációról, a táplálkozás társadalom-formáló szerepéről is. Vitatkozni lehet arról, hogy táplálkozásunk, annak társadalmi hatása kedvező irányokba mutat-e, de igazán nem ez a kérdés, hanem az, hogy a megszerzett ismeretek, a táplálkozástudományi – és valóban tudományos minősítést érdemlő – tapasztalatok miként hasznosíthatók.

Más szavakkal, a táplálkozástudomány az eddigiéknél jelentősebb figyelmet érdemel, és folytatni kell – természetesen a megfelelő feltételrendszerben és módszerekkel – e diszciplína akár önálló, akár „segédtudományként” történő alkalmazását, erősíteni kell elméleti és gyakorlati, tapasztalati oldalról való elfogadottságát!

Hazánkban a táplálkozástudomány nem ismeretlen, sőt, kifejezetten magas színvonalon áll. Eddig azonban az élelmezésnek-étkezésnek elsődlegesen népjóléti-egészségügyi vonatkozásaival foglalkoztak a hazai szakemberek. A szélesebb társadalmi összefüggések kutatásában a táplálkozási kultúra tudományos igényű elemzésének még ritkán jut hely. A kevés számú szakmai érdeklődő is megelégszik a felszíni elemek és ismeretek elemzésével, noha – és dolgozatom ehhez nyújthat segítséget – a szociális-gazdasági faktorok komplex keretekben történő vizsgálata számos, (társadalom)elméletileg és gyakorlatilag is hasznos felismerést eredményezhet. Dolgozatom, miután térségre összpontosított, inkább általános, mint specifikus következtetések levonását tette lehetővé. Ugyanakkor a kutatás során – számomra – egyértelművé vált, hogy akár egy szűkebb földrajzi környezet, akár egy szűkebb társadalmi réteg táplálkozási kultúrájának folyamat-vizsgálatán keresztül az adott körzet vagy csoport belső szociális mozgására, a „külvilághoz” való viszonyára vonatkozóan is olyan ismereteket kapunk, amelyek szélesebb összefüggésekben tárják fel az érintettek társadalmi-gazdasági elvárásait, igényeit, törekvéseit, majd ezen keresztül társadalmi cselekvési rádiuszát.

Hazánkra is figyelemmel, úgy gondolom, hogy Magyarországon is van, lenne értelme a táplálkozási kultúra elemei – a turisztikai és ahhoz kapcsolódó gasztronómiai általánosságokon túlmutató –

vizsgálatának. Csak példaként, korántsem a téma felkészült kutatójaként említem, hogy bizonyára jelentős szociológiai, társadalmi-gazdasági tapasztalatokkal gazdagodhatnánk, ha a rendszerváltást követően hátrányos helyzetbe került hazai régiókban az általam is végzet vizsgálathoz hasonló kutatásokat lefolytatnánk. Miközben ugyanis Délkelet-Ázsiában – a sokszor említett pénzügyi válság ellenére is – alapvetően egyenes vonalban felfelé ívelő, javuló feltételeket látunk, sajnálatos módon itthon éppen a negatív trendek elemzése vezethet érdekes következtetésekhez.

Délkelet-ázsiai vizsgálódásaim elősegíthetik

* annak megértését, hogy miként kapcsolódnak össze a globális, regionális és esetenként lokális elemek a táplálkozás társadalmilag elfogadott (tradicionális) és újszerű („modernizálódó”) kultúrájában;

* az általános élelmész tudományon belül annak feltárását, hogy a táplálkozási kultúra miként változott külső hatások befolyására a történelmi múltban, és miként és miért képtelen ellenállni e faktoroknak napjainkban;

* annak felismerését, hogy az agrárium átalakulása – az ezer szállal egymáshoz kapcsolódó társadalmi hálózaton belül – szükségszerűen előidézi, különösen a még kevésbé fejlett országokban a táplálkozási szokások, az élelmészeti cikkek értékrendjének átalakulását, és egyben a fogyasztási struktúrát is, utóbbi minden elemével együtt, így a termeléstől a szállításon át az értékesítésig, illetve a végfelhasználóig bezárólag;

* annak megismerését, hogy közvetlenül miként alakult e gyorsan fejlődő térségben az egyéni és közösségi táplálkozás társadalmi-történelmi átalakulásának folyamata, milyen faktorok hatottak és hatnak napjainkban is;

Kutatásaimban egyértelműen bebizonyosodott, hogy a táplálkozási kultúra megállíthatatlanul a „modernizáció” hatásainak megfelelően érvényesül. Még esetleges időszakos visszaesések ellenére is teret nyernek a globalizálódott világunkat jellemző kulturális hatások, amelyek

- mind a gazdálkodási szférában, közvetlenül
 - # az élelmiszeriparban;
 - # a kereskedelemben, szállítmányozásban;
 - # szolgáltatásokban
- mind az élelmiszerhigiéniával foglalkozó területeken figyelmet és kutatást érdemelnek.

Ugyancsak bebizonyosodott, hogy az étkezési-táplálkozási, és azokhoz kapcsolódóan az életmódbeli szokások változása jelentős társadalmi kihatásokkal is jár, és ennél fogva a táplálkozási kultúra alakulásának iránya még az általános politikai folyamatok tekintetében sem érdektelen. Különösen helytálló ez a gazdasági válságok – így napjaink – közepette is.

Maga a megkutatott térség is megérdemel pár mondatot. Ha igaz állításom, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés – és ennek keretében a modernizáció – elkerülhetetlen nyomokat hagy egy társadalom vagy társadalmi réteg táplálkozási kultúráján, akkor azt is erőteljesen feltételezhetjük, és délkelet-ázsiai példán keresztül magam helytállónak is tartom, hogy e kultúra fejlődéséből „visszakövetkeztethetünk” a „vizsgálat tárgyának” fejlődésére. A délkelet-ázsiai tapasztalatok alapján határozottan állítható, hogy a regionális társadalmi, politikai és gazdasági adottságok kedvezőek, hosszabb távon is „meghódításra” érdemes területtel van dolgunk. A dolgozatban, hol közvetlenül, hol a táplálkozástudományi vizsgálatok farvizén törekedtem a térségbeli folyamatokról beszámolni, általános társadalomtudományi kutatáshoz hozzájárulni. A közreadott ismeretek, tapasztalatok továbbgondolást érdemelnének.

A munkahelyi vitán elhangzott – többségükben általam is megalapozottnak tartott, és ezért köszönettel fogadott – észrevételeket megfogadva a dolgozatot kiegészítettem a magyar (külkereskedelmi) érdekek térségbeli alakulásának vizsgálatával. Ezen keresztül megismerkedhetünk az e téren jelentkező problémákkal, amelyekből több van, mint szükségszerű volna, és amelyek megfelelő odafigyeléssel legalább részben feloldhatók lennének. Kimutatom, hogy Délkelet-Ázsia tartósan a gazdaságilag kiemelkedő (fizetőképes) piacok közé tartozik majd, ahol a nemzetközi kereskedelembe beilleszkedni kívánó agrárországoknak és -termelőknek nemcsak megjelenniük kell, hanem ez mintegy alapvető érdekük is. Az Európai Unióba lassan „beszoruló” magyar mezőgazdaságnak e térség – megfelelő odafigyeléssel – az egyik kitörési utat jelentheti!

6. ÖSSZEFOGLALÁS

A hajdani függőségi területeknek felzárkózásuk során pár évtized alatt kell – a fejlett világhoz képest – évszázados lemaradásukat pótolniuk. Felvetődik a kérdés, hogy le lehet-e dolgozni a hátrányt, lehet-e fejlődési szakaszokat átugrani. A társadalomtudományi diszciplínák többsége arra a megállapításra jut, hogy a politikai-tudati vagy éppen szellemi-kulturális fejlődési szakaszokon való átjutás felgyorsítható, de maguknak az egyes szakaszoknak kikerülése aligha elkerülhető. A gazdaság területe már eltérő megállapításokat is lehetővé tesz: miközben a „kőkorszakból” aligha lehet a „high tech” érába átugrani, azt a gyakorlat is bizonyítja – és ezt az agrárökonómia terén is láthatjuk –, hogy meglehetősen alulról érkező is a fejlettség igen magas szintjére lehet jutni. Az előrehaladás ilyenkor sem enged meg olyan ugrásokat, amelyekhez hiányzik a megfelelő társadalmi háttér, de kedvező külső (nemzetközi) környezet, e környezetből érkező folyamatos és fokozatos támogatás, valamint ezzel összhangban álló belső politikák révén sor kerülhet az évszázados lemaradás csökkentésére, sőt, akár teljes felszámolására is.

Délkelet-Ázsia földünk egyik olyan területe, amelynek országainak némelyike önmagában, de a térség egésze is igazolni látszik az előbbi megállapítást. A térség egyik országa (Szingapúr) a világ legfejlettebb (és nem csupán leggazdagabb) államai közt található. Mások (így mindenekelőtt Malajzia, de részben Thaiföld is), mint ázsiai tigrisek, szintén ennek a folyamatnak igazolói. A kiindulási pontokat tekintve természetesnek ítélnélhető módon az utóbbiaktól leszakadva, de mégiscsak hasonló fejlődési utat bejáró országoknak tűnnek Indonézia vagy Vietnam, és a maguk szintjén még a két kis indokinai állam is. Amint a Fülöp-szigetek és Mianmar, vagy a rendkívül gazdag, de éppen a társadalmi-kulturális szférában „konzervatív” Brunei tanúsítja, hogy nem mindig a kiindulási pont, vagy önmagában az anyagi-pénzügyi gazdagság határozza meg a fejlődési irányt. Ezek miatt tűnik kiváló kutatási területnek Délkelet-Ázsia, még ha az agráriumot, és annak egyik részterületét, az élelmiszerfogyasztási és táplálkozási szokásokat és kultúrát is vizsgáljuk.

Dolgozatomban – utóbbi témakörre összpontosítva – mélyrehatóan feltérképeztem azt a környezetet, amelyben ez a régió, a Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetségéhez tartozó államok közössége az önálló fejlődés útján elindult. Felvázoltam az elmúlt fél évszázad társadalmi-gazdasági és politikai fejlődési folyamatait, a helyi összefogás kibontakozásának – korántsem gyors, az európai példához nem is hasonlítható, de a térségbeli kohéziót mégis erősítő – kibontakozását. Ez a regionalizmus elegendően erős lehet ahhoz, hogy az ASEAN tagjainak – együttes, és elkülönült – politikai és gazdasági önállóságát biztosítsa. Számomra azonban ennél is fontosabb volt olyan következtetés levonhatósága, hogy a térségen belüli egymásra hatásnak, a spill-over effektusnak nem csak gazdasági és politikai, de kulturális hatása is van. Ráadásul ezt a hatást alapvetően meghatározzák a mindenekelőtt külső eredetű modernizációs folyamatok. Értve ez alatt a világgazdaság és a külső piac gazdasági, más társadalmi erők kulturális nyomását is.

A kedvező külső és belső feltételek hatására Délkelet-Ázsiában felgyorsult a társadalom és gazdaság minden szegmensét érintető fejlődés. Korábban – itt, helyben – nem tapasztalt modernizációs folyamatok mentek végbe olyan területeken, mint az urbanizáció, a városiasodás, a demográfia, a szociális szolgáltatások. Ezzel szoros összefüggésben – a fél évszázaddal korábban még egyértelműen – agrárországokban radikális változások következtek be a mezőgazdaságban is. Vizsgálódásomban nem az általános agrárkörnyezetnek (a közvetlen termelési tényezőknek, a munkaerő általános helyzetének, stb.) szenteltem a figyelmet, hanem a mezőgazdaság és a társadalom általános összefüggéseit vizsgáltam. Azt elemeztem, hogy a szociális, de egyben szellemi változásokat is elindító és ösztönző társadalmi modernizáció miként hatott vissza a mezőgazdasági termelés – táplálkozás tekintetében meghatározó – változására, miként formálta át a népesség táplálkozási igényeinek kielégítéséhez elengedhetetlen hazai termelési feltételeket, mennyiben érintették a folyamatok az élelmiszergazdasági külkapcsolatokat, vagy milyen

formákban teremtett mind szorosabb kötődést a város és a vidék, az urbanizálódott népesség és a tradicionális társadalmi háttér között.

Áttekintettem a mezőgazdaság egyes térségbeli országok gazdaságában betöltött szerepének alakulását. Rávilágítottam arra, hogy noha az agrár szférán kívüli területek fejlődése gyorsabb és látványosabb volt, mint magáé az agráriumé, utóbbi háttérbe szorulása viszonylagosnak tekinthető. Nem értékvesztésről, hanem módosult szerepről van szó. A látszólagos társadalmi-gazdasági súlyvesztés ellenére az agrárium korántsem stagnál. Sőt, kifejezetten gyorsan fejlődik mind a termelés, mind – és ez is vizsgálódásaim középpontjában áll – a fogyasztás területén.

Figyelmemet az élelmiszergazdasági-táplálkozási kultúra „modernizálódásának” kérdésre fordítva, áttekintettem az élelmezés és táplálkozás társadalmi összefüggéseit, külön figyelmet fordítva a táplálkozási kultúra közelmúltbeli átalakulására. Az a kultúra, amely önmagában igen rugalmatlan, nehezen változtatható – kutatásaim által is igazoltan – igen tekintélyes módon igazodott azokhoz a trendekhez, amelyek a fejlett ipari országokban végbement társadalmi, és nem utolsó sorban szellemi-kulturális hatások következtében megjelentek. Vizsgáltam ennek a – bizonyos tekintetben nem egyértelműen kedvező, másrészt a tradicionális táplálkozási kultúrát radikálisan felülíró – élelmezési átváltozásnak regionális befogadó közegét, de feltételrendszerét is.

Külön figyelmet fordítottam Engel és Bennett törvényeire. Statisztikai számításokkal alátámasztott elemzéseimben azt is vizsgáltam, hogy e törvények mennyiben tekinthetők érvényesnek korunk feltételei közepette. Ehhez elengedhetetlen volt az élelmiszerfogyasztás regionális alakulásának áttekintése. Nem pusztán a számadatok tükrében elemeztem e kérdést, de összefoglaltam azon kiemelkedő tényezőket (a műszaki-tudományos fejlődésen túl, az attól aligha elszakítható piaci-értékesítési, társadalmi, urbanizációs, egészségügyi, stb.) is, amelyek meghatározzák az élelmezési folyamatok fejlődésének irányát. A dolgozat e része a délkelet-ázsiai táplálkozási kultúra közvetlen vizsgálatával ér véget. Ennek kapcsán – az elérhető legfrissebb statisztikák, illetve a statisztika matematikai formuláinak felhasználásával – tekintem át a délkelet-ázsiai országok fejlődését, az általános társadalmi-gazdasági viszonyok alakulásától egészen a minőségi táplálkozás kibontakozásáig.

Kiegészítő kutatásaim eredményeként adtam áttekintést hazánknak a térséghez fűződő kapcsolatairól, az itt jelentkező kereskedelmi-kooperációs lehetőségeiről. Igyekeztem rámutatni, hogy Magyarországnak az Európai Unió jelentette zárt körből való egyik kitorési lehetőségét éppen Délkelet-Ázsia, és annak fizetőképes piaca nyújthatja.

A dolgozat felépítése és a kutatás módszertana a fejére állított gúla formáját ölti. Fejezetenként az általánosabbtól a konkrétabbig haladva, fokozatosan szűkítem le a vizsgálatot a térség államainak táplálkozási kultúrájának elemzésére. Tehát, míg az első fejezetben a legáltalánosabb megközelítésben közelíték a térség államaihoz, az utolsó részben – mindenekelett Thaiföld adataira építve – a legközvetlenebb értékelését adom az élelmezési folyamatoknak, a kulturális változásoknak.

7. SUMMARY

During the closing up process, the formerly dependent areas have to make up for the secular arrears compared to the developed world. The question is whether this disadvantage can be caught up on at all and certain stages of development can be skipped. Most sociologic disciplines agree that getting through political-awareness and intellectual and cultural developmental stages can be exceeded; however, no stages can be skipped. Nevertheless, the economy enables different conclusions: while it is almost impossible to get from the Stone Age to the modern times, it is proven – and has evidences in the field of agroecology – it is possible to get to a high level of development even from the lowest stages. During the process skips are not possible without a required social background, whereas an external (international) environment and the support or subvention of this environment as well as the harmonising internal politics can result in decreasing or making up the secular arrears.

South-East Asia is a part of the world some countries of which as well as the region as it is seems to be an evidence for the above statement. Singapore, a country of the region is one of the most developed (and not only the richest) ones in the world. Others (like Malaysia or Thailand partly) known as the Asian Tigers also justify this process. As for the starting point, Indonesia, Vietnam and the two little Indochinese countries show a similar progress. The Philippines, Myanmar or the tremendously rich but socially and culturally rather “conservative” Brunei prove that it is not always the starting point that or solely the financial wealth that determines the extent of the development. These facts make South-East Asia attractive for making research, even if only agriculture or part of it – food consumption, dietary habits and culture – is examined.

My thesis, focusing on the latter topic, shows a survey of the environment in which this region – the community of countries included in the Alliance of South-East Asian Nations – started progress. I outlined the processes of socio-economic and political improvement and the evolution local cohesion that is not fast at all, nor can be compared to the progress of Europe, still strengthens regional cohesion. This regionalism may be strong enough to ensure the political and economic autonomy of the ASEAN countries. Yet, for me it was more significant to be able to draw a consequence that the inner-region cooperation, the spill-over effect has not only economic and political but cultural impacts too. What is more, this impact is basically determined by external modernising processes, including the cultural pressure of the world economy and external market economy as well as other social powers.

Development in each segment of the society and economy of South-East Asia exceeded as a result of favourable external and internal conditions. Modernisation processes never seen here before were witnessed in areas like urbanisation, demography and social services. In close connection with it, there were radical changes in the agriculture of countries defined earlier as agricultural ones. While researching, I put emphasis on the general correlation of agriculture and society rather than on general agricultural environment (such as direct factors of production, average state of work force). I analysed how social modernisation involving social modernisation encouraging intellectual changes too affected on the changes of agricultural production, which is rather in terms of alimentation; how it changed production conditions relating to meeting alimentation needs of the population; how much the processes affected foreign affairs of food economy; or how it made stronger ties between towns and the countryside and between urbanised population and traditional society.

I reviewed the changes of the agricultural roles of some countries in the region. Furthermore, I highlighted that the non-agricultural areas had faster improvement than that of the agriculture. The latter did not lose its importance but its role changed. Despite the apparent socio-economic

“dethronement” the agriculture has never stagnated. Even, it shows incredible progress both in production and alimentation (the latter one is focused on in my researches).

I put emphasis on the modernisation of food economy and eating habits, I reviewed the social correlations of sustenance and alimentation, focusing on the recent changes in eating habits. A culture that is considered rather inelastic (according to my researches) has easily adapted to trends that occurred in developed countries as a result of social, intellectual and cultural effects. I examined the regional environment that adapted to the changes of the alimentation as well as its conditions.

I paid extra attention to Engel’s and Bennett’s rules. I confirmed my analyses with statistic calculations to see if these rules can be considered adequate in present conditions. It was essential to review the regional changes of eating habits. I analysed the issue in terms of figures and also considered the essential factors (such as technical, scientific, marketing, social, urbanisation-related, medical factors) that define alimentation trends. This part of the thesis finishes with the direct analysis of South-East Asian eating habits. Using the latest available statistics and statistical mathematic formulas, I studied the development of South-East Asian countries, from the socio-economic conditions to the occurrence of “qualitative” eating habits.

As part of my supplementary studies, I reviewed Hungarian connections with the region and the commercial and co-operational opportunities. I tried to point out that it is not the European Union that can be the golden key for Hungary to find effective demand.

The chapters start with general and continue with more specific information about the eating habits of the countries in the region. Accordingly, the first chapter shows an overall and general approach to the countries of the ASEAN region, and the last part, focusing on Thailand, is a fairly exact evaluation of alimentation processes and cultural changes.

IRODALOMJEGYZÉK

Közvetlenül felhasznált irodalom

1. ASEAN Statistical Pocketbook 2005. ASEAN Secretariat General, Jakarta.
www.aseansec.org/18175.htm
2. ASEAN Statistical Pocketbook 2006. ASEAN Secretariat General, Jakarta.
www.aseansec.org/13100.htm
3. Bellin-Sesay, Friederike – Zingel, Wolfgang-Peter (2005): Food and Nutrition Security in Southeast Asia. In: Kracht, Uwe – Schulz, Manfred (eds.): Food and nutrition security in the process of globalization and urbanization. Münster, Lit Verlage. Pp. 148-162
4. Boomgaard, Peter – Henley, David (2004): Agricultural and livestock histories of Southeast Asia. Approaches and perspectives. In: Peter Boomgaard – David Henley (szerk.): Smallholders and Stockbreeders. History of foodcrop and livestock farming in Southeast Asia.. Verhandelingen van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde. KITLV Press, Leiden
5. Coyle, William – Gilmour, Brad – Armbruster, Walter J.: Where Will Demographics Take the Asia-Pacific Food System?
6. Dinya László (2008) előadása az Országos Környezetvédelmi Konferencián. In: Magyar Mezőgazdaság, 63. évfolyam 48.szám, 2008. november
7. Edwards, Chris (2006): Economy (Malaysia). In: Europe Regional Surveys of the World. The Far East and Australasia 2007, Routledge, London
8. Europe Regional Surveys of the World. The Far East and Australasia 2007, Routledge, London
9. FAO (1995) Alexandratos, Nikos (szerk.): World Agriculture: Towards 2010. An FAO Study. FAO & John Wiley and Sons, Chichester
10. FAO (2006): The State of Food and Agriculture in Asia and the Pacific. RAP Publications 2006/03, FAO, Bangkok
11. FAO (2007): Subregional report on animal genetic resources: Southeast Asia. Annex to The State of the World's Animal Genetic Resources for Food and Agriculture. Rome
12. Feffer, John (2004): Korean Food, Korean Identity: The Impact of Globalisation on Korean Agriculture, [www.hawaii.edu/hivandaids/Korean_Food, Korean_Identity](http://www.hawaii.edu/hivandaids/Korean_Food,_Korean_Identity)
13. Fritschel, Heidi (2003): Will Supermarkets Be Super for Small farmers? IFPRI Newsletter, IFPRI Forum, December 2003 <http://www.ifpri.org/pubs/newsletters/ifpriforum/if200312.htm>
14. Goldman, Arieh – Vanhonacker, Wilfried (2006): The Food Retail System in China: Strategic Dilemmas and Lessons for Retail Internationalisation / Modernisation. Paper presented at the

“Globalizing Retail” Conference, July 17-18, 2006, University of Surrey
<http://www.som.surrey.ac.uk/research/groups/retailglobalizingseminar.asp>

15. Gordon, Alan D. (1998): Changes in Food and Drink Consumption and the Implications for Food Marketing. In: OECD. The Future of Food. Long-term Prospects for the Agro-food Sector. OECD, Paris
16. Gulati, Ashok – Reardon, Thomas (2007): Asian Food Market Transformation: Policy Challenges to Promote „Competitiveness and Inclusiveness”. Paper prepared for the Policy Forum – Agricultural and Rural Development for Reducing Poverty and Hunger in Asia: In Pursuit of Inclusiveness and Sustainable Agriculture. Organized by IFPRI and ADB, ADB HQ, Manila, August 9-10, 2007
17. de Haen, Hartwig de – Alexandratos, Nikos – Bruinsma, Jelle (1998): prospects for the World Food Situation on the Threshold of the 21st Century. In: OECD (1998): The Future of Food. Long-term Prospects for the Agro-food Sector. OECD, Paris
18. Hall, D.G. E. (1955): A History of South-East Asia. London, Macmillan
19. Helstosky, Carol F. (2000): The State, Health, and Nutrition. In: Kiple, Kenneth F. – Ornelas, Kriemhild Coneé (eds.): The Cambridge World History of Food. Cambridge University Press, Cambridge
20. Hobohm, Sarwar O. H. (2006): Economy (Indonesia) In: Europe Regional Surveys of the World. The Far East and Australasia 2007, Routledge, London
21. Jones, W. Gavin (2002): Southeast Asian Urbanization and the Growth of Mega-Urban Regions. In: Journal of Population Research, Vol. 19, No. 2., 2002, 119-136. old.
22. Kapronczai István – Udovecz Gábor (2009): A Magyar agrárgazdaság helyzete. In: Gazdaság. Agrárökonómiai tudományos folyóirat. 59. évfolyam 6. szám, 2009/6, 532-545. old.
23. Kiss, Judit (2007): A világ mezőgazdasága a XXI. század első évtizedében. Kézirat, 15 old.
24. Konagaya, Kazuyuki (2001): The Structure and Formation Processes of Asian Mega-cities. In: 21st Century Asia. Economic Restructuring and Challenges of Mega-Cities. Institute for Economic Research, Osaka City University, Osaka, 105-120. old.
25. Kubányi Jolán (Kubányi-a) (nd.): A táplálkozás pszichológiája.
<http://www.elelmezes.hu/szamok/04/02/11.htm>
26. Kubányi Jolán (Kubányi-b) (nd.): Ami valaha orvosság volt, ma ételként szolgál.
<http://www.elelmezesvezetok.hu/szamok/05/01/11.htm>
27. Lahidji, Reza – Michalski, Wolfgang – Stevens, Barrie (1998): The Future of Food: An Overview of Trends and Key Issues. In: OECD: The Future of Food. Long-term Prospects for the Agro-food Sector, OECD, Paris
28. Lengyel L. - Tóth T.: A mezőgazdasági szektor sajátosságai 34-65 p. in.: Agrárgazdaságtan könyv Szerk.: Villányi L. - Vasa L. Szaktudás Kiadó Ház, Budapest, 2008.

29. Madani, Dorsati H. (2001): Regional Integration and Industrial Growth among Developing Countries. The Case of Three ASEAN Members. Policy Research Working Paper 2697, The World Bank, Washington
30. McCarty, Adam (2006): Economy (Vietnam). In: Europe Regional Surveys of the World. The Far East and Australasia 2007, Routledge, London
31. Messer, Ellen – Haber, Barbara – Toomre, Joyce – Wheaton, Barbara: Culinary History. In: Kiple, Kenneth F. – Ornelas, Kriemhild Coneé (eds.): The Cambridge World History of Food. Cambridge University Press, Cambridge
32. Mészáros Sándor–Szabó Gábor (2005): A hazai agrárökonómiai kutatás a nemzetközi kihívások tükrében. Agrárgazdaság, vidékfejlesztés és agrárinformatika (AVA). Debreceni Egyetem Agrártudományi Centrum, Agrárgazdasági és Vidékfejlesztési Kar, Debrecen, 2005. április 8. In: Közgazdasági Szemle, LII. évf., 2005. július–augusztus (707–712. o.)
33. Mitchell, Donald O. – Ingco, Merlinda D. – Duncan, Ronald C. (1997): The World food outlook. Cambridge University Press, Cambridge
34. Mohamed, Murni (2006): Economy (Brunei). In: Europe Regional Surveys of the World. The Far East and Australasia 2007, Routledge, London
35. Nemes-Sipos Sándor: Élelmiszer-biztonsági rizikófaktor-e Délkelet-Ázsia?, Napi Gazdaság, 2008. november 19., XVIII. Évfolyam 224 (4802) szám, Melléklet (p.8)
36. Neszmélyi György (2004): A három egykori királyság földje. A Koreai Köztársaság társadalmi, gazdasági sajátosságai és élelmiszergazdaság, Budapest, Agroinform Kiadó
37. OECD (1998). The Future of Food. Long-term Prospects for the Agro-food Sector. Organisation for Economic Co-operation and Development, Paris
38. Ordonez, Franco – Observer, Charlott (2008): Mexico is on the road to surpassing the U.S. — as world's fattest country. In: McClatchy Newspapers, March 23, 2008. <http://www.mcclatchydc.com/337/index-p2.html>
39. Osborne, Milton (1997): Southeast Asia. An Introductory History. Chiang Mai, Silkworm Books
40. Paillotin, Guy (1998): The Impact of Biotechnology on the Agri-Food Sector. In: OECD (1998): The Future of Food. Long-term Prospects for the Agro-food Sector. OECD, Paris
41. Pinstруп-Andersen, Per – Pandý-Lorch, Rajul (1998): Major Uncertainties and Risks Affecting Long-term Food Supply and Demand. In: OECD (1998): The Future of Food. Long-term Prospects for the Agro-food Sector. OECD, Paris
42. Population, Environment and Development. The Concise Report (2001). Department of Economic and Social Affairs, Population Division, United Nations, New York, UN
43. Ravenhill, John (2007): Fighting irrelevance: An economic community 'with ASEAN characteristics'. Working Paper 2007/3, Canberra, Australian National University

44. REPSF Project. A Background Paper for the Strategic Plan of Action on ASEAN Cooperation in Food and Agriculture (2005-2010). Final Report, July 2004. REPSF Project No. 03/004. Center for Food and Agribusiness, University of Asia and the Pacific. www.ausaid.gov.au/publications/pubout.cfm?ID=6792_2019_3442_9664_5887
45. Rigg, Jonathan (1998): Rural-urban interactions, agriculture and wealth: a southeast Asian perspective. In: Progress in Human Geography, December 1998, Vol. 22, Issue 4, pp. 497-522
46. Rosengrant, Mark W. – Ringler, Claudia (1998): Economic Crisis in Asia: A Future of Diminishing Growth and Increasing Poverty? IFPRI: 2020 Brief 57, October 1998 http://www.ifpri.org/2020/briefs/number_57.htm
47. Sobal, Jeffery (1999): Food System Globalization, Eating Transformations and Nutrition Transitions. In: Grew Raymond (ed.): Food in Global History. Boulder, Co. Westview Press.
48. Steinfeld, H. – Mäki-Hokkonen, J. (n.d.): A classification of livestock production systems. <http://www.fao.org/docrep/V8180T/v8180T0y.htm>
49. Szűcs István (2008): A tudományos megismerés rendszertana, Szent István Egyetem, jegyzet
50. Tóth, T.-Villányi, J.-Péter, B.-Káposzta, J. (2008): Global environment change and food security: a socio-economics perspective. VII. Alps-Adria Scientific Workshop, Stara Lesna, Slovakia, 2008. (Cereal Research Communications, DOI: 10.1556/CRC.36.2008.Suppl.1).
51. Van Lynden, G.W.J. - Oldeman, L.R. (1997): The Assessment of the Status of Human-Induced Soil Dedgradation in South and Southeast Asia. February 1997, International Soil Reference and Information Centre, Wageningen
52. Villányi L. - Tóth T. - Villányi J.: „A vertikális kapcsolatok érdekeltiségi problémái az élelmiszer termékpályákon” Gazdálkodás, 2003/5. különiadás 49.-56.o., Budapest
53. Wicaksono Sarosa: Indonesia. In: Roberts, Brian – Kanaley, Trevor (2006): Urbanization and Sustainability in Asia. Asian Development Bank, the Philippines, pp. 155-187
54. WHO/FAO: less saturated fats, sugar and salt, more fruit and vegetables and physical exercise needed to counter cardiovascular diseases, cancer, diabetes and obesity. <http://www.who.int/mediacentre/news/releases/2003/pr20/en/print.html>
55. Wrangham, Richard (nd.): The Evolution of Cooking. Interview with Edge Magazine www.edge.org/3rd_culture/wrangham/wrangham_index.html
56. Year Book of Labour Statistics (1998). ILO, Geneva

Egyéb felhasznált irodalom

1. Barbi Balázs (1982): Az ASEAN. Budapest, Kossuth
2. Bowie, Alasdair – Unger, Danny (1997): The Politics of Open Economies. Indonesia, Malaysia, the Philippines and Thailand. Cambridge, Cambridge University Press
3. Chamniern Vorratnchaiphan – Villeneuve, David (2006): Thailand. In: Brian Roberts and Trevor Kanaley (szerk.): Urbanization and Sustainability in Asia. Case Studies of Good Practice. Cities Alliance – Asian Development Bank, Manila, 2006
4. Clemes – Michael, D. – Gani – Azmat (2002): Services and Economic Growth. In: ASEAN Economic Bulletin, August 1, 2002
5. Evens, Hans-Dieter – Korff, Rüdiger (2003): Southeast Asian Urbanism: The Meaning and Power of Social Space. Lit Verlag, Berlin
6. Evers, Hans-Dieter (1987): The Bureaucratization of Southeast Asia. In *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 29, No. 4 (Oct., 1987), pp. 666-685
7. Fertő, Imre (2006): Az agrárkereskedelem átalakulása Magyarországon és a kelet-közép-európai országokban. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 2006, Budapest, 160 pp.
8. Garnaut, Ross (szerk.) (1980): ASEAN in a Changing Pacific and World Economy. Canberra, Australian National University Press
9. Gill, Indermit Singh – Kharas, Homi J. (2007): An East Asian Renaissance: ideas for Economic Growth. World Bank Publications, New York
10. Honma, Masayoshi– Hagino, Takehiko (2001): A Comparative Study on Agricultural Exports of Three Southeast Asian Countries. JCER Discussion Paper No. 71, Japan Center for Economic Research
<http://www.pegasus.or.id/Reports/139%20ASEAN%Economic%20Integration.pdf>.
11. Jalilian, Hossein – Weiss, John (2001): Foreign Direct Investment and Poverty in the ASEAN Region. <http://www.gapresearch.org/finance/asean.html>
12. Kartali János – Juhász Anikó – König Gábor – Kürti Andrea – Orbánné Nagy Mária – Stauder Márta – Wagner Hartmut: A magyar mezőgazdaság és élelmiszeripar külpiaci versenytársai. Nd.
13. Laczkó András – Neszmélyi György (1997): Globalizálódás és regionalizmus, a délkelet-ázsiai országok élelmiszergazdasága. Gödöllői Agrártudományi Egyetem, Tudományos Továbbképzési Intézet Közgazdasági Szakbizottsága
14. Lee, Boon-Thong: Core Issues in Asian Megacities: Urban Sustainability and the Superinduced Urban Cores. In: 21st Century Asia. Economic Restructuring and Challenges of Mega-Cities (2001). Institute for Economic Research, Osaka City
15. Nemes-Sipos Sándor (2008): Indonéziában teret nyer a minőség, Magyar Mezőgazdaság, 63. évfolyam 48.szám, 2008 november (p.43)

16. Nemes-Sipos Sándor (2008): Effect of urbanization on South East Asia, South Asian Business Review /India/, April 2008. Vol. I. Issue 1. (p.63-70)
17. Neszmélyi György (1997): A délkelet-ázsiai országok makrogazdasági folyamatainak vizsgálata (SZIE, 1997) doktori értekezés
18. Rabasa, Angel – Chalk, Peter (2001): Indonesia's Transformation and the Stability of Southeast Asia. Rand Corporation Monograph Series, MR 1344
19. Sajtos László – Mitev Ariel (2007): SPSS kutatási és adatelemzési kézikönyv, Alinea Kiadó, Budapest
20. Schultink, Werner (2000): Past trends in nutritional status of urban children in Southeast Asia, and present changes in Indonesia related to the socio-economic crisis. In: South African Journal of Clinical Nutrition, 2000 February, Volume 13, No. 1. v. <http://www.sajcn.com/supplement2000/indonesia.htm>
21. Schwarz, Adam – Villinger, Roland (2004): Integrating Southeast Asia's economies. The McKinsey Quarterly, February 2004 www.mckinseyquarterly.com/article_page.aspx?ar=1392&L2=7&L3=8
22. Sen, Rahul (2004): Free Trade Agreements in Southeast Asia. Southeast Asia Background Series No. 1, Institute of Southeast Asian Studies, Singapore
23. Villányi László (1998): Magyarország és az ASEAN országok külgazdasági kapcsolatainak sajtós vonásai és perspektívái (PATE, 1998).
24. Vipan, Prachuabmoh (2002): Southeast Asia's Population in a Changing Asian Context: Policy Implications. International Union for the Scientific Study of Population, Chulalongkorn University, Bangkok
25. Vocke, Gary: Indonesia's Financial Crisis: Implications for Agriculture. In: Economic Research Service/USDA – Agricultural Outlook / December 1998, 20-23. old.
26. Watson, James L. – Caldwell, Melissa L. (szerk.) (2005): The Cultural Politics of Food and Eating. (Blackwell Readers in Anthropology, 8) Oxford, Blackwell Publishing Ltd.
27. Wee, C.J.W.-L. (2004): Forming an Asian Modern: Capitalist Modernity, Culture, 'East Asia' and Post-Colonial Singapore. In: Identity, Culture and Politics, Volume 5, No. 1 & 2, 2004, pp. 1-18.
28. Winarno, F. G. – Allain, A (): Street foods in developing countries: lessons from Asia. <http://www.fao.org/docrep/u3550t/u3550t08.htm>

Interneten elérhető egyéb források:

1. <http://www.ers.usda.gov/amberwaves/june04/features/WhereWillDemographics.htm>
2. http://www.dfat.gov.au/publications/catalogue/subsistence_to_supermarket.html
3. <http://www.fao.org/docrep/004/ad452e/ad452e53.htm>

4. [http://www.cepf.net/xp/cepf/where we work/indoMianmar/eco_profile/synopsis_threats.xml](http://www.cepf.net/xp/cepf/where_we_work/indoMianmar/eco_profile/synopsis_threats.xml)
5. www.ilo.org/public/english/employment/strat/kilm/download/kilm07.pdf
6. [www.searo.who.int/LinkFiles/Nutrition for Health and Development 3-](http://www.searo.who.int/LinkFiles/Nutrition_for_Health_and_Development_3-)
7. www.fao.org/DOCREP/005/AC911E/ac911e05.htm Global and regional food consumption patterns and trends. In: Diet, Nutrition and the Prevention of Chronic Diseases.
8. <http://museum.agropolis.fr/english/pages/expos/defintions/def.htm>
9. Geographical trends in livestock densities and nutrient balances, in South, East and South-east Asia. [http://pigtrop.cirad.fr/subjects/environment and natural resources protection](http://pigtrop.cirad.fr/subjects/environment_and_natural_resources_protection)
10. <http://www.saudiaramcoworld.com/issue/198101/from.suqs.to.supermarkets.htm>

Kiegészítő statisztikai táblázatok

1. táblázat

A délkelet-ázsiai országok földterületének hasznosítása, különös tekintettel a földművelésre

Ország	Teljes terület ('000 ha)	Szárzsföldi terület ('000 ha)	Mezőgazdasági terület					Műveletlen és ugarolt terület ('000 ha)	Mg.-i népesség (1000 fő)
			Teljes mg-i terület ('000 ha)	A szárazföldi terület %-ban	Megművelt terület ('000 ha)	Szántóföld ('000 ha)	Legelő ('000 ha)		
Brunei	577	527	23	4.4	12	5	6	510	2,0
Kabodzsza	18,104	17,652	5,307	30.1	3,700	107	1,500	13,845	9,922
Indonézia	190,457	181,157	44,877	24.8	20,500	13,200	11,177	147,457	92,276
Laosz	23,680	23,080	1,879	8.1	920	81	878	22,079	4,385
Malajzia	32,975	32,855	7,870	24.0	1,800	5,785	285	25,270	3,739
Mianmar	67,658	65,755	10,925	16.6	9,862	749	314	55,144	34,543
Fülöp-szg.	30,000	29,817	12,200	40.9	5,700	5,000	1,500	19,117	30,078
Szingapúr	68	67	2	3.0	1	1	0	65	5
Thaiföld	51,312	51,089	20,167	39.5	15,867	3,500	800	31,722	29,060
Vietnám	33,169	32,549	9,537	29.3	6,700	2,195	642	23,654	54,185
Összesen:	448,000	434,548	112,783	26.0	65,059	30,622	17,102	338,867	265,188

Forrás: ASEAN Statistical Yearbook 2006 Table IX.1.

2. táblázat

Az ASEAN 6 legfontosabb agrártagállamának mezőgazdasági termék- és alapanyagexportja, a kivitel növekedési üteme 1993-2005 (millió US\$)

Ssz	Termékcsoport	1993	1996	2000	2001	2002	2003	2004	2005	Növekedési ütem (%)		
										1993-1996	1996-2000	2000-2005
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)
01	Rizs	1,377	2,027	1,463	1,580	1,588	1,864	2,704	2,358	13.8	-7.8	10.0
02	Banán (friss)	234	266	304	309	320	343	338	375	4.2	3.5	4.3
03	Ananász	577	679	548	505	457	525	563	645	5.6	-5.2	3.3
04	Mangusztin	64	96	95	95	97	125	113	119	14.5	-0.3	4.7
05	Pálmaolaj	2,509	3,496	3,548	3,529	5,656	7,271	8,415	8,180	11.7	0.4	18.2
06	Kókuszolaj	508	902	829	558	562	747	960	1,201	21.1	-2.1	7.7
07	Kókuszdió	79	103	47	51	47	59	56	54	8.9	-17.9	3.0
08	Szójabab	9	8	9	5	8	8	7	7	-5.9	3.8	-5.3
09	Cukor és méz	829	1,770	996	1,072	1,093	1,383	1,300	1,245	28.7	-13.4	4.6
10	Kávé	472	809	384	230	251	287	342	564	19.7	-17.0	8.0
11	Aquakultúra	2,845	3,242	3,016	2,676	2,116	2,228	2,272	2,390	4.5	-1.8	-4.5
12	Dohány	1,338	1,732	1,204	1,211	1,107	993	1,117	1,218	9.0	-8.7	0.2
13	Nyersgumi	3,468	6,487	3,557	2,762	3,556	5,459	7,293	8,124	23.2	-14.0	18.0
14	Műtrágya	339	523	414	327	361	441	397	579	15.6	-5.7	6.9
15	Rovarölő és gyomirtószer	110	190	336	277	255	298	379	375	19.9	15.3	2.2

Forrás: ASEAN Statistical Yearbook 2006 Table IX.9.

3. táblázat

Az ASEAN 6 legfontosabb agrártagállamának mezőgazdasági termék- és alapanyagimportja, a behozatal növekedési üteme 1993-2005 (millió US\$)

Ssz	Termékcsoport	1993	1996	2000	2001	2002	2003	2004	2005	Növekedési ütem (%)		
										1993-1996	1996-2000	2000-2005
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)
01	Rizs	229	1,522	770	540	822	691	596	869	87.8	-15.7	2.4
02	Banán (friss)	12	9	13	14	13	13	13	14	-8.6	10.2	0.9
03	Ananász	31	18	10	4	4	4	3	15	-16.6	-15.0	9.6
04	Mangusztin	21	45	38	39	44	44	46	49	27.9	-3.9	5.0
05	Pálmaolaj	214	231	147	128	256	314	593	317	2.7	-10.7	16.6
06	Kókuszolaj	45	32	63	58	58	68	129	162	-11.5	18.9	20.8
07	Kókuszdió	0	1	6	0	0	0	0	0	40.3	58.8	-100.0
08	Szójabab	335	609	748	749	878	1,022	1,221	985	21.9	5.3	5.7
09	Cukor és méz	419	1,374	843	869	809	927	888	1,259	48.5	-11.5	6.3
10	Kávé	74	60	63	43	59	66	65	113	-6.9	1.2	12.5
11	Aquakultúra	189	277	331	335	354	371	531	415	13.6	4.5	4.6
12	Dohány	1,246	1,410	1,201	1,306	1,256	1,013	1,062	1,149	4.2	-3.9	-0.9
13	Nyersgumi	380	601	494	376	404	492	569	739	16.5	-4.8	8.4
14	Műtrágya	1,073	1,487	1,168	1,150	1,234	1,437	2,041	2,210	11.5	-5.9	13.6
15	Rovarölő és gyomirtószer	271	407	481	500	481	545	645	693	14.4	4.3	7.6

Forrás: ASEAN Statistical Yearbook 2006 Table IX.10.

4. táblázat

A délkelet-ázsiai országok termelési adatai a legfontosabb agrártermékek szerinti bontásban, 2001, 2005 ('000 mt)

	Brunei		Kambodzsa		Indonézia		Laosz		Malajzia	
	2001	2005	2001	2005	2001	2005	2001	2005	2001	2005
Gabonafélék (összes)	0	1	4,285	6,234	59,808	65,998	2,447	2,941	2,161	2,315
Búza	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kókusz	0	0	58	71	15,164	16,300	199	0	700	642
Gyümölcs (összes)	6	6	322	325	9,192	13,777	46	206	2,369	1,317
Banán	1	1	146	148	4,300	4,503	3	48	530	530
Mangó	-	-	35	35	923	1,478	-	3	20	20
Citrusfélék	-	0	-	68	-	1,312	26	71	5	31
Egyéb termények										
Kávé (zöld)	-	-	0	0	575	762	0	23	39	40
Tea	-	0	-	0	163	171	0	0	5	4
Kakaó	-	-	-	-	381	610	-	-	58	33
Nyersgumi	0	0	39	27	1,607	2,128	-	-	546	1,175
Pálmaolaj	-	-	-	-	40,075	64,255	-	-	58,950	75,650
Édesburgonya	0	0	26	36	1,749	1,840	101	248	41	27
Földimogyoró	-	-	9	22	1,245	1,469	17	17	6	2

	Mianmar		Fülöp-szigetek		Szingapúr		Thaiföld		Vietnam		ASEAN	
	2001	2005	2001	2005	2001	2005	2001	2005	2001	2005	2001	2005
Gabonafélék (összes)	22,715	25,639	17,480	19,857	-	-	31,212	31,091	34,270	39,649	174,377	193,625
Búza	96	145	-	-	-	-	1	1	-	-	97	146
Kókusz	289	350	13,208	14,797	0	0	1,396	1,500	892	940	31,706	34,600
Gyümölcs (összes)	1,562	1,752	11,119	12,958	0	0	7,770	8,272	4,448	5,707	36,987	44,319
Banán	-	-	5,061	5,800	0	-	1,750	2,000	1,126	1,250	12,959	14,280
Mangó	-	-	882	950	-	-	1,700	1,800	179	320	3,742	4,606
Citrusfélék	-	-	-	177	-	-	6	1,130	-	624	11	3,412
Egyéb termények												
Kávé (zöld)	2	3	131	101	-	-	85	60	841	990	1,699	1,980
Tea	21	25	-	0	-	0	6	6	76	110	271	317
Kakaó	-	-	8	6	-	-	0	0	-	-	447	649
Nyersgumi	36	40	86	103	0	-	2,424	3,020	313	450	5,050	6,943
Pálmaolaj	-	-	208	233	-	-	4,089	5,250	-	-	103,322	145,388
Édesburgonya	57	45	545	545	0	-	-	-	1,654	1,550	4,174	4,291
Földimogyoró	731	715	26	27	-	-	107	114	363	453	2,504	2,819

Forrás: ASEAN Statistical Yearbook 2006 Table IX.29-32.

5. táblázat

Az ASEAN agrártermék-kivitelének alakulása, 2000, 2004 (érték millió US\$-ben, mennyiség '000 mt)

	Brunei		Kambodzsa		Indonézia		Laosz		Malajzia	
	2000	2004	2000	2004	2000	2004	2000	2004	2000	2004
Mg. termékek (érték)	–	1	10,6	55	4,941.7	9,401	33.4	20	5,821.0	10,917
Gabonafélék	–	0	0.7	74	31.6	571	0.9	33	140.4	260
Rizs	–	0	0.6	5	1.2	7	–	0	0.1	26
Búza	–	0	–	1	2.3	457	–	0	121.3	69
Pálmaolaj	–	0	–	3	4,110.0	8,682	–	0	8,140.7	11,794
Nyersgumi	–	0	19.7	32	1,380.0	1,874	–	0	978.0	1,434
Kávé	–	0	0	0	339.2	349	17.0	16	1.1	44
Tea	–	0	–	0	105.6	101	–	0	0.6	4
Gyapot	–	0	–	0	4.2	38	0.0	0	0.2	11
Juta	–	0	–	0	0.5	3	–	0	0.0	0
Selyem	–	0	–	0	–	0	–	0	0.1	0

	Mianmar		Fülöp-szigetek		Szingapúr		Thaiföld		Vietnam		ASEAN	
	2000	2004	2000	2004	2000	2004	2000	2004	2000	2004	2000	2004
Mg. termékek (érték)	375.5	379	1,539.8	2,051	–	3,004	7,275.3	11,926	2,296.9	3,312	22,294.2	41,067
Gabonafélék	399.3	278	4.2	32	–	367	6,207.3	11,471	3,485.8	4,169	10,270.2	17,257
Rizs	251.4	151	0.2	1	–	45	6,141.4	10,130	3,477.0	4,087	9,871.9	14,452
Búza	–	0	3.7	2	–	116	21.1	9	–	0	148.4	656
Pálmaolaj	–	10	–	0	–	215	37.2	124	44.5	8	12,332.4	20,815
Nyersgumi	20.1	30	30.7	43	–	0	2,542.1	3,021	379.1	513	5,349.6	6,949
Kávé	–	0	0.3	2	–	69	58.7	37	733.9	975	1,150.2	1,491
Tea	–	0	–	1	–	4	0.6	2	55.6	99	162.4	212
Gyapot	0.8	0	–	2	–	3	0.0	14	–	1	5.3	69
Juta	–	13	–	0	–	0	–	0	0.0	1	0.5	17
Selyem	–	0	–	0	–	0	0.7	0	0.3	1	1.2	1

Forrás: ASEAN Statistical Yearbook 2006 Table IX.35.

6. táblázat

Az állatállomány alakulása az ASEAN-tagállamokban, 2000, 2005

	Brunei		Kambodzsa		Indonézia		Laosz		Malajzia	
	2000	2005	2000	2005	2000	2005	2000	2005	2000	2005
Vágóállat állomány (ezer darab)										
Marha	–	1	2,992	3,100	11,007	11,500	1,100	1,272	685	801
Bivaly	–	5	693	650	2,405	2,428	1,028	1,097	87	137
Sertés	–	1	1,933	2,500	5,356	6,267	1,425	1,827	1,391	2,168
Juh	–	3	–	–	7,427	8,306	11,007	–	134	109
Kecske	–	3	–	–	12,565	13,182	121	143	200	271
Baromfi állomány (millió darab)										
Csirke	–	13	15	15	859	1,249	13	19	96	185
Kacsa	–	0,1	5	7	28	34	1	3	4	16

	Mianmar		Fülöp-szigetek		Szingapúr		Thaiföld		Vietnam		ASEAN	
	2000	2005	2000	2005	2000	2005	2000	2005	2000	2005	2000	2005
Vágóállat állomány (ezer darab)												
Marha	10,982	12,500	2,478	2,489	–	0,2	4,601	5,609	4,127	5,540	37,976	42,812
Bivaly	2,441	2,700	3,024	3,327	–	–	1,711	1,770	2,897	2,922	14,289	15,032
Sertés	3,974	5,700	10,710	12,140	–	250	6,558	7,533	20,193	27,434	51,543	65,821
Juh	389	500	30	30	–	–	37	50	–	–	8,018	8,995
Kecske	1,392	1,900	3,151	6,500	–	0,6	144	270	543	1,314	18,119	23,580
Baromfi állomány (millió darab)												
Csirke	44	82	115	136	–	2	224	260	137	153	1,506	2,103
Kacsa	6	9	9	10	–	0,6	27	17	58	65	142	163

Forrás: ASEAN Statistical Yearbook 2006 Table IX.33

7. táblázat

A gabona- és húsfogyasztás, valamint a GDP alakulása az ASEAN-tagországokban, 1961, 1982, 2003

Ország	Gabonafélék (kg/fő/év)			Hús (kg/fő/év)			1 főre jutó GDP (US\$)		
	1961	1982	2003	1961	1982	2003	1961	1982	2003
Brunei	122	143	143	17	50	59	1113	20800	13252
Kambodzsa	174	159	164	4	8	14	116	94	339
Indonézia	102	157	195	3	4	10	54	614	1093
Laosz	193	187	191	8	10	16	–	156	390
Malajzia	150	146	156	13	24	48	394	1884	4255
Mianmar	136	197	206	4	8	11	67	144	179
Fülöp-szigetek	111	138	146	12	16	30	270	735	993
Thaiföld	138	145	122	15	20	25	110	760	2259
Vietnám	159	161	187	10	12	30	–	239	711

Forrás: számítások az ASEAN Statistical Yearbook 2006 alapján

8. táblázat

Elektromossággal ellátott háztartások aránya 1990-2001 (%)

Ország	1990	1995	1999	2000	2001
Brunei	97.0	–	–	–	–
Kambodzsa	–	13.5	16.7	16.6	–
Indonézia	46.8	66.7	83.7	86.1	86.3
Laosz	–	25.4	31.0	38.2	–
Malajzia	80.0	–	96.5	97.3	97.6
Mianmar	–	–	37.0	–	40.4
Fülöp-szigetek	55.1	–	71.3	68.2	–
Szingapúr	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Thaiföld	89.7	96.8	98.5	98.3	98.5
Vietnám	–	70.8	77.8	–	–

Forrás: ASEAN Statistical Yearbook 2006 Table XII.17

9. táblázat

1000 lakosra jutó mobiltelefon 1997-2004

Ország	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Brunei	143.1	151.7	207	350	420	406	401	405.8
Kambodzsa	3.2	5.1	7.2	10.4	17.5	24.7	36.8	47.6
Indonézia	5.3	10.7	12.4	18	25	55	–	138
Laosz	0.9	1.2	1.6	2	5	10	–	35
Malajzia	84	89	120	220	314	377	439	559
Mianmar	0.1	0.1	0.2	0.3	0.4	0.6	1.2	1.5
Fülöp-szigetek	19	24	38	84	156	194	278	398
Szingapúr	196	260	457	591	692	778	831	910
Thaiföld	18	17	19	50	39	26	–	430
Vietnám	3	4	–	10	15	24	33	55
ASEAN	14	17	22	61	61	82	–	61

Forrás: ASEAN Statistical Yearbook 2006 Table XII.19.2.

A klaszterelemzés menete

Vizsgáljuk meg hogyan csoportosíthatók klaszterekbe az ASEAN országok azok 2003-as gabona- és húsfogyasztási, valamint GDP adatok alapján a világszerte elismert statisztikai SPSS Statistics program 17.0-s változatával.

Az adatok a Data View ablakban láthatóak:

ország	gab1961	gab1982	gab2003	hús1961	hús1982	hús2003	GDP1961	GDP1982	GDP2003
1 Thaiföld	138	145	122	15	20	25	110	760	2259
2 Brunei	122	143	143	17	50	59	1113	20800	13252
3 Malajzia	150	146	156	13	24	48	394	1884	4255
4 Myanmar	136	197	206	4	8	11	67	144	179
5 Kambodzsa	174	159	164	4	8	14	116	94	339
6 Laosz	193	167	191	8	10	16	72	156	390
7 Vietnám	159	161	187	10	12	30	103	239	711
8 Indonézia	102	157	195	3	4	10	54	614	1093
9 Fülöp-szigetek	111	138	146	12	16	30	270	735	993

Csoportosítsuk a 2003-as adatokat 3 klaszterbe:

Analyze/Classify/K-Means Cluster.../

Klaszterképző változóknak vigyük be a 2003-as adatokat (*gab2003*, *hús2003*, *GDP2003*)

Az esetek címkéje legyen az *ország* változó

A klaszterek számát állítsuk 3-ra:

Az output ablakban az alábbi eredmény adódik:

Final Cluster Centers

	Cluster		
	1	2	3
Egy főre eső gabonafogyasztás 2003-ban (kg/fő/év)	182	143	139
Egy főre eső húsfogyasztás 2003-ban (kg/fő/év)	19	59	37
Egy főre eső GDP 2003-ban (USD)	618	13252	3257

Eszerint 3 klaszter alakult ki, ezek középpontjait adják meg a sorszámmal ellátott oszlopok. Láthatóan az egyes klaszterek középpontjai jellemzően és határozottan különböznek egymástól.

Ezt mutatja az is, hogy a klaszter középpontok egymástól távol helyezkednek el az alábbiak szerint:

Distances between Final Cluster Centers

Cluster	1	2	3
1		12634,624	2639,904
2	12634,624		9995,026
3	2639,904	9995,026	

Alább láthatjuk, hogy hány ország esik az egyes klaszterekbe:

Number of Cases in each Cluster

Cluster	1	6,000
	2	1,000
	3	2,000
Valid		9,000
Missing		1,000

Eszerint az 1. osztályba 3, a 3. klaszterbe 2, a 2. klaszterbe 1 db ország esik.

Alább azt láthatjuk hogy az adott sorszámú klaszterhez – Cluster –, melyik ország tartozik hozzá, és hogy az ország milyen messze van a klaszter középpontjától (Distance)

Cluster Membership

Case Number	Ország neve	Cluster	Distance
1	Thaiföld	3	998,211
2	Brunei	2	,000
3	Malajzia	3	998,211
4	Myanmar	1	439,248
5	Kambodzsa	1	279,086
6	Laosz	1	227,712
7	Vietnám	1	94,365
8	Indonézia	1	475,768
9	Fülöp-szigetek	1	377,350
10		-	.

Azt hogy melyik ország melyik klaszterbe tartozik, a QCL_1 klaszterazonosítóból is láthatjuk, ami automatikusan új oszlopként került az adatok közé, ahogy a Data View adatablak is mutatja:

ország	gab1961	gab1982	gab2003	hús1961	hús1982	hús2003	GDP1961	GDP1982	GDP2003	QCL_1
1 Thaiföld	138	145	122	15	20	25	110	760	2259	3
2 Brunei	122	143	143	17	50	59	1113	20800	13252	2
3 Malajzia	150	146	156	13	24	48	394	1884	4255	3
4 Myanmar	136	197	206	4	8	11	67	144	179	1
5 Kambodzsa	174	159	164	4	8	14	116	94	339	1
6 Laosz	193	187	191	8	10	16	72	156	390	1
7 Vietnám	159	161	187	10	12	30	103	239	711	1
8 Indonézia	102	157	195	3	4	10	54	614	1093	1
9 Fülöp-szigetek	111	138	146	12	16	30	270	735	993	1
10										

Bontsuk most az 1-es sorszámú klasztert (Mianmar, Kambodzsa, Laosz, Vietnám, Indonézia, Fülöp szigetek) 2 klaszterbe.

A klaszter országait a QCL_1=1 feltétellel adhatjuk meg. A kiválasztás módja:

Data/Select cases/If condition is satisfied/If kiválasztása után kell megadni a QCL_1 feltételt.

A Data View adatablak képe most:

	ország	gab1961	gab1982	gab2003	hús1961	hús1982	hús2003	GDP1961	GDP1982	GDP2003	GCL_1	filter_\$
1	Thaiföld	138	145	122	15	20	25	110	760	2259	3	0
2	Brunei	122	143	143	17	50	59	1113	20800	13252	2	0
3	Malajzia	150	146	156	13	24	48	394	1884	4255	3	0
4	Myanmar	136	197	206	4	8	11	67	144	179	1	1
5	Kambodzsza	174	159	164	4	8	14	116	94	339	1	1
6	Laosz	193	187	191	8	10	16	72	156	390	1	1
7	Vietnám	159	161	187	10	12	30	103	239	711	1	1
8	Indonézia	102	157	195	3	4	10	54	614	1093	1	1
9	Fülöp-szigetek	111	138	146	12	16	30	270	735	993	1	1
10												

A kapott 6 országot az előzőekhez hasonló módon bonthatjuk 2 klaszterre. Az eredmények:

A klaszterközpontok:

Final Cluster Centers

	Cluster	
	1	2
Egy főre eső gabonafogyasztás 2003-ban (kg/fő/év)	187	176
Egy főre eső húsfogyasztás 2003-ban (kg/fő/év)	14	23
Egy főre eső GDP 2003-ban (USD)	303	932

A klaszterközpontok távolsága:

Distances between Final Cluster Centers

Cluster	1	2
1		629,837
2	629,837	

A klasztert alkotó országok száma:

Number of Cases in each Cluster

Cluster	1	3,000
	2	3,000
Valid		6,000
Missing		,000

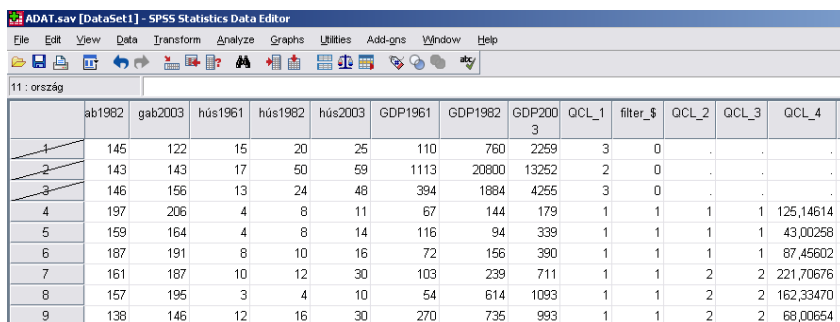
Az országok és klaszterek sorszáma:

Cluster Membership

Case Number	Ország neve	Cluster	Distance
4	Myanmar	1	125,146
5	Kambodzsa	1	43,003
6	Laosz	1	87,456
7	Vietnám	2	221,707
8	Indonézia	2	162,335
9	Fülöp-szigetek	2	68,007

Eszerint Mianmar, Kambodzsa, Laosz egy klasztert alkot, Vietnám, Indonézia, Fülöp-szigetek pedig egy másikat.

Megjegyzés. Ha a klaszterek képzése során a Save menü nem csak a klaszterek sorszámát (Cluster membership), hanem az egyes elemeknek (országoknak) a klaszterének középpontjától való távolságát is kiszámítani kérjük, akkor ezek a távolságok bekerülnek az adatok közé új oszlopban, ahogy az alábbi Data View ablak utolsó oszlopa mutatja:

	ab1982	gab2003	hús1961	hús1982	hús2003	GDP1961	GDP1982	GDP2003	QCL_1	filter_\$	QCL_2	QCL_3	QCL_4
1	145	122	15	20	25	110	760	2259	3	0	.	.	.
2	143	143	17	50	59	1113	20800	13252	2	0	.	.	.
3	146	156	13	24	48	394	1884	4255	3	0	.	.	.
4	197	206	4	8	11	67	144	179	1	1	1	1	125,14614
5	159	164	4	8	14	116	94	339	1	1	1	1	43,00258
6	187	191	8	10	16	72	156	390	1	1	1	1	87,45602
7	161	187	10	12	30	103	239	711	1	1	2	2	221,70676
8	157	195	3	4	10	54	614	1093	1	1	2	2	162,33470
9	138	146	12	16	30	270	735	993	1	1	2	2	68,00654

Az országoknak a klaszterközépponttól mért távolságai és a klaszterközéppontok egymástól való távolsága együttes figyelembevétele lehetővé teszi, hogy megállapítsuk, az összes klaszter stabilis, vagyis a klaszterek (ország csoportok) élesen elkülönülnek egymástól.

Táblázatok jegyzéke

1. táblázat	27
Délkelet-Ázsia demográfiai helyzete (1.) Az ASEAN országok népességének alakulása 1980-2006	
2. táblázat	27
Délkelet-Ázsia demográfiai helyzete (2.) A népszaporulat alakulása az ASEAN országokban	
3. táblázat	28
A délkelet-ázsiai városi lakosság aránya az össznépességben belül, és a városi lakosság számának növekedési üteme, 1980-2005	
4. táblázat	30
A délkelet-ázsiai országok GDP-jének alakulása 1980-2005	
5. táblázat	31
Az ASEAN-tagországok GDP-jének alakulása, 1996-2005	
6. táblázat	32
Az egy főre jutó GDP az ASEAN tagállamaiban 2005-ben, 2015-ben, valamint a 2000-2005 évek növekedési átlaga	
7. táblázat	33
Az ASEAN-tagországok GDP-jének szerkezete, ágazati bontásban, 2000, 2005	
8. táblázat	34
A munkaerő ágazati foglalkoztatása egyes délkelet-ázsiai országokban	
9. táblázat	43
A délkelet-ázsiai országok gazdaságának szektorális megoszlása	
10. táblázat	46
A mezőgazdaság részesedése a külkereskedelmi forgalomban 2003, 2004	
11. táblázat	55
Néhány mezőgazdasági termék keresletének és kínálatának növekedései üteme, 1993-2020	
12. táblázat	68
Az egy főre jutó élelmiszerfogyasztás alakulása termék szerinti bontásban, 1961-1989	
13. táblázat	69
Egyes élelmiszer csoportok részesedésének alakulása a teljes kalória-felvételben, 1961-1989	
14. táblázat	69
Egyes élelmiszer-csoportok részesedésének alakulása a teljes protein-felvételben, 1961-1989	
15. táblázat	75
Rizstermelés az ASEAN tagállamaiban, 1993-2005	
16. táblázat	76
A kukoricatermesztés alakulása az ASEAN tagállamaiban, 1993-2005	
17. táblázat	76
Az ASEAN-térség öt legfontosabb terménye előállításának alakulása 1994-2005	
18. táblázat	77
Az ASEAN-országok agrártermék-behozatala, 2000, 2004	
19. táblázat	78
Hústermelés az ASEAN-tagországokban, 2000, 2005	
20. táblázat	80
Az ASEAN tagországok lakosságának fehérjefogyasztása, 1980, 1990, 2000	
21. táblázat	80
Az ASEAN tagországok lakosságának kalóriefogyasztása, 1980, 1990, 2000	

22. táblázat	82
Thaiföld lakossága gabona- és húsfogyasztásának, valamint jövedelmi viszonyainak alakulása, 1961-2003	
23. táblázat	83
Korrelációs mátrix	
24. táblázat	90
A világ népességének és a jövedelmek évi átlagos növekedési üteme, 2005-2015	
25. táblázat	91
Egyes élelmiszerek termelésének és fogyasztásának növekedési üteme, 2005-2015	
26. táblázat	93
A magyar élelmiszergazdaság külkereskedelmi irányultsága, 1998-2008	
27. táblázat	93
A magyar mezőgazdasági külkereskedelmi forgalom alakulása	
28. táblázat	94
A magyar agrárkivitel alakulása régiók szerinti bontásban, 1998-2008	
29. táblázat	95
A magyar agrárexport feldolgozottság szerinti összetétele, 1998-2008	
30. táblázat	96
Magyarország élelmiszeripari külkereskedelme az ASEAN-térség országaival	
31. táblázat	97
Magyarország ASEAN országokba irányuló agrárkivitelének termék és feldolgozottság szerinti csoportosítása, 2008	
8.2. melléklet	
1. táblázat	120
A délkelet-ázsiai országok földterületének hasznosítása, különös tekintettel a földművelésre	
2. táblázat	121
Az ASEAN 6 legfontosabb agrártagállamának mezőgazdasági termék- és alapanyagexportja, a kivitel növekedési üteme, 1993-2005	
3. táblázat	121
Az ASEAN 6 legfontosabb agrártagállamának mezőgazdasági termék- és alapanyagimportja, a behozatal növekedési üteme, 1993-2005	
4. táblázat	122
A délkelet-ázsiai országok termelési adatai a legfontosabb agrártermékek szerinti bontásban, 2001, 2005	
5. táblázat	123
Az ASEAN agrártermék-kivitelének alakulása, 2000, 2004	
6. táblázat	123
Az állatállomány alakulása az ASEAN-tagállamokban, 2000, 2005	
7. táblázat	124
A gabona- és húsfogyasztás, valamint a GDP alakulása az ASEAN-tagországokban, 1961, 1982, 2003	
8. táblázat	124
Elektromossággal ellátott háztartások aránya, 1990-2001	
9. táblázat	124
1000 lakosra jutó mobiltelefon, 1997-2004	

Ábrák és diagramok jegyzéke

1. ábra Délkelet-Ázsia térképe	24
1. diagram: GDP és a gabonafogyasztás közötti kapcsolat	84
2. diagram: A gabonafogyasztás alakulása Thaiföldön, 1961-2003	84
3. diagram: A gabonafogyasztás alakulása Thaiföldön, 1961-1971	85
4. diagram: A gabonafogyasztás alakulása Thaiföldön, 1972-1985	85
5. diagram: A gabonafogyasztás alakulása Thaiföldön, 1986-1996	86
6. diagram: A gabonafogyasztás alakulása Thaiföldön, 1997-2003	87
7. diagram: Thaiföld 1 főre eső GDP értékének változása, 1961-2003	88